

Marginalia Historica

Časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra dějin a didaktiky dějepisu

1_2016

Marginalia Historica

Ročník 7, číslo 1/2016

Odborný recenzovaný časopis, který se věnuje široce pojímaným dějinám vzdělanosti (včetně školství i osvěty) a komplementárně chápané kultury. Původní vědecké studie, materiálové příspěvky, recenze a zprávy se zaměřují na problematiku českých zemí nahlíženou v středoevropském a evropském kontextu. Vychází dvakrát ročně. Redakční uzávěrka 31. března a 30. září. Časopis je zařazen na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR. Webová stránka je dostupná zde: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Peer-reviewed academical journal focused on widely defined history of education (including schooling and adult education) as complementary to culture history. It presents original research, materials, review articles and reports reflecting Czech lands in Central European and wider European context. The journal is issued twice a year and deadlines for accepting papers are 31st March and 30th September. The academical journal is included in the List of peer-reviewed non-impacted journals published in the Czech Republic. Web page: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Vydává/Published by

Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, Katedra dějin a didaktiky dějepisu, Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Mezinárodní redakční rada/International Editorial Board

Christoph Boyer (Salzburg), Lukáš Fasora (Brno), Kateřina Charvátová (Praha), Tomáš Kasper (Liberec), Jiří Knapík (Opava), Tomáš Knoz (Brno), Jiří Křestan (Praha), Robert Luft (Mnichov), Elena Mannová (Bratislava), Antoine Marès (Paříž), Robert Novotný (Praha), Tomáš Pavlíček (Praha), Stanisław Pijaj (Krakov), Jiří Pokorný (Praha), Jan Šindelář (Praha), Martina Šmejkalová (Praha), Vít Vlnas (Praha), Ewa Wólkiewicz (Varšava)

Předsedkyně redakční rady/Editor-in-chief

Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady/Deputy Editor-in-chief

Jiří Hnilica

Výkonná redakce/Executive editors

Jitka Bílková (vedoucí redaktorka), Vojtěch Čurda, Milan Ducháček, Václav Nájemník, Bohuslav Rejzl

Jazyková korektura/Copyeditor

Josef Lesák

Anglické překlady/English translation by

Josef Kales

Korespondenci (příspěvky) adresujte prosím k rukám vedoucí redaktorky na adresu vydavatele či na elektronickou adresu marginalia@seznam.cz. Jednotlivé příspěvky jsou recenzovány anonymně ve spolupráci redakční rady s okruhem odborníků.

Vychází v rámci specifického vysokoškolského výzkumu – Studentského vědeckého projektu č. 260–338 (Humanitní a umělecké obory v procesu integrace a kulturních změn současnosti), hlavní řešitel prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664

Obsah

STUDIE

Pavla BECHNEROVÁ

Proměna symboliky Lidic. Poválečný obraz Lidic ve verších..... 9

Eduard BURGET

Žásada sporu Viléma Hejla 39

Gary B. COHEN

Překračování kulturních hranicv Praze roku 1900:

Obrázky z pozdně imperiálního Rakouska55

Marie MATĚÁSKOVÁ

Sociální sítě „lidí na cti snížených“ve městě Náchodě – obraz bezectnosti ve východočeských matrikách (Pardubice, Náchod) 101

RECENZE

Pavel ŠMEJKAL, *Protektorátem po stopách parašutistů.*

Vojáci – odbojáři – památníky.

(Petr Koura)..... 135

Milada SEKYRKOVÁ (ed.), *Minerva 1890–1936.*

Kronika prvního dívčího gymnázia v habsburské monarchii.

(Jiří Hnilica) 138

Miloš TRAPL – Karel KONEČNÝ – Pavel MAREK,

Politik dobré vůle. Život a dílo msgr. Jana Šrámka.

(Jan Tilsch)141

Jean-Philippe NAMONT, *Československá kolonie.*

Dějiny české a slovenské emigrace ve Francii (1914–1940).

(Pavlína Císařová, Jiří Hnilica) 144

David Clay LARGE, <i>Hitlerův Mnichov. Vzestup a pád hlavního města nacistického hnutí.</i> (Marek Fapšo).....	148
---	-----

DIDAKTIKA

K výuce dějepisu a společenských věd (Václav Čada).....	157
--	-----

KRONIKA

Dějepis a zeměpis. Dvojice zcela neodlučitelná. Nad 12. historicko-geografickou konferencí. Proměny historické geografie: výzkum a vzdělávání (Jiří Hnilica)	163
---	-----

Konference Střední školství v českých zemích v 18. až 20. století – kontexty, bilance, perspektivy výzkumu (Jitka Bílková).....	167
---	-----

Mezinárodní konference Jazyky a škola v jazykově rozděleném prostředí. Historická perspektiva (Jiří Hnilica)	169
--	-----

HISTORIE STÁLE ŽIVÁ

Esej o filmu <i>Život je krásný</i> (Martin Šplíchal)	177
--	-----

Ideál římského politického systému a jeho odraz v neziskové organizaci <i>Nova Roma</i> (Nicolle Štastná)	181
---	-----

Studie

Proměna symboliky Lidic. Poválečný obraz Lidic ve verších

Lidice as a Many-Faced Literary Symbol in Post-War Poetry

Pavla Bechnerová

Abstrakt

Po 10. červnu 1942 se středočeská vesnice Lidice proměnila v nejrůzněji pojímaný symbol. Staly se symbolem válečného utrpení, statečnosti obyčejných českých lidí (či národa), po skončení války pak byly zobrazovány zároveň jako symbol míru, přátelství mezi národy a postupně jako symbol socialismu. Příspěvek si klade za cíl ukázat, jak se toto pojetí Lidic proměňovalo v poetických textech – epických (dokumentárních) i lyrických. Vybraní autoři využili zcela logicky takových motivů, jejichž počátek lze spatřit jak v raných projevech politiků po lidické tragédii, tak v lidové tvorbě. Jako hlavní motivy prostupovaly analyzovanými texty tyto: poklidný vesnický život rolnických a havířských/hornických rodin, jejich utrpení až mučednictví, kolektivní vina Němců a pomsta za zničení Lidic, v některých básních rovněž motiv Boha. Socialistický obraz nových Lidic nebyl do básní projektován, pomíneme-li ve dvou případech vizi lepší (socialistické, prosovětské) budoucnosti.

Klíčová slova

Lidice – poválečná poezie – symbol – Němci – pomsta – socialismus – lidová tradice

Abstract

Following its destruction on 10th June 1942, the Central Bohemian village of Lidice developed into a multifaceted symbol whose various interpretations were far from convergent. It represented suffering in war as well as bravery of the Czech everyman; after the war, Lidice was veiled into hefty symbolism, becoming an emblem of peace, of amity between the nations, and, in time, of socialism. The present article surveys texts of both lyrical and epic (or documentary) poetry where the symbolic topos of Lidice was employed in diverse ways. Quite reasonably, the authors utilized motifs which dated back to speeches, delivered by politicians in the early years following the Lidice

massacre, and to literary creations of popular origin. The main motifs and symbols in the analyzed texts include: the peaceful rural life of peasant and miner/collier families, their suffering (even bordering on martyrdom), the collective guilt of Germans and revenge upon them for the destruction of Lidice, or the motif of God (in some of the texts). The customary socialist imagery of the built-anew Lidice was absent in the poems except for in two pieces depicting a better (i.e. socialist and pro-Soviet) future.

Key Words

Lidice – post-war poetry – literary symbols – Germans – revenge – socialism – folk traditions

Východiska

Po 10. červnu 1942 začaly Lidice, ač v té době zničené a vymazané z proktorátních map, žít svůj nový příběh, nebo jinak řečeno, druhý život několikanásobného symbolu.¹ V myslích tehdejších lidí vyvstal obraz obce, který se v případě starých Lidic zcela jistě vepsal do kolektivní paměti (nejen české, národní, ale i světové): Lidice, podle typických hlavních atributů malá rolnická a hornická ves, se staly symbolem válečného utrpení, statečnosti obyčejných českých lidí, odporu českého národa vůči německé okupaci atd. Po skončení války pak byly zobrazovány zároveň jako symbol míru, varující před nebezpečím války nové, symbol přátelství mezi národy a postupně v případě nových Lidic jako symbol (soběstačného) socialistického budování. Tato spojení ovšem převažovala především v publicistickém a oficiálním projevu. Uvažování nad touto vrstevnatou symbolikou, naprosto samozřejmě vrostlou do mnohých textů úředního i publicistického charakteru, vyvolalo můj zájem hledat podobná témata i v textech uměleckých. Jaké symboly či obrazy Lidic lze najít právě v nich? Objevilo se v nich i něco z pozdější ideologické propagandy spjaté s Lidicemi, či nikoliv? Jaký přístup k Lidicím v těchto textech převažuje?

Cílem tohoto příspěvku je ukázat, jak se symbolika Lidic proměňovala

v tehdejší uměleckém diskursu. Vědoma si nemalého počtu těchto textů, sáhla jsem nakonec po takových, jež lze označit za poetické. Vladimír Konopka jako první zařadil výňatky z básní a prózy do své knihy *Žde stávaly Lidice*, ale ve většině případů se nejedná o odbornější reflexi, autor se snažil vybrané texty hodnotit zejména z hlediska jejich pozitivního přínosu.² Ve snaze o obsahově více konzistentní příspěvek jsem se zaměřila zaprvé na texty pouze české a zadruhé na takové, aby pokud možno ukázaly na opakující se vzorce uchopení lidické tematiky. Jsem si samozřejmě vědoma toho, že existují další básně, jež se také nabízejí k zařazení.³ Některé svým uchopením lidické látky nemusely konvenovat zažitému pojetí, které se ve většině textů odráželo. Zde mám na mysli například báseň Aloise Volkmana *Autobusová zastávka – Lidice*, vydanou v první polovině osmdesátých let, v níž básník a lékař v jedné osobě ironizoval Lidice jako výletní místo návštěvníků z celého světa.⁴ Z básní zahraniční provenience mohu zmínit také dvě zajímavé básnické reflexe osobní návštěvy v Lidicích, jedná se o básně *Praha jednoho jarního večera* (1952) francouzského surrealisty Paula Éluarda a východoněmeckého spisovatele Franze Fühmannna *V lidickém muzeu* (1956).⁵ Fühmannův pohled na Lidice může být pro čtenáře ještě zajímavější tím, že Fühmann, původem z Vrchlabí, narukoval za druhé světové války do německé armády a ke své minulosti se po skončení války samozřejmě příliš nehlásil, naopak se stal autorem blízkým režimu Německé demokratické republiky.

Některé texty vznikaly v brzké návaznosti na lidickou tragédii, jiné jsou psány s časovým odstupem nejen několika let. Zpracování příběhu Lidic odehrávajícího se přímo v noci z 9. na 10. června 1942 a dny následující nalezneme v tvorbě mnohých básníků „z povolání“. K nim jsem

² Vladimír KONOPKA, *Žde stávaly Lidice*, Praha 1962, s. 206–221.

³ Např. in: Jiří Václav SVOBODA, *Lidice*, Ostrava 1946; Jaroslav ZATLOUKAL, *Čas válkou ukutý*, Praha 1946.

⁴ Alois VOLKMAN, *Bez receptů*, Praha 1983, s. 55.

⁵ Fühmannova báseň byla otištěna v *Rudém právu* při příležitosti uctění lidické tragédie 10. června 1962 v překladu Ludvíka Kundery, který jej mohl tehdy uveřejnit pouze pod jménem básníka a překladatele Vojtěcha Jetřába. Franz FÜHMANN, *Muzeum v Lidicích*, *Rudé právo* 158, 10. 6. 1962. Oba texty lze také dohledat v této básnické antologii, v případě Fühmannově se ale jedná o nový překlad, méně citový a až ironizující: Jiří ŽÁČEK, *Lyrické dopisy do Čech: Antologie světové poezie o Praze a o Čechách*, Praha 1980, s. 61 (P. Éluard) a s. 147–149 (F. Fühmann).

¹ Tato studie vznikla jako součást výzkumu k disertační práci: Pavla BECHNEROVÁ, *Společnost pro obnovu Lidic ve vztahu k ústředním i místním úřadům státní správy a ve vztahu k ideologii komunistické strany v období 1945/6–1960*, Praha 2016. Disertační práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.

přihradila i básně dvou žen, s Lidicemi spjatými velice osobním poutem. První z nich, Helena Leflerová, byla první předsedkyní Místního národního výboru v Lidicích a budoucí komunistickou političkou. Druhou je akademická sochařka Marie Uchytlová, která svůj život spojila s úsilím realizovat sousoší všech lidických dětí, které byly usmrceny.⁶ Navíc jakožto středoškolský pedagog, působící v budově, do níž byly lidické ženy spolu s dětmi převezeny, jsem uvažovala nad možnostmi využití zejména méně známých textů jak v hodinách dějepisu, tak v hodinách českého jazyka a literatury.

Základní symbolika Lidic vznikla spontánně a dodnes se k Lidicím neoddiskutovatelně váže. Jedná se o propojení s motivy obyčejné české vesnice ležící uprostřed lánů, kde v poklidu a potu práce žijí lidé, dále o motivy nevinnosti, mučednictví, vraždy, hrdinství, volání po spravedlivé odplatě a po naprosto samozřejmé existenci nových Lidic. Individuální prožitek těch, kdo tuto vesnici blíže znali, se prolнул s všeobecným odporem proti činu německé okupační moci. Nelze opominout, že jejím druhým, ve stínu stojícím dvojčetem se pak 24. června 1942 staly Ležáky. Požadavky spravedlivého potrestání se mísily s dobově podmíněným voláním po pomstě.

Ačkoliv se tento příspěvek chce zaměřit na básnické texty, není možné od nich oddělit oficiální rovinu celé problematiky, protože ta zcela jistě názory autorů formovala. Pokud budeme chtít pochopit zrod symboliky Lidic na nejvyšší úrovni státní politiky, je nutné její kořeny hledat například v rozhlasovém projevu Edvarda Beneše předneseném 13. června 1942. Beneš v mnohém vyřkl nahlas to, co v souvislosti s Lidicemi v myslích lidí rezonovalo.⁷ Byl to právě on, kdo Lidice spojil v té době s přirozeným motivem pomsty. „*Britské letectvo /.../ pomstí strašlivě to, co němečtí sadističtí nacisti udělali našim rolnickým a hornickým rodinám v Lidicích.*“⁸ Beneš však situaci v tehdejší protektorátu zasadil do širších souvislostí, jeho projev vyznívá jako varování Německu, jehož konec se neodvratně přibližoval.

Lidice jsou pro Beneše součástí boje českého národa – součástí národního dramatu, které je „*úchvatnější, morálně vznešenější a čistší, lidsky důstojnější a statečnější*“⁹ oproti činům německého nacismu, a jako takové ponosou atribut mučednictví – u Beneše prozatím pouze mučednictví národního.

Úsilí Spojenců vedoucí k válečné porážce Německa dostalo nový impuls, i když Lidice nebyly zdaleka ani první, ani poslední obcí podobně postiženou. Satisfakcí primární snahy českého exilu byl 5. srpen 1942, kdy došlo k odvolání mnichovské dohody ze strany Velké Británie. Cestu vedoucí k tomuto prohlášení zmapoval historik Jan Kuklík, který analyzoval snahy Edvarda Beneše o dosažení tohoto pro československou budoucnost zásadního aktu, a to od počátku jeho působení v exilu.¹⁰ Vypálení Lidic přispělo dle prohlášení britského ministra zahraničí Anthonyho Edena ke změně britského názoru, i když jak Jan Kuklík ukázal, už předtím britská diplomacie na základě několika memorand pomalu nalézala cestu k většímu pochopení pro československé zájmy. Dne 5. srpna 1942 Eden odeslal československému ministru zahraničí Janu Masarykovi prohlášení, v němž potvrdil stanovisko britské koruny, která vzhledem k činům Německa nadále nebude respektovat ujednání mnichovské dohody. Ve svém zdůvodnění změny oficiálního postoje Británie, předneseném v Dolní sněmovně, poukazuje nejen na porušování dohod ze strany Německa, ale také na důkaz odporu československého lidu: „*Acts such as the destruction of Lidice have stirred the conscience of the civilised world and will not be forgotten when the time comes to settle accounts with their perpetrators.*“¹¹ Navíc v Británii našla lidická tragédie odezvu v hornickém prostředí a zejména Barnett Stross, starosta města Stoke-on-Trent, uvedl v život hnutí *Lidice shall live Committee*.¹² Lidice budou žít – tato jednoduchá věta obsažená v názvu

⁹ Edvard BENEŠ, *Šest let exilu a druhé světové války*, Praha 1946, s. 156.

¹⁰ Jan KUKLÍK, *The Validity of the Munich Agreement and the Process of its Repudiation during the Second World War as Seen from a Czechoslovak Perspective*, Prague Papers on History of International Relations, sv. II, 1998, s. 344–365.

¹¹ *Řeč ministra zahraničních věcí Anthony Edena v Dolní sněmovně*, 5. 8. 1942. HANSARD 1803–2005, Commons Sitings. Oral answers and questions. United Kingdom and Czechoslovakia [online], London 1942 [citováno dne: 13. 03. 2016]. Dostupné z: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1942/aug/05/united-kingdom-and-czechoslovakia#S5CV0382Po_19420805_HOC_12.

¹² O hnutí *Lidice shall live Committee* např. in: Pavla ŠTĚPÁNKOVÁ, *Společnost pro obnovu Lidic (1945) 1946–1959*, Brno 2006. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 18–19; Gabriela HAVLŮJOVÁ, *Poválečný vývoj Lidic – pietní vzpomínky*

⁶ O úsilí Marie Uchytlové více viz: Irena BUKAČOVÁ (ed.), *Pocta Marii Uchytlové*, Nymburk 2009.

⁷ Edvard BENEŠ, *Šest let exilu a druhé světové války*, Praha 1946, s. 152–160.

⁸ *Tamtéž*, s. 154. Této symboliky v Benešově projevu si povšiml Petr KOURA, „*Byli to fašističtí vrazi podporovaní mezinárodním imperialismem.*“ *Proměny interpretace lidické tragédie po Únoru 1948 a její využití v komunistické propagandě*, *Marginalia Historica* 2, 2012, s. 50.

hnutí se stala heslem, které obletělo celý svět a neslo v sobě velké předsevzetí splněné v době poválečné.

Důkazem, že už rok po vyhlazení Lidic se k jejich odkazu a symbolům stále hlásila Státní rada v Londýně, je následující citace: „*Lidičtí mučedníci nezemřeli nadarmo. Lid celého svobodného světa odsoudil zločiny nacistů. Lidice byly sice vymazány z mapy, ale žijí dále jako symbol boje za národní svobody a lepší budoucnost celého lidstva. /.../ Lidice volají o pomstu, jsou signálem k zesílení boje celého národa a zůstanou provždy příkazem a výzvou, aby národ i v budoucnu si tuto jednotu uchoval.*“¹³ Jak je patrné, po roce byla symbolika Lidic již pevně zakotvena.

V kontextu československého exilu a mezinárodního ohlasu se nabízí již na tomto místě zmínit básnickou skladbu, kterou jsem přímo do hlavní komparace nezařadila, a sice *Mrtvou ves* Viktora Fischla, básníka a prozaika židovského původu, který emigroval do Anglie v roce 1939 a poté působil na československém ministerstvu zahraničních věcí exilové vlády.¹⁴ Skladba vznikla brzy po tragédii a její překlad do angličtiny pomohl dalšímu šíření povědomí o Lidicích. K charakteristice skladby se ještě vrátím v části věnované dokumentárním básním, je ji totiž možné umístit na pomezí mezi básní-dokumentem a textem, který má blízko k charakteru lidové písně, přinejmenším právě malou časovou prodlevou od samotné události ke vzniku textu.

Lidové písně

Ponechme však politický horizont nyní stranou. Jak už jsem předeslala, tento příspěvek si klade za cíl představit poetickou část otisků lidické noci. Východiskem pro úvahy nad vybranými uměleckými texty se staly tři lidové písně s lidickou tematikou.

Tyto písně vznikly brzy po 10. červnu 1942. Lze na nich dobře ukázat, jaké možnosti Lidice autorům skýtaly. Jejich přednes na veřejnosti byl

a život v nových Lidicích, Praha 2011. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, s. 37–50.

¹³ Na základě návrhu členů Státní rady F. Hály, V. Noska, J. Čaploviče a F. Uhlíře jej pronesl další z nich Prokop Maxa. *Rozhlasový projev Státní rady k 1. výročí lidické tragédie*, Československý rozhlas, 11. 6. 1943.

¹⁴ Viktor FISCHL, *Mrtvá ves*, Praha 1945.

v době okupace nemožný, a proto se nedostaly do širšího povědomí. Podle etnografického výzkumu Jaroslava Markla byla ale jedna z nich známá na Kralupsku ještě v sedmdesátých letech 20. století.¹⁵ Z jeho bádání a z předchozího výzkumu Viléma Pražáka z roku 1946 vyplývalo, že existovaly tři *Písně o Lidicích*. U dvou z nich se jim podařilo dopátrat autorství.¹⁶

Dvě se opírají o známou faktografii, třetí je pak daleko více lyrickým zachycením bezprostředních autorových dojmů z lidické pláně; etnografy dohledaný původce písně Karel Kubela měl k Lidicím osobní vztah, pocházel z nich a ztratil tam členy své rodiny. Jeho píseň s incipitem „*Tá bílá silnice polma se proplétá*“ pouze s výjimkou jediné faktografické informace („*10. června, v tom památném roce*“) zpívá o Lidicích a jejich obyvatelích, „*jak osud zanevřel na nešťastné lidi*“, „*žádný však netušil, čeho se /lidické domy – pozn. autorky/ dočkaly*“. Není v ní místo pro přímé vyjádření smrti, pouze se posluchač mohl dozvědět, že „*nešťastný lid padl do zajetí*“. Lidická pláň je zde místem, kde „*trní /.../ rozkvétá*“. Motiv mučednictví, symbolizovaný trním, je pro Lidice samozřejmě motivem charakteristickým a nosným. Ostatně trnová koruna na modřínovém kříži u hrobu lidických mužů byla součástí lidické piety od konce války a je přítomna v areálu tamního památníku dodnes.

Druhá *Píseň o Lidicích* začínající „*Poblíž Buštěhradu stávala vesnice*“ má deset slok, v celé šíři fabuluje příběh na základě známých faktů a tím i opakujících se motivů – červen 1942, vesnice, horníci, Němci, Horákův statek, lidický kostel a hřbitov, smrt mužů, osud žen a dětí vyhnaných také eufemisticky „*v neznámý svět*“.¹⁷ Přestože píseň jinak odpovídá historické skutečnosti, došlo zde k záměně data první vlny zatýkání v Lidicích s datem samotného obklíčení Lidic, a proto sem gestapo přijíždí 4. června 1942. Mučednictví/utrpení je zde přímo výslovně zmíněno „*vzpomeň na trpící z vesnice Lidice*“. Volání po pomstě zde ještě není úplně vyřčeno, pouze budou „*všichni Čechové se zatátou pěstí / a s hlavou vzpřímenou stále stát na stráži*“.

Poslední *Píseň o Lidicích* s incipitem „*Desátého června časně z rána*“ dis-

¹⁵ Jaroslav MARKL, *Písně o lidické tragédii*, Český lid 4, 1972, s. 225–229. Písně dále citovány podle této studie.

¹⁶ Všechny tři texty jsou otištěny v příloze k této studii.

¹⁷ J. MARKL, *Písně o lidické tragédii*, s. 226–227.

ponuje polovičním počtem slok.¹⁸ Šířil ji po válce neznámý harmonikář, nabízí se tedy samozřejmě otázka záměrné volby motivů zvyšujících kýžený účinek na posluchačích. Je tím pádem také více sevřená, co se epické roviny týče – v prvních dvou slokách je o lidické tragédii řečeno vše; ostatní tři již v sobě obsahují společensky silně podmíněné volání po pomstě. Pro tu je ponecháno zobrazení šibenice (pro vrahy) a vzhledem k okolnostem výstavby Lidic ojedinělé odčinění jejich zkázy: „*Němci postaví nám Lidice / na ty české lány, postaví je sami*“. Ještě zajímavější se pak jeví v poslední sloce neotřelé propojení tří motivů, a to Pražského povstání (revoluce), touhy „*pomstíti Ležáky, pomstíti Lidice*“ a věrné služby státu, i když se pravděpodobně primárně jedná o funkční využití rýmu (revoluce, česká srdce, Lidice, republika). Ležáky jsou v souvislosti s Lidicemi zmíněny ze všech tří písni pouze zde.

Všechny tři citované básně mohou posloužit za vzorce, šablony, jak uchopit lidickou látku, jakou představoval či stále představuje osud této vesnice. První pomyslnou šablonou je čistě lyrický text, který může být velmi subjektivní, v tomto případě navíc daný autorovým citovým sepětím s daným místem, druhé dvě, převážně epické (v kratší či delší podobě vyprávění o lidické noci) v sobě nesou snahu zpravit posluchače o tom, co se zde stalo, navíc jsou doplněny více či méně vyřčeným voláním po odplatě. Je zajímavé, že tento apel se ale v níže vybraném vzorku uměleckých básní objevuje ve dvou básních lyrických, v příběhových textech pro něj nebylo místo. Pozornost tedy kromě specifík jednotlivých básní zaměřím také na symboliku utrpení/mučednictví, viny Němců a pomsty.

Lidice v básních českých autorů

Pomsta – Vítězslav Nezval a František Halas

Záměrně jsem jako poslední lidovou píseň uvedla tu, v níž nejvíce rezonovala nejčasnější poválečná realita. Nabízí se navázat textem, který by mohl být její esteticky lépe propracovanou ozvěnou (i když lyrickou) a zároveň svým pojetím nejvíce vybočuje z řady poetických textů věnovaných Lidicím. Mám na mysli báseň Vítězslava Nezvala, kterou autor zařadil do sbírky *Historický obraz* (1945).¹⁹ Báseň postrádá název, její první verš zní: „*My, my*

česká města, my české vesnice“. V řadě básní, které dále uvedu, zcela jistě vyniká patetickým voláním po pomstě, vyřčeným jedním dechem s uspokojivým zadostiučiněním s nastávajícím osudem Německa. V poválečné době byl silně negativní postoj k Němcům v české společnosti přítomný a mezi Lidickými problematický ve vztahu k německým návštěvníkům pietního území i k politicky korektnímu postoji k Německé demokratické republice.²⁰

Vrátíme-li se k samotné Nezvalově básni, lyrickým subjektem volajícím po spravedlnosti – pomstě – jsou v ní (ostatní) česká města a vesnice dokazující apostrofovanému²¹ Německu jeho pád: „*Německo, ty víš, proč zajdeš v smrtonosné křeči*“. Navíc všech „*osmdesát milionů*“ Němců činí následující verše zcela samozřejmě zodpovědnými za lidický zločin. A proto básník vrší na sebe obrazy zkázy jejich země – zničené kostely, Berlín v troskách, Hamburk po požáru..., navíc „*je to pomsta za Lidice, pomsta za havíře*“. Symbol mučednictví je zde explicitně pojmenován, dějiny se zde mstí „*za nevinné mučedníky*“. Každá sloka dotýkající se postupné prohry Německa je vždy zpřítomněna v prezentu („*my žalujeme*“, „*siréna ječí*“, „*z měst jsou trosečnice*“, „*Německo, jak se ti bydlí v díře*“), závěr básně je doveden až k patetickým díkům Rudé armádě – tedy k samému konci války.

Halasova podobně krátká báseň *Lidice*, rozdělená do čtyř tříveršových slok, vyšla ve sbírce *V řadě*.²² Ve své básni Halas nepotřeboval reálií a známých informací, důležitější jsou zde sugestivní obrazy zničené země, které jsou navíc obohaceny o rozměry až antické tragédie. Ženy jsou v ní zasažené smrtí svých dětí jako Niobé, ačkoliv u ní se jednalo o trest za vlastní pýchu. Třetí sloka v přesahu do sloky závěrečné v sobě nese varování a vyvrcholení celé básně v podobě útoku pomstychtivých lidických Lític.

²⁰ Například v referátu lidické ženy Heleny Leflerové, tehdy již poslankyně Národního shromáždění, proneseném na veřejné schůzi lidických občanů, zazněly jak vyjádření odtazižitého, negativního, odsuzujícího vztahu k Němcům, tak také výzva k přehodnocení vztahu k těm Němcům, kteří jsou občany Německé demokratické republiky a které je možné převychovat. In: Státní oblastní archiv v Praze – Státní okresní archiv Kladno (dále jen SOkA Kladno), fond Společnost pro obnovu Lidic, kniha č. 3, inv. č. 3, Protokolární zápisy ze schůzí 1949, Ze zápisu veřejné schůze, 13. 10. 1949.

²¹ Apostrofa znamená z hlediska literární teorie oslovení neživého předmětu nebo nepřítomné osoby.

²² František HALAS, *V řadě, verše 1938–1948*, Praha 1948, s. 68–69.

¹⁸ J. MARKL, *Písně o lidické tragédii*, s. 225.

¹⁹ Citováno dle Vítězslav NEZVAL, *Historický obraz*, Praha 1945, s. 79–80.

„/.../běda kdo s hněvem lichvařit by chtěli
míst těchto kde se hanba dějin svojí
Traskají křídla, vzletá lítý chor,
lítice z Lidic sárou Germánii.“

Obě básně vycházejí z velice podobného pocitu, který jistě vyvěral z veřejně přijímaných a opakovaných názorů (na stránkách této studie prezentovaných například Edvardem Benešem i poslední představené *Písně o Lidicích*). Jejich ostré hrany se postupem času ohlazovaly, a proto lze formulovat i jeden z dílčích závěrů: akcentovaná pomsta (spravedlivá odplata) a nenávisť souvisely především s poválečnou dobou. To potvrzuje například vyznění Hrubínova Joba (viz dále). Na druhou stranu však v téže době jiní autoři ve svých básních tyto emoce s Lidicemi nespojovali.

Krůpěje slz i skřivání píseň – Petr Kříčka, Jaroslav Seifert a Jaroslava Málková

Ve verších těchto tří autorů nebylo místo pro nenávisť, jen pro údiv, soucit, hrůzu, slzy, klid. Seifertova i Kříčkova sbírka, v nichž byly zařazeny „lidické“ básně, vyšly brzy po válce, podobně jako Nezvalova. Petr Kříčka navíc v názvu své básně *Po zprávě o Lidicích* nenechává čtenáře na pochybách o době jejího vzniku.²³ Byl o sedmáct let starší než Jaroslav Seifert, patřil tedy spíše k předchozí básnické generaci. Po celý život se věnoval překladatelství, nejvíce ruské poezie, a ve vlastní autorské tvorbě se profilel především jako lyrický básník.²⁴ Kříčka neuchopil svůj text konkrétně. Naopak – jeho báseň je „pouhým“ zachycením obrazů, které mu evokovala zpráva o Lidicích, metonymicky spojených s vraždou Ábela. Tyto tři sloky jsou pozastavením nad Kainovým činem, jehož následnou lítost a osud štváného zvířete postavil proti pýše a vychloubání okupantů:

„Ale panské plémě zlodějů a lhářů,
tupých otroků a katů – otrokářů,
národ zlý a hrubý k úžasu všech lidí
znamením se chlubí, za něž Kain se stydí.“

²³ Petr KŘIČKA, *Ž díla*, Vilém Závada (ed.), Praha 1954, s. 181. Báseň byla poprvé uvedena ve sbírce *Běsové – Z válečné lyriky* (1946).

²⁴ Heslo *Petr Kříčka*, in: Lexikon české literatury, díl II, sv. II, s. 1020–1022.

V části věnované lyrickým básním nemůžeme opomenout taktéž generačního souputníka již citovaných autorů, Jaroslava Seiferta.²⁵ Jeho báseň *Mrtví v Lidicích*, zařazená do sbírky *Přilba hlíny* (1946), je zpěvem, až hymnickým, věnovaným lidickým mužům a umocněným paralelismem počátečního infinitivu „zpívat“ užitého na počátku čtyř slok. Mrtvé muže v apostrofe oslovuje, s nimi lyrický subjekt vede rozmluvu. Zpěv je navíc přítomen v návratu skřivana, který vydává svědectví o tom, co zažili Lidičtí.

„Jenom skřivan se k vám dolů vrací,
je vám blíže než my a slyší spíš,
čemu rozumějí jenom ptáci.“

Zpívá „hlínu“, „kámen“, „chvíli úžasného klidu“. Celá báseň se uzavírá motivem růží, tolik symbolickým pro Lidice: „A i růže, růže zádušné / zašlapali tenkrát do hlíny.“

Je zajímavé, že symbolika růží se pro Lidice stala velice zásadní. V roce 1955 byl založen Růžový sad (původně Československý sad přátelství a míru) na popud sira Barnetta Strosse, kterého už jsem připomněla v souvislosti se založením *Lidice shall live Committee*. Růžový sad příhodně spojil pietní území s novými Lidicemi. Do tohoto sadu byly zasílány odrůdy růží z celého světa a dodnes představuje jednu z dominant obce.

A právě lidické růže, v té době již jeden ze známých atributů tohoto místa, a jejich trny jsou pak leitmotivem básně Jaroslavy Málkové. Autorka do své sbírky *Klepání na dveře* (1979) zařadila báseň nazvanou stejně prostě jako báseň Halasova, *Lidice*.²⁶ Lyrický subjekt – žena – stojí v dešti u lidických (personifikovaných) růží, které pláčou, „zraněné zbytečnou smrtí jsou trny / a samy zraňují / až na dno svědomí“, kapky deště se na jejich okvětních listech – tvářích – proměnily v krůpěje rosy, totiž krve lidických mužů a slz lidických žen.

Všechny tyto tři básně spojuje silný prožitek – spolu s lyrickými subjekty se čtenář snadno ocitne na místě, které je neustále zranitelné a zraňující zároveň. Přitom ale ani jeden z představených autorů nesáhl po slovech nenávisť nebo slovech burčujících k činům odplaty, naopak všichni vyjádřili jakési poklidné, tiché, až elegické memento.

²⁵ Jaroslav SEIFERT, *Přilba hlíny*, 1. rozšířené vyd., Praha 1946, s. 121–123.

²⁶ Jaroslava MÁLKOVÁ, *Klepání na dveře*, Plzeň 1979, s. 32.

Příběh – dokument: Jiří Kolář, Karel Šiktanc a Václav Hons

Z trojice autorů, jejichž básně o Lidicích používají podobné prostředky, není zcela jisté třeba v souvislosti s Lidicemi představovat Karla Šiktance a Jiřího Koláře. *Heinovské noci* i *Poslední dnové* ze sbírky *Černá lyra* se pro komparaci přímo nabízejí.²⁷ Jako třetího „dokumentaristu“ pak přiřazuji básníka generačně mladšího – Václava Honse. Ač se jedná o autora v některých fázích tvorby více než spjatého s normalizační literaturou i textařskou prací pro některé dobově protežované hudební formace, jako byly Kroky Františka Janečka nebo duo Petr Sepěši – Iveta Bartošová apod., spojuje jej s prvními dvěma snaha o dokumentární, a tím autentické zachycení noci z 9. na 10. června 1942 v Lidicích. Václav Hons v sedmdesátých letech vydával jednu sbírku za druhou; Jiří Pavelka nikoliv bez ironického nádechu poznamenal v úvodu své recenze *Krajiny pro tebe*, že Honsova „básnická plodnost začíná odkazovat na rod J. Vrchlického“.²⁸

Zajímavý moment v rámci srovnání těchto tří autorů nabízí i fakt, že Karel Šiktanc i Jiří Kolář se ocitli na seznamu zakázaných autorů a jejich (nejen) „lidické básně“ nemohly být recitovány, natož znovu vydávány, naopak Václav Hons jakožto politicky angažovaný autor mohl bez problému vydávat a například i posuzovat závadnost písňových textů jiných textařů.²⁹

Navzdory záměrné dokumentárnosti, a tedy i zjevné snaze o objektivitu se z nich asi nejvíce nevzdal procítěné lyriky Karel Šiktanc. Souhlasím s názorem Petra Hrušky, který *Heinovské noci* ve své monografii o Karlu Šiktancovi charakterizuje jako metodu filmového střihu.³⁰ A tento prostředek je podle mého názoru pro všechny tři básně společným znakem: obrazy se bez zbytečného vysvětlování odvíjejí rychle za sebou, „kamera“ zabírá různé výjevy z neuvěřitelného dějiště.

Jiří Kolář svůj přístup vysvětluje touhou předat dál konkrétní svědectví lidí, kteří přežili válečné běsnění, a v dovětku k vydání v souboru *Vršovický Ezop* uvádí: „Napřed jsem se pokoušel vtáhnout tyto výpovědi do mlhy literatury,

ale brzy jsem poznal nesmyslnost svého počínání a rozhodl jsem se ponechat jim jejich autentičnost. Proto jsem také tyto básně nazýval »autentickou poezií«.³¹ V tomto neúplném vydání *Černé lyry* jsou *Poslední dnové* zařazeny na závěr, předchází jim básně – záznamy vzpomínek Marie Nouskové, jedné z prvních vězeňkyň koncentračního tábora Ravensbrücku, a bezejmenných pamětníků vyhlazení francouzského města Oradour-sur-Glane a Ležáků, ač je zde totožnost obce naznačena pouze datem v názvu básně. Lidice *Černou lyru* uzavírají. Po přečtení prvních tří básní – výpovědí očitých svědků nebo i obětí, by čtenář mohl být v očekávání svědectví lidických žen či dětí, ale Jiří Kolář skloubil přístupy dva: v první části téměř nezaujatě, ale o to víc naléhavě zpravuje o osudu Lidic od 4. června, kdy došlo k zatýkání rodin Horákových a Stříbrných, do 13. června 1942, kdy byly matkám děti definitivně odebrány. Každý verš s sebou přináší ve své stručnosti nový výjev z oněch dnů, často podpořený čísly, které mají ještě více umocnit reportážní charakter skladby.

V druhé části básně dává autor slovo svědkovi téměř nečekanému, a sice bývalému terezínskému vězni, který sem byl odvezen jako člen „úklidového“ komanda.³² Na rozdíl od Šiktance a Honse upouští od naléhavosti zosobnění – jména, ať smyšlená (například u V. Fischla), nebo reálná (K. Šiktanc, V. Hons), s výjimkou dvou nepotřebuje. Jediní, kteří jsou Kolářovým svědkem identifikováni, jsou postavy zla: „státní sekretář Frank“ a „vedoucí Obergruppenführer Dr. Seidel“.

Heinovské noci, které poprvé vyšly v roce 1960, jsou skladbou rozsáhlejší, cyklickou, ať už vstupním prologem, který se obměněn vrací v epilogu, či lyrickým refrémem, z něž je postupně ukrajován verš po verši.³³ Petr Hruška upozorňuje, že toto Šiktancovo dílo „není ilustrací historie, třebaže se určitých dějinných reálií drží velmi pečlivě“.³⁴ V prologu jsou pozorovateli, svědky, čtrnáctiletí chlapani, kteří nejprve „v tom nedělním červeném ránu“

²⁷ Jiří KOLÁŘ, *Dovětek autora*, in: TÝŽ, *Vršovický Ezop* (1954–57), Praha 1956, s. 182.

²⁸ Pro srovnání – Videonahrávka svědectví bývalého terezínského vězně Viktora Laše, který byl členem tohoto komanda. Moderní dějiny, *Jedinečné svědectví pana Viktora Laše*, [online] 14. 2. 2012, [Citováno dne: 11. 3. 2016]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=QKaazmSEpCo>. Jeho výpověď do své monografie zařadil Vojtěch KYNCL, *Lidice. Zrození symbolu*, Praha 2015, s. 215–220.

²⁹ Zkrácený text *Heinovských nocí* byl zhudebněn Milanem Báchorkem v melodramatu *Lidice* (1973). In: P. HRUŠKA, *Někde tady*, s. 78.

³⁰ *Tamtéž*, s. 81.

přihlížejí následkům vyvěšení rudého praporu na věž Martinské pece v kladenské huti.³⁵ Vlastní text věnovaný vypálení vesnice, umocněný prožitkem autora, který vyrůstal v blízké Hřebči a Lidické znal, počíná prvním propojením s prologem – opět se ocitáme v červnu:

„*Zase byl červen
Lustry višní
A u Vališů voněl klíč
A ženské nesly přes dvůr seno
na prsou ve dvou náručích.*“

Šiktanc hned v prvních slokách navozuje důvěrnou známost, konkretizací postav lidického dramatu i vylíčením běžného dne, který vypadal jako každý jiný kdekoli na venkově. Přitom ale použití autentických jmen nepůsobí jako pouhý výčet, navíc nejsou jmenováni všichni lidičtí muži, a tak text netrpí rušivou enumerací. Co je ale v *Heinovských nocích* jiné, je možnost Boží přítomnosti, i když tohoto červnového večera Bůh mlčel. Častým prostředkem umocňujícím naléhavost je anaforické³⁶ A, které stupňuje výjevy³⁷ „*Sklep / plný mužů / sotva dýchá / A drolí bláto z nohavic / A ve škole se s rancem hrůzy / nevejdou ženy do lavic.*“ Na rozdíl od Jiřího Koláře využívá Karel Šiktanc motivů, které onu všednost podtrhují: věci (sklenky, monstrance, skříňe, míč, housle...) i zvířata trpící stejně jako lidé. Ale tato všednost je konfrontována s nečekanou hrůznou realitou: jsou to štěkavé rozkazy: „*Na kolena! A vztyk! Nasedat!*“, nebo předzvěst dalších osudů:

„*A děti
pláčou
jak pomalounku utíká
Zítřka budou mít jiná jména
Joachim Inge Erika.*“

³⁵ Událost se skutečně stala, 3. 6. 1941.

³⁶ Anafora znamená z hlediska literární teorie opakování stejných slov na počátku po sobě jdoucích veršů.

³⁷ Iva MÁLKOVÁ, *Od Mrtvé vsi k Heinovským nocím. (Srovnání básnických skladeb Viktora Fischla a Karla Šiktance.)*, in: „Zlatá šedesátá“ – Česká literatura, kultura a společnost v letech tání, kolotání a ... zklamání, Praha 2000, s. 285. Petr Hruška dokonce tyto verše počínající spojkou A spočítal – je jich dohromady 124. In: P. HRUŠKA, *Někde tady*, s. 87.

I zde najdeme v jednom dvojverší terezínské vězně přivezené k vykopání hrobu lidických mužů, nejsou ale v rolích vypravěčů: „*A zástup židů potmě kopá / dlouhatý mokrý temný hrob.*“ Úplně jinak vyznívá šestá část, jež je vnitřním monologem vykonavatelů:

„*Mrtví jsou směšní
jako klauni
Můžeš jim šlapat po nohou
Můžeš jim shodit brýle z očí
Mrtví se bránit nemohou
Můžeš jim ukrást
prsten
cvikr
manžety metál hodinky.*“

Epilog *Heinovských nocí* odkazuje do poválečné doby, tehdy lyrický subjekt dopisuje své verše v Dykové ulici, kde byly drženy nejmladší lidické děti a ty lidické ženy, které byly v červnu 1942 v očekávání. Na území bývalých Lidic „...*spí válka / Na věky věkoucí / Tři lokty pod zemí*“. Zároveň se v něm vrací zmíněný motiv červeného praporu, symbolu revolty, ale i odhodlání a na druhé straně připomínky toho, co se stalo. Ti, kteří byli v roce čtyřicátém druhém patnáctiletí, jsou už dávno dospělí a přebírají zodpovědnost, i když se zjevným patosem: „*Už je nám třicet / A chceme jít rovně.*“ Právě tato i úvodní část (prolog) zařazuje subjektivní prožitek Lidic do širšího rámce – doby před jejich vyhlazením i doby poválečné, která je spjata s barvou rudé i jinak, a sice socialismem. *Heinovské noci* daleko přesahují formu básně-dokumentu až do hymnické podoby, navíc s sebou nesou posun v chápání viny Němců, vždyť úvodní citát, který se prolíná celým textem, je strofou německého básníka Heinricha Heineho, na což upozornila už Iva Málková ve studii zaměřené na komparaci skladeb K. Šiktance a V. Fischla.³⁸

Na rozdíl od všech tří zde srovnávaných básníků Fischl napsal svou *Mrtvou ves* záhy po lidické tragédii, navíc v exilu, a jeho snaha tedy ani nemohla směřovat k historické přesnosti, ale naopak se blížila k lyrické-

³⁸ I. MÁLKOVÁ, *Od Mrtvé vsi k Heinovským nocím*, s. 288.

mu zachycení pomíjivosti i každodennosti, jejichž jednotlivé výjevy řadí v rychlém sledu za sebou a uzavírá je oslavou nového života („ó slávo živé vsi“). Ve výjevech zobrazujících obyčejné věci i častou anaforičností se stýká s Šiktancovým pojetím. Ani Fischl nezařadil do svých veršů motiv pomsty či nenávisti. Hlavními motivy celého textu jsou nemožnost návratu („už není“) a marnost ztracených životů.

„Už neprocitne ještě za šera,
ve starých kamnech nezatopí,
už nedočká se jehly zástěra,
už malé dcerce nezaplete copy, /.../“

Václav Hons svou báseň *Lidice* zařadil do sbírky *Krajina pro tebe* (1977). Sbíрка, ledabylo složená ze tří částí, působí neorganicky, přesto tuto báseň považovala i dobová kritika za jeden z vrcholů celého souboru. Ve zvolené formě je snad ještě úsečnější, v druhé polovině básně dosahuje zvýšeného účinku deskripce tragické pouti lidických dětí. I Hons vyvolává jména mužů mířících před popravčí četou, po prvních pěti za sebou jdoucích jménech následují postavy více oživené, více známé – a tak se dozvídáme o nejmladším, patnáctiletém lidickém muži – chlapci Josefu Hroníkovi, stejně jako o tom nejstarším, také o tom, že byl „zastřelen / i farář / Josef Štemberka // byl zastřelen / i slepec / Alois Prynych“. Hons využívá dochovaných lístků, které psaly lidické děti příbuzným z Lodže. Úplný závěr básně a zároveň i osud lidických dětí ústí v až příliš didaktické memento: „abychom nikdy nezapomněli / co se toho roku / stalo v Lidicích // bychom nikdy nezapomněli / co je to válka“. Navíc závěrečná sloka akcentuje ještě to, „abychom nikdy nezapomněli / co je to fašismus“. Lidice mu jsou tedy podobně jako Kolářovi prostředníkem uchování paměti, připomínkou toho, co se stalo, i když závěr vyznívá výchovně, pateticky, v čemž se naopak přibližuje Šiktancovi.

Motiv pomsty tu již opět nenašel své místo, přece jen text vznikl v sedmdesátých letech, kdy nutkové dychtění po odvetě nebylo již veřejností považováno za aktuální. Podobně negativně pojímaný rys Německa či Němců Hons příliš neakcentuje, je zde zmíněn pouze „esesák Horst Böhme“ a „esesmani“ směřující se při popravách lidických mužů. Jejich mučednictví není explicitně vyčeno, muž za mužem míří k popravě, stejně tak děti píšící své dopisy příbuzným a jdou vstříc smrti. Strohost výrazu však umocňuje chvíle jejich smrti.

Pro názornou ilustraci rozdílného pojetí, porovnejme Kolářovy, Šiktancovy a Honsovy verše vystihující stejnou situaci – první chvíli smrti lidických mužů:

„muži byli vyvedeni ze sklepů / a po zjištění dat bydlišť zaměstnání / postaveni čelem ke zdi stodoly obložené matracemi / a po deseti zastřeleni“ (J. Kolář)

„Třasavka listí / Vzlykot splávků / A smrt jde vsí / a neklepá / Nazrzá šavle hvízdla v šeru / A první vyšli ze sklepa // Doležal Dvořák / Farský Fojtík...“ (K. Šiktanc)

„na zahradě / uprostřed zrajících červenových stromů / střídali / muže za mužem // kolik jich bylo // Václav Kovařovský / Jaroslav Maštalíř / Václav Müller / Rudolf Suchý / Václav Hroník...“ (V. Hons)

Všichni tři s podobnou naléhavostí vystihují děsivou situaci, v níž se lidičtí muži, i podle ústní tradice, zachovali velice statečně. Nejúsečnější je Jiří Kolář, Václav Hons na rozdíl od něj už podrobněji popsal, co se na zahradě Horákova statku odehrálo. Je nesporné, že Karel Šiktanc, ve shodě s tím, co již bylo řečeno, zvolil daleko bohatší poetické vyjádření (metafory „třasavka listí“, „vzlykot splávků“, personifikace „smrt jde /.../ a neklepá“, „šavle hvízdla“), ale přitom atmosféru tragické scény těmito prvky ještě více podtrhl. Navíc zaměříme-li pozornost na jména lidických mužů, které u Koláře v jeho záměrné úspornosti chybí, Šiktanc navozuje snahu o autentické vyvolávání z úst těch, co organizovali děsivé divadlo, zatímco Honsova jména lidických mužů jsou úplná, čímž zdůraznil lidskou podstatu popravených obětí.

Příběh – jedna z nich: Helena Leflerová

Naprostou jinou výpovědní hodnotu mají texty Heleny Leflerové. Autorka událost, o níž zatím promlouvaly verše jiných, prožila. Byla jednou z lidických žen, které přežily věznění v koncentračních táborech, po válce se (mimo jiné) aktivně zapojila do vedení Místního národního výboru v Lidicích. Sbíрка *Lidice, domov můj* zahrnuje básně ze tří let, které Leflerová nedobrovolně strávila v Ravensbrücku.³⁹

³⁹ Helena LEFLEROVÁ, *Lidice, domov můj. Básně*, Praha 1946.

Pro komparaci s výše uvedenými texty se jeví jako nevhodnější úvodní báseň *Ženám z Lidic*.⁴⁰ Ocitneme se v místě, kde „*vesnička Lidice stojí / v zeleném stromoví rámu*“, a toto místo štěstí, práce, ale i odříkání bylo večer obklíčeno, „*kolem ozývá se lidských hyjen dupot*“. Tato báseň doplňuje pohledem in medias res předkládanou mozaiku osudů Lidických – Helena Leflerová ukazuje strach téměř k neunesení – strach o děti, které matky musely nechat gestapu, jehož slibům chtěly věřit, ale „*je možno věřit těm, kdo nosí hákový kříž?*“ Z veršů za sebou plynoucích bez rozdělení do strof cítí čtenář tíhu každé minuty, kterou lidické ženy v prostorách tělocvičny kladenského gymnázia zažívaly v modlitbách i obavách o své muže a děti. V závěrečné části básně je pateticky apostrofován jak Karel Havlíček Borovský, tak Jan Amos Komenský, jejichž drama nedobrovolného exilu bylo Lidicemi překonáno. Lidické ženy pak po svém převozu procházejí „*ve středu zlých psů a lidí horších snad*“ do vrat koncentračního tábora.

A co motivy utrpení, Němců a odplaty, které se objevovaly v předchozích textech? První z nich, utrpení/mučednictví je zde obrazně vyjádřeno biblicky s předtuchou velké bolesti:

„*Děti malých očka vyplašená
babiček vrásčité tváře
víme, že Golgota na bedra položena.*“

Příslušnost stráží, hlídajících ženy a děti v tělocvičně gymnázia, k německému etniku zde hraje roli marginální, s výjimkou jediného místa, kde „*německé gestapo přišlo svůj rozkaz říct*“, jsou strážce jen „*cizáci*“, kteří panují „*cizáckými*“ hlasy. A myšlenky na pomstu nebo alespoň na spravedlivý trest? Na ty zatím v úvahách žen čas nebyl, obava z budoucnosti a touha po návratu je silnější:

„*Kdy zas se otevrou
kdo z nás se nenavrátil?
Co osud napsal, nikdy nesmaže.
Ó, Bože dobrý, dej,
vrať zas nás v kraje naše.*“

⁴⁰ H. LEFLEROVÁ, *Lidice, domov můj. Básně*, s. 11–14.

Sbírka kromě této úvodní básně obsahuje ještě dalších 36 skladeb a ani do nich hledaný motiv pomsty či potrestání není vřazen. Samozřejmě, že nelze Helenu Leflerovou ztotožnit s ostatními lidickými ženami, jejichž názor se však neodrazil v básnických textech, ale i tak se jedná prakticky o naprostý opak toho, jak se Helena Leflerová a ženy z Lidic veřejně vyjadřovaly k problematice německého etnika a potrestání válečných zločinů.

Všechny autorčiny básně se dotýkají vzpomínek na Lidice nebo reflektují nespravedlivou a neuchopitelnou děsivou přítomnost koncentračního tábora. Důležitější však je obraz Lidic, jaký Helena Leflerová svými básněmi čtenářům předestřela, a sice jak Lidic bývalých (případně abstraktněji pojatého domova), zcela pochopitelně subjektivně idealizovaných, tak Lidic budoucích.

Idealizace Lidic v básních ženy, která v nich prožila podstatnou část svého života, je naprosto legitimní. Motiv obyčejné vesnice („*takových je tisíce*“) se pojí s domovem. Motiv zahrad, který použil i například Karel Šiktanc, nebo motivy polí, kostela, vesnického hřbitova vyvolávají dojem typického českého venkova, a přesto neopakovatelného, jedinečného. Cituji z básně *Ž Buštěhradu do Lidic*:

„*Na konci té bílé silnice
staneš v němém překvapení.
U nohou leží ti vesnice,
krásnější žádná ve světě není.*“⁴¹

Přes tyto pozitivní obrazy ale například báseň *Žarostlá cesta zpět* už svým názvem evokuje nejistotu, obavy ze shledání s místem, které již není: „*Snad již přešla jsem / a nemohu zpět?*“⁴² Tento strach se objevil i v závěrečné básni celé sbírky nazvané *Lidický návrat*, očekávaný a v představách autorky především šťastný, v němž se všichni Lidičtí opět shledají. Ale jejich návrat ve vizi této básně se opírá o vědomí toho, že se svou obcí se již skutečně neshledají:

„*Až tam se vrátím,
údy mi zdřevění,*“

⁴¹ H. LEFLEROVÁ, *Lidice, domov můj. Básně*, s. 23.

⁴² *Tamtéž*, s. 38.

*kam zmizela vesnička malá?
Vidím jen hromádku kamení,
kde moje rodná kolébka stála.*⁴³

Navzdory tomu milovaná vesnice „*zmizela, ale nezemřela*“ a Helena Leflerová stejně jako jiní věřila v její nový život. Nejprve v uchovávaný obraz ve vzpomínkách, pak také v samotné bytí Lidic po válce. A pokud Janu Amosi Komenskému a Karlu Havlíčkovi Borovskému v úvodní básni dokazovala utrpení Lidických, pak v básni *V lágru* přesvědčuje Jana Nerudu v parafrázi části jeho jedné známé *Kosmické písně* o neoddiskutovatelné samozřejmosti Lidic, které budou znovu stát. Právě motiv budování nové vesnice je v případě Heleny Leflerové silným propojujícím prvkem básní s veřejným i oficiálním (politickým) diskursem:

*„Aby – až se zas navrátíme
mohly jsme v Lidicích spokojeně žít –
A nejsou-li, my si je postavíme,
Lidice byly a musí být!
A pravím ti, Jene Nerudo,
že každý z nás je dnes z křemene,
proto celý národ z kvádrů být musí!
Na dnešek nikdo z nás neovzpomene,
o něm s nimi povíme si.“*⁴⁴

Příběh odhodlání: Marie Uchytlová

Druhou básničkou, ač především sochařkou, byla Marie Uchytlová, autorka Pomníku dětským obětem války, který je umístěn v areálu Památníku Lidice. Úsilí vytvořit trvalou připomínku utrpení dětí způsobené druhou světovou válkou spojila s osudem dětí z vypálené středočeské obce. Její báseň o konkrétní lidické noci je plná zlé předzvěsti, a přece plná mateřské něhy a každodenního života, které by bylo možné prožívat kdekoli ve světě.

Jednou z jejích básní k tomuto tématu je *Píseň deště*, lyrickým subjektem v ní je lidická žena, „*maminka*“. V deštivé noci za ostnatými dráty Ravens-

⁴³ H. LEFLEROVÁ, *Lidice, domov můj*, s. 64.

⁴⁴ *Tamtéž*, s. 17.

brücku, kde žal a hlad dostávají v paralelách postupně v dalších slokách k sobě své ještě horší souputníky – hrůzu a bolest, jedna z žen (kterých tam bylo příliš mnoho) promlouvá k dešti a prosí jej, aby našel: „*Ztracené děti co si nehrají.../ co se teď někde choulí bez útěchy*“.⁴⁵ V písni je místo i pro ukolébavku, kterou matka šeptá svému synovi do deště a tmy. A její syn jí odpovídá, i on je vzhůru a bdí, a také vzpomíná. Marie Uchytlová právě v této pasáži oživila starou obec motivy, jež se s Lidicemi již od počátku pojily.

*„Maminko má – mně se stýská.
Šťastná byla naše víska ...
Slyším kvokat naše slípky ...
Voní seno – voní sýpky ...*

*U nás doma – víš, jak voní
čerstvý chleba – plástev medu –
květy v sadě na jabloni ...
Zapomenout nedovedu ...“*

Závěr básně je zakončen hrůznou realitou koncentračního tábora, vraždou posledního lidického dítěte, které bylo ihned po porodu usmrceno. Právě v takové chvíli lidické ženy ztrácejí „*hasnoucí naděj*“. Pro báseň je typická apoziopce,⁴⁶ užitá ve většině veršů, přibližující překotnost myšlenek, ale také volbu raději je nedomyšlet, nedopovědět, aby ještě více nebolely.

Job Františka Hrubína

Studii bych nepovažovala za úplnou, pokud bych opomněla jeden z nejnáléhavějších textů, který byl po válce vydán, a sice Hrubínovu *Jobovu noc*.⁴⁷ Přesto ji zařazuji právě až nakonec, protože je textem sice k Lidicím silně odkazujícím, ale zpracovává širší téma než pouze samotný osud této

⁴⁵ Marie UCHYTILOVÁ, *Píseň deště*. Knižně celistvě nepublikováno. Poskytnuto autorce dcerou M. Uchytlové, paní Sylvii Klánovou.

⁴⁶ Apoziopce znamená dle literární teorie nedokončení výpovědi, často značené třemi tečkami. Pokud je výpověď úmyslně nedokončena, nepovažuje se apoziopce za chybu.

⁴⁷ Citováno bude dle František HRUBÍN, *Jobova noc*, in: TÝŽ, *Básně*, Brno 2010, s. 154–191.

obce. Idea starozákonního Joba provázela Františka Hrubína velmi dlouho. Nakonec rychle v pocitech zodpovědnosti básníka promluvit k trýznivé válečné zkušenosti napsal pro divadlo E. F. Buriana D 46 dialogickou skladbu, v níž „*pasivního a trpícího starozákonního Joba přeměnil ve věčného básníka Joba, který se nikdy nedokázal vzchopit k boji a smutně si zpíval pro sebe*“.⁴⁸ Hrubín se po dokončení básně (červen 1945) k původní vizi zpracování námětu ještě jednou vrátil.⁴⁹

Země lidí těžce zkoušených zažívá hrůzu a běsy války, zažívá boj staré země (jíž „*jde o všechno*“) se zemí novou.⁵⁰ Hlavním dějištěm války je pro básníka zejména východní fronta, ale i česká země, která podstupuje další zkoušky. Jednou z nich se staly právě Lidice.

„*A stará země se té síly děsí
a pustne, všechno se jí odříká,
do nové země hučí její lesy
šum potoků a řek tam utíká
a stará země nic už, nic než bés,
v Lidicích zkouší k Čechám nové klíče
a utahuje srdce do drtiče
a na všechno je připravena dnes.*“ (Třetí zpěv)

Dobová kritika měla pro *Jobovu noc* jak slova uznání, jež převažovala, tak také slova kritiky, například pro černobílé vidění uplynulé války.⁵¹ Hrubínova naléhavost, lyrčnost a cit pro hudebnost verše, podpořená vlastními překlady Paula Verlaina, kterému zde byla přisouzena důležitá role, se právem dočkaly chvály. Výjev, který se ve třetím zpěvu několikrát vrací, evokuje podobné pasáže z básní výše citovaných autorů:

⁴⁸ Miloš POHORSKÝ, *Jobovy noci Františka Hrubína*, in: *Láska a život vždy pro mne jedno budou...*: k 100. výročí narození Františka Hrubína, Praha 2010, s. 112.

⁴⁹ *Tamtéž*, s. 117–118.

⁵⁰ Zajímavá komparativní studie o „zemích“ v textu Hrubínově a Zahradníčkově viz: Vladimír KŘIVÁNEK, „*Nová země*“ Františka Hrubína versus „*Stará země*“ Jana Zahradníčka, *Studia Moravica IV*, 2006, s. 83–88.

⁵¹ Více k dobové literárně-kritické recepci *Jobovy noci* např. Iva MÁLKOVÁ, *Komentář*, in: František HRUBÍN, *Básně*, Brno 2010, s. 358–361.

„*A v opuštěných domovech
Hrůzou se na zdích sráží dech,
Dech zabitých, dech vyvražděných,
A do zahrádek lehá pláč
Kolébek čerstvě vyloupených
– zač je to všechno, Bože, zač? –
a ve světnicích rodných praská
podlaha, po níž přešla láska,
podlaha, kterou drhne vztek.
Co rakví a co kolébek
Žvážila spravedlivou měrou!
Kolébka – rakev. Ale kterou
nalezne lehčí tento věk.*“ (Třetí zpěv)

Ač se nejedná o text přímo „lidický“, nemohu opominout motivy, jež jsem vyhledávala v předchozích textech. Podobně jako o něco starší básníci jich Hrubín také využil. Viník – Německo – je v *Jobově noci* zpřítomněn maskou, již si na sebe vzala stará země: na její velké město Berlín si bohatýři východu „*brousí meč*“ a nakonec je sama ústy zrozeného Joba natrikrát prokleta.⁵²

Shrnutí

Jak už jsem předeslala v úvodu, existují další texty, které by mohly být rovněž podrobeny analýze. Přesto se domnívám, že výše vybrané básně tvoří dostatečně reprezentativní vzorek k naplnění vytčeného cíle.

Lidice – samo o sobě slovo, které k sobě příliš originálních rýmů neváže, skýtá náboj motivů, které se zdají být v básnické rovině dobře využity. Míra subjektivity se v případě Lidic stírá, neboť prožitek, který je s nimi spojen, je natolik silný, že vystoupí i z textu účelově psaného jako dokumentární záznam. Jednoznačnými symboly jsou obrazy poklidného českého domova, který byl najednou zákeřně zničen a rolnické a havířské/hornické rodiny z něho vykořeněny. Toto vykořenění je spjato s utrpením a žalem, také ale se statečností lidických mužů, vedených k popravě. Symbol nebo

⁵² Motiv Lidic se objevuje i v jiných Hrubínových básních, více viz: V. KONOPKA, *Zde stávaly Lidice*, s. 214.

obraz Boha byl v některých básních zastoupený, přestože v poválečných veřejných projevech nuceně přestával hrát roli, a to zejména po roce 1948. Tento Bůh je pojímán jako nevšímavý, nepřítomný v té nejhroznější chvíli, nebo je zde vyjádřena paralela ke Kristovu utrpení. To ale nemění nic na zajímavosti tohoto symbolu, spojíme-li ho s poučnou (sebe)prezentací nových Lidic. Poslední, ale pro mě osobně nejvíce přínosný, je motiv kolektivní viny Němců a pomsty vůči nim, který se objevil jen v některých textech, vzniklých v přímé časové návaznosti na lidickou tragédii; v brzké poválečné tvorbě (Nezval, Halas, Hrubín). Možná překvapivě se tento rys odvety neobjevil ani v jedné básni samotné představitelky Lidic, veřejně činné Heleny Leflerové.

Důležité je zjištění, že místo socialistického stereotypu v symbolice Lidic bylo téměř výlučně spjato s jinými projevy než s poezií. Pokud se v básních nějaká aluze na socialismus objevuje, nejedná se o převažující téma. Jednalo se o jednu z lidových písní, básně Nezvalovu, Šiktancovu a Honsovu, i když v posledním případě autor chtěl využít Lidice spíše k varování před fašismem a válkou. Právě tyto staré Lidice, které byly hlavním protagonistou analyzovaných básní, se ve veřejném, politickém i publicistickém, prostoru staly nástrojem k prezentaci nových Lidic, které měly být vzorem socialistického života, jako tomu bylo v jednom z textů lidických funkcionářů k desátému výročí tragédie: „*Naše nové Lidice jsou krásné proto, že žijí ve státě, který se dal na cestu k socialismu, ve státě, který bojuje v čele se Sovětským svazem za to, aby již nikde na světě nebylo zničených obcí, měst a nevinně utracených lidských životů.*“⁵³

⁵³ SOkA Kladno, f. Místní národní výbor Lidice (1945–1990), k. 10, inv. č. 115, Projevy, rezoluce, články lidic. žen (nedatované), Koncept děkovného ÚV KSČ, k výročí lid. tragédie 10. 6. 1952.

Příloha: Texty lidových Písní o lidické tragédii

Texty převzaty z: Jaroslav MARKL, *Písně o lidické tragédii*, Český lid 4, 1972, s. 225–228. Pořadí písní je změněno podle doby jejich vzniku či doložené veřejné interpretace. Zápis dodržuje Marklovo číslování slok. V poznámkách jsou uvedeny případné varianty slov nebo slovních spojení, které se podařilo etnografům zaznamenat.

I. Lidický rodák Karel Kubela, který v Lidicích ztratil svou rodinu, byl společně se svou ženou autorem tohoto dochovaného textu, jenž byl zachycen u jedné zpěvačky v blízké obci Hřebeč.

1. Ta bílá silnice polma se proplétá,
kde byly Lidice, trní tam rozkvétá.
Ty lidické domy, pěkně je stavěli,
žádný však netušil, čeho se dočkaly.
2. Desátého června, v tom památném roce,
kulometry, děla, ohlušily srdce.
Plameny šlehají, oheň vše pohltí
a nešťastný lid padl do zajetí.
3. Žádný svědek nebyl, žádný to nepoví,
jak osud zanevřel na nešťastné lidi.
Jenom jeden svědek je, železný kříž stojí
u bílé silnice v široširém poli.
4. Cestička k Lidicům více již nevede,
všecko to zmařila lidská tyranie.
Cestička k Lidicům trávou teď zarostlá,⁵⁴
žádný po ní nejde, žádný nezavýská.
5. Ta Lidická obec tolik set let stála,
žádný však netušil, čeho se dočkala.

⁵⁴ „... teď zarůstá“.

Ta bí - lá sil - ni - ce, pol - ma se pro - plé - tá, kde by - ly Li - di - ce, tr -

7
ní tam rozkvé - tá. Ty lidic - ké do - my, pěk - ně je stavě - li žád -

13
ný však ne - tu - šil če - ho se dočka - ly.

II. Píseň, etnografy pokládána za stěžejní Píseň o Lidicích, dohledaná v padesátých letech, existovala ve třech variantách. Vycházím z hlavního zápisu z roku 1953, odchylky ze záznamu z roku 1950 jsou uvedeny v poznámkovém aparátu. Po každé sloce se opakuje refrén. Dochovaly se dva nápěvy, druhý, časově mladší se přiblížil k tehdy známé valčíkové písni *Cestička k Mayrovcé*.

1. Poblíž Buštěhradu stávala vesnice
[:překrásně stavěná, byly to Lidice.:]
Ref.: Již nikdy nespátříte své ženy milené,
již nikdy nezlíbáte děti opuštěné,
teď jenom chladný větřík na váš hrob bude vát,
my na vás budem v slzách jen vzpomínat.
2. Jediná dědina,⁵⁵ kde nebylo bolu,
[:nejvíce horníků fáralo do dolů.:]
3. Přišel čtvrtý červen roku čtyřicet dva
[:v deset⁵⁶ hodin večer každý měl být doma.:]
4. Přijelo gestapo, německá milice
[:vrah Frank dal rozkázat vypálit⁵⁷ Lidice.:]

⁵⁵ „Pokojná vesnice“.

⁵⁶ „Deset“.

⁵⁷ „Dal vyhladit/vyvraždit“.

5. Muže dal postřílet, to od čtrnácti let,
[:ženy a dětičky vyhnal v neznámý svět.:]
6. V temnotě noční tmy německých soldátů⁵⁸
[:vraždili, loupili v statku u Horáků.:]
7. Shořela vesnice, každá dětská postel,
[:zbořili vrahové školu, také kostel.:]
8. I na místní hřbitov šly germánské hordy,
[:v Dejvicích⁵⁹ stavěli z pomníků psí boudy.:]
9. Teď všichni Čechové se zatatou pěstí
[:a s hlavou vzpřímenou stále stát⁶⁰ na stráži.:]
10. Kdyby tě někdo přemlouval nejvíce,
[:vzpomeň na trpící z vesnice⁶¹ Lidice.:]

Nápěv č. 1

Po - blíž Bu - ště - hra - du stá - va - la ves - ni -

6
ce pře - krás - ně sta - vě - ná, by - ly to Li - di - ce.

⁵⁸ „V temnotě noční tmy při svitu bodáků“.

⁵⁹ „...z lidických pomníků stavěli“.

⁶⁰ Místo „stále stát“ „budem stát“ nebo „stojejí“.

⁶¹ „...trpící vesnici Lidice“.

Nápěv č. 2

Po-blíž Bu-ště-hra-du stá-va-la ves-ni-ce pře-krá-sně sta-vě-ná, by-ly to Li-di-ce,
 pře-krá-sně sta-vě-ná, by-ly-to Li-di-ce. Již ni-kdy ne-spa-tří-te své že-ny mi-le-
 di
 né, již ni-kdy ne-zlí-bá-te dě-ti o-pu-ště-
 né, teď je-nom chlad-ný vě-třík na váš hrob bu-de
 vát, my na vás bu-dem v sl-zách jen vzpo-mí-nat.

III. Po skončení války tuto píseň šířil neznámý harmonikář F. B., s určitostí na jednom z kladenských plesů v lednu 1946. Zde byl plně využitý nápěv písně *Cestička k Mayrovce*.

1. Desátého června časně zrána,
 vyjeli vrahové z města Kladna,
 napadli vesnici, kde nic netušící
 bydleli horníci s rodinami.
2. Když ženy a děti odvedli,
 tu všechny mužové stávi ke zdi,
 zemřeli, zač neví, na té české zemi,
 proč byli k smrti té odsouzeni.

3. Jen popel zůstal nám z té vesnice,
 však Němci postaví nám Lidice,
 na ty české lány, postaví je sami,
 zas budou Lidice mezi námi.
4. V paměti zůstanou nám nejvíce
 ti, kteří zničili nám Lidice,
 všechny Čechů vrahy nepustíme z Prahy,
 již na ně stavějí šibenice.
5. V odvetu vzplanula revoluce,
 touhou naplněna česká srdce,
 pomstítí Ležáky, pomstítí Lidice,
 a věrně sloužiti republice.

Zásada sporu Viléma Hejla

The Novel *Zásada sporu* by Vilém Hejl

Eduard Burget

Jiřímu Rakovi k 70. narozeninám

Abstrakt

Příspěvek se zabývá životem a literárním dílem prozaika a novináře Viléma Hejla (1934–1989). Rok po svém vystěhování z Československa Hejl publikoval v torontském nakladatelství Sixty-Eight Publishers román *Zásada sporu*, který situoval do doby počátku třicetileté války, kdy se krátce po bitvě na Bílé hoře hlavní hrdina, básník Šimon Lomnický z Budče, ocitá ve zcela bezvýchodné situaci. Jakožto literát, který po celý život usiloval o ochranu své mravní integrity, je nakonec označen oběma znesvářenými stranami za kolaboranta a svůj život končí v opovržení všech. Hejl na pozadí příběhu, ve kterém se mísí i autorova životní zkušenost, tematizoval (s využitím reálných historických postav) události pražského jara 1968. Ve druhém plánu se pak příspěvek zabývá životními peripetemi Viléma Hejla, který se v první polovině sedmdesátých let 20. století, jako někdejší člen organizace politických vězňů K 231, dostával do konfrontace s bezpečnostními složkami normalizačního Československa.

Klíčová slova

Vilém Hejl – Šimon Lomnický z Budče – Státní bezpečnost – literatura 20. století – Československo – exil

Abstract

This paper recounts the life and literary works of prose writer and journalist Vilém Hejl (1934–1989). His novel *Zásada sporu*, published by Toronto-based Sixty-Eight Publishers one year after Hejl's leaving Czechoslovakia, takes place during the outbreak of the Thirty Years' War. The aftermath of the Battle of the White Mountain leaves the protagonist Šimon Lomnický of Budeč in utter misery. Having struggled for moral integrity of a literary man for his whole life, he ends up falling into disgrace by both rival parties who call him a turncoat, only to die in contempt of all. The story, popu-

lated by actual historical persons, unfolds in parallel to the author's own experience of the Prague Spring of 1968. Vilém Hejl's life as such is also dealt with in the paper. Once a member and spokesman for 'K231', a 1968-founded association uniting former political prisoners, Hejl was to become the subject of repeated counteraction by Czechoslovak security services later during the 'Normalization' era in the early 1970s.

Keywords

Vilém Hejl – Šimon Lomnický of Budeč – State Security Service – Literature of 20th century – Czechoslovakia – Exile

V listopadu 1977 uvedl spisovatel a signatář Charty 77 Vilém Hejl do formuláře žádosti o vystěhování z Československa následující slova: „*Žádám o vystěhování a propuštění z čs. státního svazku, protože v důsledku mé činnosti v K 231 a Společnosti pro lidská práva je mi už řadu let administrativními zákroky, proti nimž není obrany, znemožňováno publikovat vlastní literární práce v ČSSR, uzavírat na ně smlouvy do zahraničí, překládat (i pod pseudonymem), pracovat jako nakladatelský lektor atd. Očekával jsem změnu – tj. hodnocení práce místo apriorního zavržení prostě pro jméno autora – od výsledků konference v Helsinkách a od ratifikace paktů o lidských právech. Bohužel jsem nepozoroval sebemenší vliv těchto norem na praxi, se kterou jsem se setkával; z toho důvodu jsem podepsal Chartu 77. Nyní ovšem už nemám žádné vyhlídky, že bych mohl konat své povolání.*“¹

O devět měsíců později, přesně 17. srpna 1978, Vilém Hejl definitivně opustil Československo. Do Vídně, kam s manželkou Karolou Hejlovou zamířil, si v kufru přivezl mimo jiné i rukopisy svých tří dosud nevydaných románů.

¹ Archiv bezpečnostních složek Praha (dále jen ABS), fond I. správa SNB, a. č. 10081/482, Žádost o povolení vystěhování do Rakouska ze dne 28. listopadu 1977. V letech 1969–1976 se Vilému Hejlovi podařilo prostřednictvím agentury Dilia vydat v zahraničí několik překladů svých děl. Z honorářů, které za knihy obdržel, se daly – alespoň částečně – pokrýt nejnужnější výdaje na živobytí. Koncem roku 1975 však Státní bezpečnost (dále často jen StB) svůj postup vůči Hejlovi přitvrdila. Na základě rozhodnutí Federálního ministerstva vnitra (dále jen FMV) bylo v roce 1976 Dilií nařízeno veškeré Hejlovy žádosti o publikování v zahraničí zamítnout. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 675 MV, Sdělení X. správy FMV z 22. dubna 1976.

Když se stal z Biláka státník

Vilém Hejl již jednou Československo opustil. Stalo se tak krátce po okupaci vojsky Varšavské smlouvy 30. srpna 1968. Tehdy odešel do Mnichova, kde krátce působil v organizaci pro uprchlíky *Tschechoslowakischen Büro für Kultur und Wissenschaft* jako zástupce Alexeje Kusáka, na konci roku 1968 se však do Československa dobrovolně vrátil.² S odstupem let pak v rozhovoru s novinářem Karlem Hvizďalou svůj tehdejší návrat do vlasti popsal jako omyl. V prosinci 1968 ještě věřil, že není vše ztraceno, že se podaří ubránit svobodné poměry alespoň na úrovni roku 1965. Během několika málo měsíců se ale situace v Československu rychle zhoršila: „*Pak ovšem /.../ začala vycházet Tribuna...*“, vzpomínal Hejl, „*...kterou leckdo z nás četl jen jako kuriozitu, jako novodobou verzi Vlajky nebo Árijského boje, ne jako předzvěst nadcházejících časů. Nedlouho potom zastavili Zítřek, pak Literárky, atd., jak se k moci zase jednou dostávalo spiknutí nedoceněných a zneuznaných, v rozhlase začínal den nezapomenutelným Xaverem, za pachtivého asistování Josefa Kainara se docent stranických nauk Jan Kozák stával předním spisovatelem, z Václava Krále byl najednou historik, z Bohumila Roháčka komentátor, z Vasila Biláka státník.*“³

Fakt, že se Vilém Hejl v zimě roku 1968 do Československa vrátil, měl ovšem ještě jiné důvody. Hejl si jako spisovatel vybudoval v průběhu šedesátých let v Československu poměrně slušné postavení. Psal rozhlasové a televizní hry,⁴ od počátku šedesátých let začal externě spolupracovat

² V únoru 1970 zavedla StB na Viléma Hejla signální svazek pod krycím názvem *Sít*. V návrhu odůvodnění založení svazku se mimo jiné psalo o Hejlově emigraci v roce 1968. Hejl tehdy v Mnichově koordinoval podporu pro emigranty z Československa a navrhoval pro ně stipendia. V zahraničí udržoval kontakty především s Josefem Škvoreckým, Ludvíkem Aškenazym, Josefem Jedličkou, Jaroslavem Langerem, Otou Filipem, Rio Preisnerem, Stanislavem Budínem, Petrem Chudožilovem, Ivanem Divišem a bývalými představiteli K 231. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 671575 MV, Návrh na založení signálního svazku pod akcí *Sít* k osobě Viléma Hejla z 11. února 1970.

³ Karel HVIZĎALA, *České rozhovory ve světě*, Kolín nad Rýnem 1981, s. 304–305.

⁴ V archivu Českého rozhlasu se dodnes dochovaly pouze tři záznamy rozhlasových her: detektivní příběh *Zlatý drak* natočil režisér Otakar Bílek v roce 1964, dramaturgizaci *Sebraných zločinců Vladimíra Hudce* připravil v roce 1967 režisér Jiří Valchař a hra *Trochu málo na ságu* měla premiéru v lednu 1968 rovněž v režii Jiřího Valchaře. U ostatních Hejlových her se bohužel zvukový záznam nedochoval (*V suterénu není telefon*, *Univerzita*

s Krátkým filmem a napsal přes šedesát scénářů k dokumentárním, populárně naučným a propagačním filmům.⁵ Mimo to překládal z polštiny, angličtiny i ruštiny a v letech 1965–1966 vydal ve dvou dílech satirický detektivní román *Sebrané zločiny Vladimíra Hudce (Abeceda začíná Alžbětou a Úřad pro každou příležitost)*, který během krátké doby získal takovou popularitu, že se jeho první díl režisér Martin Frič rozhodl zfilmovat. Celovečerní film s Jiřím Sovákem, Čestmírem Řandou a Jiřinou Bohdalovou v hlavních rolích vstoupil do kin v závěru roku 1967 pod názvem *Přísně tajné premiéry*. Román i film pojednávají o neúspěšném spisovateli detektivek Vladimíru Hudcovi, jehož vyfabulované příběhy o loupežích století nakladatelští redaktoři opakovaně odmítají pro jejich přílišnou fantastičnost a dle jejich mínění neuskutečnitelnost. Na frustrovaného spisovatele se nato obrátí neznámý muž, z něhož se vyklubou profesionální lupič a hlava zločinecké bandy, která podle Hudcových námětů začne loupeže úspěšně realizovat a s nemajetným spisovatelem se velkoryse dělit o svůj zisk. Zaskočený Hudec se v první chvíli rozhodne přiznat ke svému podílu na loupežích, není však svým dlouholetým přítelem od pražské kriminálky vyslyšen. Nakonec v partě zlodějí přebírá iniciativu a stává se šéfem dobře organizované pražské galérky.⁶

pro milence, Plášť svaté Kateřiny a Poslední z Nibelungů – k této hře se v archivu Českého rozhlasu dochoval pouze scénář a údaj o zařazení do vysílání dne 20. června 1965). Za zprostředkování informací z rozhlasového archivu děkuji kolegovi Davidu Hertlovi. V pozůstalosti Viléma Hejla, která je dnes uložena v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze (dále jen LA PNP), se dále nachází několik autorových dosud nevydaných literárních textů, zejména cyklus čtyř próz *Procesy po setmění (Přelícení za zavřenými dveřmi, Žmateční případ, Návrat nežádoucí a Dvojník)* či novela *Slavobrána*. Některé z těchto textů Hejl zároveň zpracoval do podoby rozhlasových her, mj. novela *Žmateční případ* tematicky souzní s rozhlasovou hrou *Trochu málo na ságu*, ve které autor řešil problematiku soudních rehabilitací bývalých politických vězňů komunistického režimu. Srov. LA PNP, fond Vilém Hejl, /nezprac./ Podrobněji k literárnímu životopisu autora viz: Miroslav ZELINSKÝ, heslo *Vilém Hejl*, in: Slovník české literatury po roce 1945 [online], [citováno dne: 6. 6. 2016]. Dostupné z: www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=739&chl=HEJL+.

⁵ V Hejlově fondu se nacházejí z těchto let mj. scénáře a náměty k filmům o branných hrách mládeže, družstevní bytové výstavbě ve Vítkovicích, o Nové huti Klementa Gottwalda v Ostravě, Horním Slavkovu, dále propagační filmy pro podnik zahraničního obchodu Technoexport či ministerstvo zemědělství. Srov. LA PNP, f. Vilém Hejl, /nezprac./

⁶ V letech 1980–1981 Hejl svůj román o Vladimíru Hudcovi částečně přepracoval a nově

Druhá rovina Hejlovy veřejné činnosti spadala bezprostředně do jara roku 1968, kdy se na krátký čas stal tiskovým tajemníkem organizace K 231, jež sdružovala politické vězně komunistického režimu uvězněné po roce 1948. Sám Vilém Hejl (narozen 24. září 1934) byl v letech 1953–1954 vězněn, neboť byl společně s několika svými vrstevníky z pražského Drtinova gymnázia v rámci tzv. akce *Šeřík* odsouzen na dvanáct měsíců podle § 79 trestního zákona za nedovolené sdružování proti republice a údajné snahy obnovit činnost skautské organizace Junák.⁷ Po propuštění z vězení pracoval jako občan tzv. „druhé kategorie“ v různých pomocných technických profesích, mimo jiné jako technik a dokumentátor v projekčních ústavech, v letech 1957–1959 absolvoval vojenskou službu a teprve začátkem šedesátých let mu byla umožněna příležitostná literární tvorba, tedy v době počínajících amnestií a následných rehabilitací politických vězňů padesátých let.

Hejlovo angažmá v K 231 a krátkodobý posrpnový pobyt v emigraci měly pochopitelně vliv na jeho další publikační možnosti. Na začátku

připsal třetí díl nazvaný *Park kultury*. Kniha vyšla v celku poprvé až čtyři roky po autorově smrti, v roce 1993 v nakladatelství Marsyas. Srov. Miroslav PETŘÍČEK (rec.), *Detektivka jako nástroj satiry*, Literární noviny 26, 1993, s. 7. Žánru detektivky se Hejl věnoval i v pozdějších letech, ještě před svým odchodem do exilu v roce 1977 napsal detektivku *Případ zlatých vlajek*, která však vyšla v edici Magnet pod jménem jeho přítele, právníka Svatopluka Zlámaného. V letech 1979 a 1984 pak vydala Mladá fronta v populární edici Smaragd dvě knihy detektivních povídek *Hra na slepou bábu* a *Případ s černým vzadu*, které opět svým jménem pokryl Svatopluk Zlámaný. V polovině sedmdesátých let Hejl také napsal, na přání kolegů a redaktora nakladatelství Mladá fronta Vojtěcha Kantora, po vzoru Škvoreckého *Nápadů čtenářů detektivek*, vlastní esej *Poznámky čtenáře českých detektivek*, který vyšel nejprve v exilovém časopise *Proměny* (1979) a v letech 1991 a 1992 na pokračování v časopise *Knokaut*.

⁷ V roce 1949 se studentka Drtinova gymnázia v Praze Jaroslava Pešanová svěčila svému spolužáku Vilému Hejlovi, že je členkou protistátní ilegální organizace. Ten se krátce nato spojil se studentem téhož gymnázia Pavlem Böserem a s dalšími kamarády inicioval založení junácké ilegální buňky. V srpnu 1952 se pak Hejl na chmelové brigádě v Tvršicích u Žatce seznámil se studentem gymnázia v Bílině Oğňanem Tuleškovem, který se mu pochlubil, že se svými spolužáky mají rovněž místní ilegální skupinu, ve které distribuují zakázanou literaturu a protistátní letáky. Následně se všechny uvedené skupiny propojily. Na podzim 1953 však byli hlavní protagonisté zatčeni a podle rozsudku ze dne 22. dubna 1954 odsouzeni pro trestný čin sdružování proti republice a ohrožení státního tajemství. Pavel Böser byl odsouzen na dva roky, Vilém Hejl na jeden rok a Jaroslava Pešanová na osm měsíců. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 675 MV, Akce *Šeřík*.

sedmdesátých let se dostavily první zakazy. Ještě do konce roku 1971 se Hejl podílel na scénářích hudebně zábavného pořadu *Písničky pod vobraz* (později přejmenovaného na *Šanson 70*), kde příležitostně vystupoval a četl své fejetony, komentáře a jazykové koutky.⁸ Zároveň se snažil psát i překládat pod cizími jmény. Podle dochovaných zpráv Státní bezpečnosti ještě v roce 1976 Hejl psal (pod pseudonymem Vladimír Hudec) krátké satirické texty, jež byly čteny v pořadu *Patříme sobě*, uváděného v Malostranské besedě.⁹ V roce 1972 vydalo nakladatelství Naše vojsko ve dvou dílech špionážní román Andrzeje Zbycha (literární pseudonym Zbigniewa Safjana a Andrzeje Szypulského) v hlavní roli s hrdinným kapitánem Klossem *S nasazením života*, který Hejl přeložil rovněž pod průhledným pseudonymem Vladimír Hudec, a v roce 1974 pro změnu pokryl Hejlův překlad dobrodružného románu Hammonda Innese *Žemě věnovaná Kainovi* Richard Žákovský.¹⁰

Lex Hejl

Po vystěhování v roce 1978 zůstal Hejl ve Vídni do konce roku 1979. Zpočátku se snažil navázat na svoji činnost z Československa a shromažďovat pro bývalé politické vězně další materiály o zločinech komunistické justice. Velkou většinu tehdy pracně sesbíraných materiálů později využil v knize *Zpráva o organizovaném násilí*, kterou v roce 1986 vydal společně s historikem Karlem Kaplanem u Škvoreckých v nakladatelství Sixty-Eight Publishers.¹¹ Na přelomu let 1979 a 1980 se přestěhoval i s manželkou do Mnichova, kde nastoupil do československé redakce Rádia Svobodná Evropa. Kromě pravidelných komentářů, které po celou dobu svého působení v rozhlasové stanici psal, byl zároveň vedením stanice pověřen analýzou práce jednotlivých redaktorů. O tom, že se Hejl stal zakrátko respektovaným analytikem, podal zajímavé svědectví jeho kolega z RFE Jaroslav Dresler: „V redakci byl Hejl obávaný, protože pracoval v oddělení, kde

⁸ Agáta PILÁTOVÁ, *I písničky v letech dokážou žít jak zamlada. Rozhovor s Rudolfem Pellarem*, Týdeník Rozhlas 8, 2004, s. 5. Ve zprávě StB se k osobě Viléma Hejla uvádí: „Jmenovaný každý týden vystupuje v Umělecké besedě na tzv. »šansonech«, kde přednáší týdenní referáty, které jsou zaměřeny proti dnešnímu vedení strany. Dále jsou zde na programu různé písně, které skrytě zesměšňují celé dění v našem státě. Hejl na tyto programy zve další osoby, které si chválí tento program.“ Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 671575 MV, Návrh na založení signálního svazku pod akci *Sít* k osobě Viléma Hejla z 11. února 1970.

⁹ Podle informací Státní bezpečnosti měl Hejl rovněž pod pseudonymem Vladimír Hudec přispívat do časopisu *Družstevní byt* a do *Žemědělských novin*. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 671575 MV, Návrh na provedení profylakticko-rozkladného opatření v akci *Sít* z 10. března 1976.

¹⁰ Zajímavé je, že StB minimálně od listopadu 1971 věděla, že Hejl pracuje na překladu příběhů kapitána Klosse, přesto proti vydání knihy v nakladatelství Naše vojsko nijak nezasáhla. Vyplyvá to z výpovědi bývalého Hejlůva spolužáka z Drtinova gymnázia Zdeňka Adamce, kterého StB chtěla získat jako informátora pro akci *Sít*. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, a. č. 671575 MV, Protokol výpovědi Zdeňka Adamce ze dne 19. listopadu 1971. Hejl se snažil pod různými pseudonymy autorsky uplatnit i jinde, např. pod jménem Radim Novák napsal scénické pásmo ze života stavitele železnic Jana Pernera *Král ajobnonských tovaryšů aneb Život, doba a dílo mladého muže*, které vydal Ústřední kulturní dům železničářů v srpnu 1977 jako neprodejný tisk pro vnitřní potřebu kulturních zařízení a odborových organizací ROH na železnici. O rok později pak bylo strojopisně rozšířeno – taktéž pod pseudonymem Radim Novák – literárně-dramatické pásmo o vyhlazení Lidic *Veřejné přelíčení*.

¹¹ Historie pozdější *Zprávy o organizovaném násilí* začala již v roce 1968, kdy Vilém Hejl pracoval jako tiskový tajemník K 231. Tehdy se začalo uvažovat o vydání *Bílé knihy K 231*, která by dokumentovala zločiny proti lidskosti spáchané po roce 1948. Po svém odchodu do exilu Hejl plány na vydání takové publikace obnovil, na podzim 1979 společně s Ivanem Medkem obeslali dopisem a dotazníkem české emigranty s žádostí o poskytnutí svědectví o praktikách Státní bezpečnosti v Československu. Původně měla kniha vyjít v curyšském nakladatelství Konfrontace. Srov. Vilém HEJL, Doslov k nevydané knize, *Národní politika* (Mnichov) 2, 1979, s. 1 a 7; dále ABS, f. I. správa SNB, a. č. 10081/482, Kopie dopisu Viléma Hejla a Ivana Medka z podzimu 1979. *Zpráva o organizovaném násilí* vyšla v Československu poprvé v roce 1990 v nakladatelství Universum. Oproti torontskému vydání z roku 1986 již není jako spoluautor uveden historik Karel Kaplan, který svou roli na vzniku knihy v úvodní poznámce označil za marginální. Od Kaplana údajně vzešel pouze podnět ke zpracování tématu, Hejlovi předal část své dokumentace, ale autorsky se podílel na zpracování textu minimálně. Srov. Karel KAPLAN, *Úvodní poznámka*, in: *Zpráva o organizovaném násilí*, Praha 1990. První vydání *Zprávy o organizovaném násilí* bylo do Československa rozšiřováno mimo jiné prostřednictvím exilové edice Kolibřík, kterou v německém Erlangenu připravoval Josef (Jožka) Jelínek. Knihu nejprve na kopírce zmenšil zhruba do velikosti krabičky cigaret, poté nakopíroval, svázal a distribuoval do komunistického Československa s lupou, která se vkládala do hřbetu knihy. Jeden exemplář Hejlůvy knihy z Jelínkovy edice je uložen v knihovně Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky v Praze, sig. Bibl 3/856. Dále srov. Jiří GRUNTORÁD, *Exilová knižní vydavatelství po roce 1968 jako důležité mezníky české kultury v zahraničí* [online], [citováno dne: 6. 6. 2016]. Dostupné z: http://www.zahranicnicesi.com/docs/prispevek_gruntorad.pdf.

se dodatečně analyzovaly naše příspěvky. Hejl byl v tom mistrem, psal na nás pilně memoranda, když našel věcnou chybu nebo falešnou argumentaci. Napsal mnoho programů Slovo a svět, sérii o Katynu, recenzoval politické novinky a zpracoval rozsáhlý seriál o starší politické literatuře, s kterou se mohl seznámit až v exilu. Psal tolik a tak dobře, že si tím zakrátko víc než zdvojnásobil svůj plat. To se asi někomu nelíbilo, tak vznikl Lex Hejl, podle něhož se nemohly honorovat příspěvky zaměstnanců z jiných oddělení. Hejl překypoval energií a snažil se po všech stránkách dohnat, co za ta léta v Praze zameškal. Jednou si mně trpce stěžoval, že Ivan Medek má větší osobní auto než on. Zničehonic pak Vilém Hejl umřel na krvácení do mozku /.../ Hejl byl velký talent, ale to nejlepší by býval napsal, kdyby žil dál.¹²

Vilém Hejl zemřel náhle 23. ledna 1989 v mnichovské nemocnici v nedozřetých pětapadesáti letech.

Stavovská Illiada

Ještě před odchodem z Československa se Hejlovi podařilo přes hranice dostat rukopisy tří próz, které vznikly mezi roky 1969–1975.¹³ V létě 1978, kdy s manželkou přistáli na vídeňském letišti, již věděl, že jeho romány *Zásada sporu* (1979) a *Ex offa* (1980) vyjdou v brzké době v torontském Sixty-

Eight Publishers.¹⁴ V roce 1980 se navíc objevila v curyšském nakladatelství Konfrontace i Hejlova novela *Hodina hvězdoporců*.¹⁵

Próza *Zásada sporu* je koncipována jako fiktivní paměti reálné historické postavy, básníka Šimona Lomnického z Budče (1552–1623), a je zasazena do doby bezprostředně předcházející bitvě na Bílé hoře a do událostí několika měsíců krátce po ní. Šimon Lomnický není zrovna úspěšný autor, stále pochybuje o svých literárních schopnostech, závidí schopnějším kolegům,

¹⁴ Román *Ex offa* Hejl koncipoval jako detektivní příběh odehrávající se v Československu v době nastupující normalizace. Hlavní hrdina, Radim Jelínek, bývalý novinář spjatý s obrodným procesem pražského jara, nyní taxikář, soukromě vyšetřuje záhadnou smrt přítele, který kdysi napsal článek o jedné zapomenuté epizodě z prusko-rakouské války roku 1866. Nakonec začne také sám zkoumat onu dávnou válečnou epizodu. Brzy zjistí, že výsledky bádání, které jeho mrtvý kolega před lety publikoval, neodpovídají historické skutečnosti, neboť nelze hlavního aktéra historických událostí roku 1866 – učitele Marholta – označit bezvýhradně ani za hrdinu, ani za kolaboranta. Když se pak o závěry svého výzkumu podělí se s přáteli, je odmítnut, nikdo z nich – v rozporu s historickou skutečností – Jelínkovu interpretaci událostí z roku 1866 nechce přijmout, neboť by takový výklad v zásadě obhajoval postup, který používal normalizační režim proti svým odpůrcům. Podobné otázky uvažující o relativnosti historických pravd si autor kladl ve všech svých prozaických textech. Román *Ex offa* v době svého vydání vyvolal poměrně širokou diskuzi v exilovém prostředí, a přestože jde o výjimečné literární dílo, po roce 1990 se jej již nepodařilo znovu vydat.

¹⁵ Hejl ve svých prózách opakovaně tematizoval problematiku vztahu jedince a (totalitní) moci. Příběh *Hodiny hvězdoporců* se odehrává ve dvou časových rovinách. Vypravěč příběhu, lékař, postupně rekonstruuje životaběh svého pacienta, bývalého vysokého důstojníka SS Helmuta Kollingera, který byl v době války zcela oddán nacistické ideologii. K podlomení jeho „víry“ v nacistický režim došlo v okamžiku, kdy byl pověřen úkolem zjistit, kde je ukrýván fašistický vůdce Benito Mussolini, sesazený a uvězněný italským králem v červenci 1943. Tento úkol má však Kollinger, na přání vyšších míst, konkrétně Heinricha Himmlera, jenž má pro okultismus slabost, vyřešit za pomoci astrologů. Kollingerovi, který astrologii a okultními vědami pohrdá, se rozpadne jeho dosavadní svět, neboť se nedokáže smířit s představou, že nacistický režim nachází svou vnitřní jistotu v názorech několika šarlatánů pro tento účel svezených z koncentračních táborů. *Hodina hvězdoporců* byla původně napsána jako rozhlasová hra odehrávající se pouze v jedné dějové rovině válečného roku 1943. V polovině sedmdesátých let ji odvysílal polský a rakouský rozhlas, v Československu nebyla nikdy uvedena. Dvě české, německá a polská verze rozhlasové hry jsou uloženy v autorově osobním fondu. O problémech, které provázely uvedení v polském rozhlase, podal Vilém Hejl svědectví v rozhovoru, viz: Andrzej JAGODZIŃSKI, *Czułem się zbyt stary, aby nadal w kraju tracić czas... Rozmowa z Vilémem Hejlem*, in: Andrzej JAGODZIŃSKI, Banici, Kraków 1988, s. 58–61. Dále též srov. LA PNP, f. Vilém Hejl, /nezprac./.

¹² Jaroslav DRESLER, *Slovo a svět (Vzpomínky redaktora RFE)* [online], [citováno dne: 6. 6. 2016]. Dostupné z: <http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2009011007>. Dreslerova slova nepřímo potvrzují jedno z hlášení Státní bezpečnosti, ve kterém je analyzována Hejlova činnost v Rádiu Svobodná Evropa: „Ve snaze o zvýšení jazykové úrovně vysílaných textů pověřili Američané V. Hejla analýzou práce jednotlivých redaktorů. Podle vyjádření Hejla vyzněla prověrka pro pracovníky čs. oddělení velmi nepříznivě a bude proto k 1. 9. 1980 opakována /.../ Paradoxní je, že pracovníci čs. oddělení považují Hejla za iniciátora celé akce a tvrdí o něm, že se snaží a chce udělat v NSR kariéru. Podle Hejlova prohlášení je však úroveň některých pracovníků čs. oddělení slabá a jeho úkolem je přispět k jejímu zvýšení.“ Srov. ABS, f. I. správa SNB, a. č. 10081/482, Situace v NSR, hlášení ze 7. května 1980, pramen Jalta.

¹³ Podle výpovědi redaktora Mladé fronty Vojtěcha Kantora nabídl Hejl postupně do nakladatelství rukopisy svých románů *Zásada sporu* a *Hodina hvězdoporců*. Oba prošly standardním lektorským řízením, jejich vydání však bylo odloženo na neurčito. Srov. ABS, f. Svazky kontrarozvědčného zpracování, a. č. 671575 MV, Informace o stavu profylakticko-rozkladného opatření v akci *Sít'*, po provedení částečné dokumentace z 24. března 1976.

a přestože je katolík, drží alespoň zpočátku palce stavovskému povstání. Především se však zabývá myšlenkou napsání velkého hrdinského eposu, ve kterém by vylíčil soudobé události. Rád by napsal jakousi českou Illiadu o povstání českých stavů, o jejich politické prozíravosti, čestnosti a odvaze. Při promýšlení obsahu eposu se však stále více potýká s nepřekonatelným problémem: pohled na politickou realitu mu jaksi neumožňuje s čistým svědomím stvořit z vůdčích představitelů stavovského vojska českého Achilla: „*Ne, Homér určitě neplul s expedičním sborem k Tróji. A zcela jistě nepřišel do styku s dodavateli šípů, sena a stanů pro řeckou armádu. Viděl jenom hotový čin, výsledek střetnutí dvou světových mocností. Jediné, co v jeho vyprávění může ještě jakžtakž odpovídat pravdě, je zápleтка kolem krásné Heleny. Xenofont a Caesar poznali válku zblízka, proto mohli napsat pouhé štábní hlášení o vybojovaných kampaních, na epos ani pomyslet.*“¹⁶ Místo psaní Lomnický o hrdinství přemýšlí, což jej nakonec dovádí k jednoznačnému závěru: skutečný hrdina neexistuje, vše je jen záležitost mýtu. Teprve v okamžiku, kdy nebude naživu jediný pamětník či nepohodlný svědek, který by prozradil, jak to skutečně bylo, může vzniknout ideální hrdina.

Lomnického tvůrčí krizi navíc doprovází permanentní strach. Jako katolík se necítí bezpečně v prostředí protestantských povstalců, nikdy neví, co se stane zítra, obává se chvíle, kdy bude jeho katolictví kýmkoliv účelově zneužito proti němu samotnému. Zároveň se nechce stát protestantem, naopak s despektem pozoruje kolem sebe pokrytecké a směšné chování někdejších katolíků, kteří svou víru zavrhlí a vstoupili do služeb nových mocipánů. Navíc jej znervózňují návštěvy jezuity a agenta císařské armády Ambrože Jandery, který jej vyhledává nejprve v Písku a po Šimonově přestěhování i v Praze. Lomnický není schopen Janderu odmítnout a od zasvěceného jezuity se dozvídá řadu detailů z prostředí císařské armády. Po bitvě na Bílé hoře jej pro změnu v pražském domě navštěvuje špion českých stavů, rytíř Prokop Líšek z Líškova. Oba, Jandera i Líšek, se snaží Lomnického získat na svoji stranu. Přestože se jich Šimon bojí, nelze říci, že by mu do jisté míry neimponovali. Odhalují mu totiž pragmatické chování svých představených, které je zcela oproštěno od jakýchkoliv ideálů. Hlavní hrdina si navzdory všemu chce uchovat mravní integritu a svou tvář, proto agenty nakonec odmítá. Po bitvě na Bílé hoře je pak

Lomnický dvakrát zatčen, poprvé, kdy jako správný zastánce stavovského vojska burcuje k obraně Prahy proti císařským, podruhé, kdy je ve svém domě přistižen v přítomnosti Prokopa Líška. V obou případech mu z vězení pomůže jezuita Jandera, nicméně při druhém propuštění je Lomnický donucen podepsat slib věrnosti císařským. Písemně se zaváže ke spolupráci a k předávání informací na své někdejší stavovské přátele. Paradoxem doby však je, že prohlášení je nucen podepsat člověku, kterého pamatuje ještě z dob před bělohorskou bitvou jako „cvičitele“ lidové stavovské armády, nyní již zdárně prosperujícího ve službách nových císařských pánů. Šimon ani na zlomek vteřiny nepochybuje o tom, že by svému slibu dostal, aby se z vynuceného závazku vyvázal, rozhodne se jednat. Sepíše pamflet proti popraveným českým pánům a stavovskému direktoriu v domnění, že se od něj jeho někdejší přítel odvrátí. Raději na oko přijme roli kolaboranta, než aby dostal kohokoliv do problémů. Tento trik je ale císařskými odhalen, nový režim mu na oplátku znemožní vydávat jeho texty, včetně neškodných básniček. Od Šimona se odvrátí protestantští přátelé, kteří se pochopitelně dozvědí o jeho údajné spolupráci s císařskými, stejně tak jej zavrhnou i novým režim, který jej de facto existenčně zlikviduje. Lomnický se uchýlí do ústraní, sepisuje paměti a umírá osamocen, zlomen a zapomenut.

Husité z Košíř

Zajímavý zvrat nabízí Hejlův román ve druhé části, kdy je Šimon Lomnický svědkem bělohorské porážky a všeobecného zmatku, který doprovází návrat císařských pořádků. Staronový režim totiž ze hry nakonec vyšachuje i idealistického špiona – jezuitu Ambrože Janderu, který do poslední chvíle věří ve velkorysost vítězů. Krvavá staroměstská exekuce je nakonec i pro něj velkým zklamáním a projevem malosti vítězné strany. Hejl ovšem ukazuje, že skutečnost není tak černobílá, jak by se mohlo na první pohled zdát. Císařští se od předchozí byrokratické sebranky, jež tvořila protestantské direktorium, o mnoho neliší. Když se ještě před bitvou na Bílé hoře Šimon zasazoval u člena direktoria Václava Budovce z Budova o vytvoření stavovské „lidové“ domobrany, zjistil, že skutečnost má k ideálu velmi daleko. Místo koncepčního a uvážlivého jednání se setkal pouze se zmatkem, improvizací a neschopností: „*Ustrnule jsem si prohlížel křivolakou řadu vozů, ani formanských, ani selských, nápadných mohutnými prkennými postranicemi,*

¹⁶ Vilém HEJL, *Zásada sporu*, Toronto 1979, s. 17.

mezi nimiž vyčnívaly hlavně houfnic. Na vozech a kolem nich se hemžilo chlapy v těsných kalhotách a jakýchsi plandavých kabátcích s cípátými límci. Všichni měli našité červené kalichy s bělostnou hostií. Na hlavách nejisté balancovali mosazné a ocelové šišáky a přílby, někteří byli v kápích, podobných katovskému munduru. Magistrátní tajemník ze Staroměstské radnice vyběhl dopředu, zatvářil se velice důležitě a zapískal na píšťalu. Rozruch vzrostl. /.../

»Co je to za...?« zmožil jsem se na otázku /.../

»Sládcí, tesaři a dřevaři z Podskalí, pokud jde o ty na vozech,« odpovídal ochotně magistrátní tajemník Pomykáček /.../ »Stačí jim jeden tolar týdně, velitelé vozů a ti od houfnic berou dva.« /.../

»Nacvičujeme slavnostní uvítání krále Friedricha. Vystoupíme hned u Strahovské brány.« /.../

»Budiž zdrav Friedrich král...!« zazpívali protáhle husité jako svíčkové báby na procesí.

»Třikrát!« zaburácel poddůstojník.

Další pokusy vyzněly znatelně slaběji a ještě pomaleji.

»Chomouti se nenaučí ani pořádně zařvat,« povzdechl si ke mně Pomykáček.

»Nepřejte si tu práci je naučit chorál! Včera jsem je tady držel do devíti večer a polovina si nezapamatovala ani první sloku!« /.../

Nárazy větru mi rozmývaly a vysušovaly slzy. Ano, já jsem plakal bezmocí a vztekem, vztekem a bezmocí. Neohlédl jsem se ani jednou. Žezadu jsem uslyšel rozladěný sbor. Nerozuměl jsem slovům, těžko jsem rozpoznal melodii. Pochopil jsem, že magistrátní tajemník opakuje s husity za jeden tolar týdně píseň, která před dvěma staletími vzala celým armádám odvalu střetnout se s českým vojskem.¹⁷

S podivnými historickými rekvizitami stavovského „selského“ vojska se pak Šimon Lomnický setkává znovu po bitvě na Bílé hoře ve vesnici kousek za Prahou:

»Máte pěkný vůz,« řekl jsem naprázdno.

»Válečný,« přikývl sedlák, »po husitech.«

»Cože?« ohlédl jsem se; skutečně jsem se opíral o štít v podobě husitské pavězy, na jeho okraji jsem rozluštil několik slov žalmu Hospodin se mnou, nebudu se báti. Co mi může učiniti člověk?

»Já jsem z Košů,« řekl kočí na vysvětlenou, »když přijel tamten král, dělali jsme mu husity. Vozy nám pak lacino prodávali. Je to fortelná práce, vydrží. Museli

jsme sice taky koupit ty hadry, co jsme měli na sobě, ale v hospodářství člověk unosí všechno.«

Přikývl jsem a potlačil jsem otázku, zda do chléva a na pole chodí s červeným kalichem, našitým na husitské krzno.¹⁸

Román Viléma Hejla *Zásada sporu* byl v exilovém prostředí přivítán s velkým uznáním, což nebylo v případě děl, ve kterých autoři tematizovali a aktualizovali naši minulost, zcela obvyklé. Většina recenzentů se shodla na tom, že se autor svým románem mimo jiné vyrovnává s událostmi pražského jara roku 1968, kdy se rovněž mnozí „povstalci“ velmi rychle zorientovali v situaci a po srpnové okupaci se přimkli k novému režimu.¹⁹ Hejl se však nestaví, na rozdíl od jiných, do role arbitra, nechce nikoho soudit, na příběhu Šimona Lomnického ukazuje právě nejednoznačnost dějin a problém intelektuála, který se při bližším pohledu na aktuální dění nemůže jednoduše ztotožnit s tou či onou ideou, případně bezvýhradně přijmout „politický program“ té či oné strany. Jak napsal v jedné opožděné glose historik Jaroslav Marek, Hejlov příběh není o sporném hrdinovi, jako byl Wintrův mistr Kampanus, ale přímo o protikladu hrdiny a především o problému ošidnosti našich soudů „...o hodnotě člověka, o jeho malosti a velikosti v dějinách, v českých dějinách zvláště.“²⁰ Skutečnost je totiž vždy složitější, než jak by se na první pohled mohlo zdát. Šimon Lomnický – jakkoliv se může jevit v románu jako nestatečný antihrdina – si nakonec v kritické, mezní situaci jako jeden z mála uchová rovnou páteř. Jenomže takový postoj vede nutně k izolaci. V kleštích znesvářených stran Lomnický zůstává opuštěný a zatracený oběma stranami, nic neznamená, neboť je pro režim nepoužitelný. Přes všechny kompromisy, které Šimon nakonec uzavírá, nejedná jako konjunkturalista, ale jako poučený skeptik, intelekt

¹⁸ V. HEJL, *Zásada sporu*, s. 228.

¹⁹ O Hejlově románu napsali recenze do exilových periodik mj. Jaroslav DRESLER (rec.), *Román o charakteru, Národní politika* (Mnichov) 10, 1979, s. 2; Jaroslav STRNAD (rec.), *Historia magistra vitae?*, *Hlasy domova* (Melbourne) 16, 1979, s. 7–8; Antonín KRATOCHVIL, *Renesance historického románu*, *České slovo* (Mnichov) 2, 1980, s. 7 a Jiří KOVTUN (rec.), *Vilém Hejl, Zásada sporu*, *Svědectví* 61, 1980, s. 107–109. Jako originální variaci na kampanovské téma vnímal *Zásadu sporu* literární historik Vladimír Novotný v příspěvku, který zazněl v roce 1996 na konferenci o Zikmundu Wintrově. Srov. Vladimír NOVOTNÝ, *Ke kontextům kampanovského tématu*, in: Zikmund Winter mezi historií a uměním, Věra Brožová (ed.), *Rakovník* 1999, s. 168–178.

²⁰ Jaroslav MAREK, *Mezi minulostí a přítomností*, *Dějiny a současnost* 3, 1991, s. 64.

¹⁷ V. HEJL, *Zásada sporu*, s. 131–135.

tuál povýšený nad stranický fanatismus. Obě strany totiž nesmiřitelně lpí na svých nedotknutelných pravdách a z jedince chtějí učinit pohodlný nástroj svých mocenských her. Šimon je sice katolík a vlastenec, ale duší především liberál. Rád by napsal český hrdinský epos o stavovské válce, čím více se ale přibližuje konkrétním událostem, tím více si uvědomuje nemožnost naplnění takového úkolu.

* * *

Příběh Šimona Lomnického z Budče je snad trochu i příběhem Viléma Hejla. Také ve svých dalších prózách autor řešil stále stejné otázky, tedy roli intelektuála ve společnosti a nejednoznačnost dějin. V Hejlově pohledu na dějiny je i velká dávka jistého intelektuálního elitářství. Sám si chtěl vždy zachovat určitý odstup od dění kolem sebe, nejít s davem. Jednoduše nepatřil k lidem, kteří by pranýřovali kohokoliv ze svého okolí, naopak do hlásaných pravd vnášel provokativní názory, upozorňoval na relativnost jednoznačných soudů, za což si mnohokrát vysloužil tvrdou kritiku. Také v exilu upozorňoval na to, že nelze zpoza hranic paušálně soudit třeba signatáře Anticharty či spisovatele, kteří se v polovině sedmdesátých let podvolili k ponižující sebekritice za cenu možnosti dalšího publikování podobně jako jeho románový hrdina Šimon Lomnický z Budče (Miroslav Holub, Bohumil Hrabal, Jiří Šotola, Karel Ptáčník).²¹

Až hyperkriticky se dovedl vyjadřovat o Češích žijících v exilu, neboť jejich odchod za hranice z nich sám o sobě ještě nečiní hrdiny. Asi nejmýšlivěji svůj postoj vyjádřil v rozhovoru s Lenkou Procházkovou v roce 1984: „*Co je nejdůležitější? Dlouho jsem o tom přemýšlel, a tvrdím, že přede-*

vším – nezproletarizovat se, anebo nedat se zproletarizovat, což je v konečném výsledku totéž. Proletář není kategorie sociální či majetková, ale intelektuální a mravní. O příslušnosti do této kategorie rozhoduje jedině: volba stupnice hodnot. Začíná to jazykem, chováním, celým životním slohem, smyslem pro formu, který bohužel v našem národě nebyl nikdy tuze vyvinut. Příliš mnoha našincům i po létech a desetiletích ve světě čouhá sláma z bot, příliš mnoho z nich charakterizuje věta, která kdysi nadělala tolik zlé krve: Čech je buď hulvát, nebo líbá ruku. /.../ začátek je ve vědomí vlastní ceny, v sebeúctě, která něco stejně kategoricky vyžaduje, jako cosi jiného zase prostě vylučuje. Prakticky to kromě jiného znamená zařadit do životního minima jeden nepostradatelný luxus: vybírat si sám přátele a zároveň stejně důsledně se hned tak s každým nezahazovat, vědět koho a proč si vážím a koho a proč se štítím.“²²

²¹ Přestože byl Hejl ve svých oficiálních vyjádřeních poměrně opatrný a ve svých textech publikovaných v exilovém tisku hledal pro spisovatele žijící v komunistickém Československu slova pochopení, v užším kruhu přátel někdy nešetřil kritikou. V jednom rozhovoru s Josefem Jedličkou a Karlem Krylem označil Bohumila Hrabala za prostituta, který není v takové nouzi, aby musel jít režimu v Československu tolik na ruku. O něco později v rozhovoru s Karlem Hvizďalou Hrabalovo přihlášení se k normalizačnímu režimu poněkud zlehčoval a připomínal, že třeba takový Vítězslav Nezval napsal v padesátých letech svou ódu na Stalina a dnes je přesto považován za velkého českého básníka. Srov. ABS, f. I. správa SNB, a. č. 10081/482, Hlášení pramene Jalta z 26. května 1980; K. HVÍŽDALA, *České rozhovory ve světě*, Kolín nad Rýnem 1981, s. 326.

²² Lenka PROCHÁZKOVÁ, *...a co si o tom myslíte vy? Odpovědi na anketu*, Mnichov 1986, s. 26.

Překračování kulturních hranic v Praze roku 1900: Obrázky z pozdně imperiálního Rakouska

Cultural Crossings in Prague, 1900: Scenes from Late Imperial Austria

Gary B. Cohen

Abstrakt

Občanský, kulturní a společenský život v Praze i napříč českými korunními zeměmi byl v závěru 19. století úsilím českých a německých nacionalistů rozvíjen odděleně, na přísně národnostní bázi. Aktivisté vyzývali spřízněné obyvatelstvo, aby se nepodílelo na veřejných aktivitách, náležejících druhému z národů. V případě atraktivních společenských událostí však podobné apely zůstávaly oslyšeny ve sféře koncertní, operní, činoherní, výtvarné i literární – a to včetně případů, kdy o národnostní příslušnosti pořadatele či mecenáše nebylo pochyb. Kolem roku 1900 se rovněž v kruzích avantgardních umělců a literátů nalezlo množství Čechů a Němců, kteří společenský imperativ národnostní dvoukolejnosti cíleně ignorovali; spatřovali v tom součást své osobní rozluky s kulturními normami, typickými pro národně orientovanou měšťanskou společnost předešlých dekad. Nacionalistické složky společnosti se však, tváří v tvář tomuto prolínání, ještě důsledněji přimkly k principu národnostních hranic. Ten podle jejich názoru představoval jeden z pilířů, na nichž bylo třeba v širokých masách úctu k nacionalistickým hodnotám a představám života cíleně budovat.

Klíčová slova

Praha – rok 1900 – kulturní život – národnostní hranice

Abstract

During the late nineteenth century Czech and German nationalist activists in Prague and throughout the Bohemian Crown Lands worked to develop nationally separate spheres of civic, cultural, and social life; and they urged their popular constituencies to avoid participating in the group activities of the other nationality. Despite such

taboos, however, members of the Czech- and German-speaking populations in Prague did mix in attending concerts, opera and theater performances, art exhibits, and literary events, including some sponsored by the „other“ nationality, when the particular events had a special attraction. A number of avantgarde Czech and German artists and writers around 1900 deliberately ignored the taboos against national mixing as part of their efforts to break free from the bourgeois nationalist cultural norms of the previous decades. In the face of such crossing over in cultural life, the nationalist activists nonetheless called for observing national boundaries as part of their efforts to discipline their popular constituencies to respect nationalist values and norms.

Key words

Prague – the year 1900 – cultural life – national boundaries

V běžných historických textech o rakousko-uherské monarchii konce 19. století a o mnoha jejích nástupnických státech ve dvacátých a třicátých letech 20. století se většinou dočteme o národnostně hluboce rozdělené společnosti plné různých bojů a konfliktů. V tomto multikulturním prostředí se dařilo nacionálně-politickým hnutím. Zatímco rozvoj kapitalistického zemědělství a průmyslu vyvolával ve společnosti zlobu a zášť kvůli nerovným podmínkám, rozvinutá moderní občanská společnost a ústavně konformní vláda zajišťovaly politickým hnutím prostor na veřejnosti.¹ Od šedesátých let 19. století začaly v politice střední třídy převládat strany s nacionalistickými zájmy a kolem roku 1900 již věrnost podobným cílům vedla ke stále se zvětšujícímu rozkolu dokonce i uvnitř zdánlivě internacionálního sociálně-demokratického hnutí. Ten nejintenzivnější se zčásti odehrával v korunních zemích – v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

¹ Anglický originál studie Gary B. COHEN, *Cultural Crossings in Prague, 1900: Scenes from Late Imperial Austria*, *Austrian History Yearbook*, 2014, s. 1–30, © Center for Austrian Studies, University of Minnesota 2014. Článek je v časopise *Marginalia Historica* publikován v překladu se souhlasem Cambridge University Press. Autor velmi děkuje všem, kteří mu pomohli s vyhledáváním pramenů i bibliografie a s překladem, jmenovitě: Andrew Barker, David Beveridge, Wladimir Fischer-Nebmaier, Leo Lensing, Daniel Nečas, Karen Painter, Tomáš Pavlíček, Nicholas Sawicki, Michal Svatoš, Hana Svatošová, Philipp Ther a Jindřich Toman. Tato stať je věnována památce Roberta A. Kanna, který autorovi v sedmdesátých letech 20. století představil výzkum v Rakousku a o Rakousku, a Janu Havránkovi, který ho učil porozumět složitosti života v Praze kolem roku 1900.

Hlavní město Čech, Praha, se stalo místem, kde se konaly v devadesátých letech 19. století a po roce 1900 četné masové nacionalistické demonstrace a pouliční nepokoje (viz obr. 1).

Nacionalističtí političtí vůdcové, spisovatelé, umělci i vědci vnímali Prahu jako místo velkých bojů a nacionalistické sváry zasáhly většinu veřejného života. Dokonce i názvy ulic se staly předmětem vášnivé debaty, když pražský sbor obecních starších v roce 1893 rozhodl o nahrazení dvoj- jazyčných českých a německých názvů novými, které budou pouze české, což bylo opatření, o němž se v habsburské monarchii natolik diskutovalo, že se objevilo i v korespondenci a snech Sigmunda Freuda.² Rostoucí politický antisemitismus mezi českými a německými radikálními nacionalisty nastolil otázku, kam by se 26 000 Židů (6,7 % obyvatel Prahy I–VIII a čtyř vnitřních předměstí) mělo politicky postavit. V devadesátých letech již čelili silnému tlaku, aby přestali vyjadřovat svou dříve výraznou podporu německé liberální politice a zapojili se do české národní věci.³

V roce 1900 byla politická scéna v Praze ostře česko-německy diferencována již více než 35 let a stejné dělení existovalo mezi spolky, školami a mnoha hostinci a kavárnami. Na sklonku 19. století bylo rozdělení veřejného prostoru na národnostním základě v četných středoevropských městech s kulturně smíšenou populací středobodem práce nacionalistických aktivistů, kteří na tomto základě chtěli vystavět svá hnutí usilující o širší transformaci společnosti a politiky.⁴ Symbolika organizací a institucí

² Freud zmiňuje názvy ulic v dopise Wilhelmu Fliessovi ze dne 3. prosince 1897 a neměckojazyčné názvy ulic se objevily v jednom jeho snu o cestě do Říma. Viz: Jeffrey M. MASSON (ed.), *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*, Cambridge (MA) 1985, s. 284–285.

³ K situaci židovské populace v Praze kolem roku 1900 viz: Gary B. COHEN, *Jews in German Society: Prague, 1860–1914*, *Central European History* 10, 1977, s. 28–54; a Hillel J. KIEVAL, *The Making of Czech Jewry*, Cambridge (MA) 1988. Statistika obyvatel v roce 1900 vychází z textu Jan SRB (ed.), *Sčítání lidu v král. hl. městě Praze a obcích sousedních provedené 31. prosince 1900 I–III*, sv. I, Praha 1902–08, s. 88–96.

⁴ Hugh L. AGNEW, *Origins of the Czech National Renaissance*, Pittsburgh – London 1993; Peter BUGGE, *Czech Nation-Building. National Self-Perception and Politics 1780–1914*. 1994. Disertační práce. Aarhus University; Gary B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*, 2. vyd., rev., West Lafayette 2006; Jiří KOŘALKA, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914*, Wien – München 1991; TÝŽ, *Češi v Habsburské Říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996 a Derek SAYER, *The Coasts of Bohemia: A Czech History*, Princeton 1998.

vystavěných na národnostním základě a každodenní praxe v národnostně definovaném kontextu přispívaly k tomu, co lze slovy sociologa Pierra Bourdieu nazvat nacionalistickým *habitem*, tedy systémem strukturovaných orientací, které řídí sociální jednání a reprodukuje vzory interakce šířené nacionalistickými aktivisty, aby si zajistili národnostní solidaritu mezi svými příznivci.⁵

Na konci třicátých a ve čtyřicátých letech 19. století začali čeští nacionalisté v Praze vytvářet národní ohniska ve vznikajícím veřejném prostoru a své úsilí obnovili na konci let padesátých, kdy počínala slábnout omezení veřejného života nastolená habsburským neoabsolutistickým režimem. Německá liberálně národní činnost se ve městě objevila později, z velké míry jako reakce na Čechy, ale ve druhé polovině šedesátých let se již veřejný život v Praze vyznačoval hlubokým česko-německým antagonismem. Nacionalističtí aktivisté na obou stranách vyzývali veřejnost k tomu, aby se národnostní dělení rozšířilo do všech oblastí života a aby se v každodenní interakci dávala přednost těm, kteří mají stejnou národnost. V devadesátých letech se vedly na obou stranách na národnostním základě kampaně o upřednostňování v obchodě, docházelo k výzvám ohledně otevřených bojkotů, i když mnoho jindy zjevných příznivců české či německé politické věci tyto bojkoty ignorovalo, zejména pokud jim způsobovaly osobní nepohodlí.⁶

V roce 1900 již politici, vědci, spisovatelé, umělci i novináři ve velké míře pociťovali hluboké národnostní odcizení a neustávající konflikt mezi Čechy a Němci v Praze, zatímco Židé se postupně vzdalovali od radikální nacionalistické politiky obou stran. Historik Hans Kohn, který se narodil v Praze v roce 1891, mluvil o „dobrovolné segregaci“ mezi Čechy a Němci.⁷ Mnoho z těch, kteří komentovali „Užší pražský kruh“ německy píšících spisovatelů, v němž byl i Max Brod, Franz Kafka, Franz Werfel a další, popisovali tuto skupinu především jako produkt malého židovského ghetta uvnitř stále izolovanější společnosti mizející německé menšiny v Praze.

Ona německá menšina, určená v rakouském sčítání obyvatel podle tzv. obcovací řeči, činila v roce 1900 méně než 8 % obyvatel města a jeho čtyř vnitřních předměstí.⁸ Literární historik a vídeňský rodák Heinz Politzer psal o ovzduší „frustrace“, které bylo typické pro většinu německy píšících spisovatelů v českém hlavním městě, a trval na tom, že jediná pohromadě držící národnostní komunita, kterou mohou znát, je česká.⁹ Český židovský spisovatel Pavel Eisner tvrdil, že „život německého žida v Praze se stal od základu patologickým, protože patří do sociologicky nenormální minority, která se vznáší ve vzduchu jako prach“.¹⁰ Spisovatel a překladatel Max Brod, který se proslavil především jako správce literární pozůstalosti Franze Kafky, vystupoval proti tomu, aby byli němečtí Židovští intelektuálové považováni za nepřírozeně izolované a zavírání do ghatt,¹¹ přesto však mnoho historiků a literárních vědců vnímalo ostrou sociální separaci nacionalistických skupin v Praze. Levicový židovský žurnalista Egon Erwin Kisch (1885–1948) přesně popsal hluboce rozdělené sociální prostředí města a situaci německy mluvící populace:

„Ti pražští Němci! Byli téměř výlučně velkou buržoazií: vlastníci uhelných dolů, ředitelé těžebních společností a zbrojovky Škoda, obchodníci s chmelem, kteří neustále cestovali mezi Žatcem a severní Amerikou, výrobci cukru, textilu a papíru a také bankovní ředitelé, ve svém vlastním kruhu pak profesori, důstojníci v armádě a státní úředníci. Neexistoval německý proletariát.

Kromě obchodních záležitostí se pražský Němec s půl milionem českých obyvatel města nestýkal. Pražský Němec si nikdy nezapálil doutník zápalkou od Matice školské, ani Čech si nezapálil zápalkami od Deutscher Schulverein. V Městanské besedě se neobjevil žádný Němec a Čech nevstoupil do německého Kasina. I koncerty byly etnický jednotné, podobně jako veřejná koupaliště, parky, hřiště, většina restaurací, kavárny a obchodů. České korzo byla Ferdinandova ulice (nyní Národní třída), německé bylo v Am Graben (Na Příkopech) /.../ Žádný český občan tehdy nechodil na německé divadlo a naopak.“¹²

⁸ Viz statistika obyvatel in: G. B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival*, 2. vyd., rev., s. 70–71.

⁹ Heinz POLITZER, *Prague and the Origins of Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, and Franz Werfel*, *Modern Languages Quarterly* 1, 1955, s. 49–63.

¹⁰ Pavel EISNER, *Franz Kafka and Prague*, (přel. Lowry Nelson a René Wellek), New York 1950, s. 44–45.

¹¹ Max BROD, *Der Prager Kreis*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1966, s. 37.

¹² Egon Erwin KISCH, *Gesammelte Werke, VII: Marktplatz der Sensationen, Entdeckungen in Mexiko*, Berlin – Weimar 1979, s. 85–86. K českým reminiscencím relativního bohatství

Friedrich F. G. Kleinwächter (1877–1959), rakouský státní úředník, později advokát a příležitostný žurnalista, pocházel z vysoce vzdělané pražské německé rodiny. Vzpomínal na příkré rozdělení mezi Němci a Čechy ve městě se známkou zoufalství: „*Němci v Praze se sami v podstatě odřízli od svého českého prostředí. Rozdělení bylo tak příkré, že dokonce i osobní interakce mezi Němci a Čechy byla naprosto vyloučena. Po mnoho let, když jsem každý rok jezdil na delší návštěvu do Prahy /.../, jsem samozřejmě nikdy nepotkal Čecha v německé společnosti. Když jsem jednou vyjádřil své přání podívat se na představení v české opeře, která měla vynikající pověst, byl jsem ihned překřičen. /.../ Samozřejmě jsem hned poté šel do české opery, ale /.../ nikomu jsem o tom neřekl. Kdyby se na to přišlo, má vlastní rodina by mě zavrhla. Až v posledních letech před válkou se Němci pomalu začali objevovat na českém divadle a všimati si svých českých sousedů. Do té doby však vládla naprostá separace. Byly německé plesy, německé koncerty, německé tenisové turnaje, zkrátka v Praze člověk žil jako kdyby to bylo německé město. Pouze když člověk šel po ulici, všiml si, že je vlastně v českém městě. Člověk by zvládl žít v Praze roky a neumět česky ani slovo. Znáám lidi, kteří se narodili v Praze a žili tam až do svého stáří, aniž by uměli říci víc než jen několik nejzákladnějších frází v češtině.*“¹³

Ve skutečnosti byly takovéto obrazy politické a sociální uzavřenosti Čechů a Němců a předpokládaného postupného vyloučení Židů z obou komunit po devadesátých letech načrtnuty příliš černobíle a zjednodušeně a podobně jako ten Kischův si často vzájemně protiřečí v tom, jak důsledná tato separace Čechů a Němců byla. Česky i německy mluvící obyvatelé Prahy byli v každodenním styku na pracovištích a v obchodech, na všech úrovních úřadů, ve veřejných parcích a místních pamětihodnostech a mnozí z nich i přímo v domech, kde bydleli. Před první světovou válkou dokonce i ve školách pro německy mluvící minoritu tvořili ti, jejichž mateřským jazykem byla čeština, téměř vždy značnou část studentů.¹⁴ Nej-

bohatší z německy mluvící menšiny snad mohli omezit své styky s Čechy na minimum, ale i oni pravděpodobně přicházeli každý den do styku s českými zaměstnanci a sluhy, městskými i krajskými úředníky a majiteli firem. Nicméně mnoho obyvatel Prahy a informovaných pozorovatelů, například Kisch a Kleinwächter, bylo přesvědčeno, že zde existuje hluboké společenské dělení.

Nacionalistická rétorika a agitace za vytvoření a udržení ostrého národnostního rozdělení byly od sklonku 19. století do druhé světové války hlavními prvky pražské politické scény a chápání sociálního prostředí ze strany jak lidu, tak elity. Zároveň je však třeba uznat, že i v této vznětlivé nacionalistické atmosféře města někteří místní obyvatelé pravidelně tyto hranice překračovali. Dokonce zde někdo zůstal až do roku 1918 ambivalentní ohledně své národnostní loajality a v celém meziválečném období najdeme příklady přecházení v různých životních etapách z jednoho tábora do druhého a to na základě svého rozhodnutí.¹⁵ Přesto je třeba brát debatu o národnostním dělení vážně coby doklad silné nacionalistické víry a cílů a nepovažovat ji jen za politickou nadsázku. Následkem nepřetržité politické agitace za vytvoření a udržení dělení podle národnosti a široce sdíleného přesvědčení o důležitosti takovéto diferenciaci se na konci 19. století stalo v tomto městě i jemu podobných toto přesvědčení navýsost důležitým v myšlení všech vrstev obyvatel. Nacionalističtí aktivisté v Praze, ať už Češi, Němci či případně nacionalisté ze židovské diaspory a sionisté věřili, že je nevyhnutelně nutné vytvořit linie národní solidarity a viditelné sociální a politické hranice tak, aby se každá skupina oddělila od těch druhých. Přesvědčení nacionalisté očekávali, že se takováto rozdělení rozšíří i na kulturní a politický život, avšak rovněž zde existovala každodenní realita – zájmy a dynamika vlastních kulturních a uměleckých záležitostí

a povýšenectví pražské neměckojazyčné minority viz: Ignát HERRMANN, *Ze staré Prahy*, Praha 1970, s. 74 a Václav Vilém ŠTECH, *Vzpomínky, sv. I: V zamčeném zrcadle*, Praha 1967, s. 51–52, s. 95.

¹³ Friedrich F. G. KLEINWÄCHTER, *Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Leipzig 1920, s. 142–143.

¹⁴ Viz: G. B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival*, 2. vyd., rev., s. 93–104 a TÝŽ, *Deutsche, Juden und Tschechen in Prag: Das Sozialleben des Alltags, 1890–1924*, in: Allemands, Juifs et Tchèques à Prague – Deutsche, Juden und Tschechen in Prag, 1890–1924, Maurice Godé – J. Le Rider – F. Mayer (eds.), Montpellier 1996, s. 55–69.

¹⁵ Viz: G. B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival*, 2. vyd., rev., s. 93–104; TÝŽ, *Deutsche, Juden und Tschechen in Prag: das Sozialleben des Alltags, 1890–1924*, s. 55–69; Tara ZAHRA, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca – London 2008; Chad BRYANT, *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*, Cambridge (MA) 2007; Kateřina ČAPKOVÁ, *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia*, (přel. Derek a Marzia Paton), New York – Oxford 2012; Benjamin FROMMER, *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge (UK) 2005 a Ines KOELTZSCH, *Geteilte Kulturen. Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)*, Mnichov 2012, s. 1–87.

se často vůbec nepodřídily nacionalistickým omezením. Pokud budeme zkoumat zdánlivé rozpory mezi nacionalistickými vizemi příkrého rozdělení a každodenní zkušeností s překračováním těchto hranic v kulturním a uměleckém životě, můžeme zjistit mnohé o tom, co skutečně znamenalo národnostní přesvědčení v Praze i dalších podobných městech v císařském Rakousku, a nahlédnout na realitu tamní kulturní a umělecké činnosti.

Již od počátků národnostních hnutí nacionalističtí aktivisté v celé střední a středovýchodní Evropě považovali kulturní činnost za důležitou součást svých snah při vytváření představ o svých národech, jejich minulosti, současnosti i budoucnosti a pro získání veřejné podpory. Spisovatelé, herci, hudebníci a další umělci se objevovali mezi vzdělanými i méně vzdělanými lidmi, kteří byli vůdci české národní práce i v první polovině 19. století.¹⁶ Zakládání muzejních a vydavatelských spolků, vznik časopisů a deníků, obrození českého literárního jazyka a snaha o vznik divadel, která budou hrát v češtině – to jsou dobře známé skutečnosti českého národního hnutí v jeho počátcích. Národní spisovatelé, umělci a hudebníci vytvářeli společně nezávislý český kulturní život pro národnostně uvědomělé české publikum, oddělený od kulturních a literárních aktivit jeho německy mluvících sousedů. Zároveň s tím, jak se ve městě rozvíjela německá národní práce, vyvíjeli němečtí intelektuálové podobnou snahu o pěstování samostatného německého kulturního života. V menším měřítku se po roce 1900 o totéž snažili místní židovští nacionalisté a sionističtí intelektuálové. Nelze zde popisovat všechny možné veřejné kulturní aktivity na konci 19. století. Některé vybrané epizody či momenty vycházející z činnosti divadel, koncertů, literárního života a uměleckých výstav jsou však poučné pro poznání míry, v jaké se národnostní hranice v kulturní sféře ukázaly jako mnohem propustnější, než tvrdila nacionalistická rétorika, a zároveň co tento rozpor znamenal.

¹⁶ K vůdcům rané fáze národních hnutí v habsburských zemích i jinde v Evropě viz: Miroslav HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, Monographia 24, Praha 1968, anglický překlad *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge (UK) 1985 a TÝŽ, *Obrození malých evropských národů I. Národy severní a východní Evropy*, Praha 1971. K sociální základně českého národního hnutí v jeho počátcích viz též: P. BUGGE, *Czech Nation-Building*, s. 16–59; Jiří KOŘALKA, *Tschechen im Habsburgerreich*, s. 76–125; a D. SAYER, *Coasts of Bohemia*, s. 53–93.

Opera a divadlo

Vzkvétající česká i německá střední třída v Praze na konci 19. století považovala své samostatné české zemské divadelní společnosti (c. k. České zemské divadlo, k. k. Deutsches Landestheater) za díla ohromné občanské hrdosti. Čeští vlastenci uspořádali velkou finanční sbírku v šedesátých letech, která de facto trvala až do začátku let osmdesátých, kdy bylo vystavěno první Prozatímní divadlo otevřené v roce 1862 a poté velký moderní operní dům, Národní divadlo. To zahájilo činnost v roce 1881, o dva měsíce později vyhořelo, bylo obnoveno v roce 1883 a dodnes se jeho budova hrdě tyčí na nábřeží Vltavy. České snahy o založení samostatného českého divadla počínají již v roce 1844 v důsledku nespokojenosti s převažujícím německým repertoárem stávajícího Stavovského divadla, které se nacházelo na Starém Městě vedle Karolina a které pouze příležitostně hrálo opery a činohry v češtině. Stavovské divadlo, podporované především šlechtou, reagovalo na stížnosti českých nacionalistů tím, že vytvořilo v roce 1846 zvláštní německé a české oddíly, avšak to neuspokojilo ty, kteří prosazovali nezávislou českou instituci. Toto divadlo, které bylo otevřeno v Mozartově době v roce 1783, bylo navíc malé a technicky neodpovídalo požadavkům opery, dramatu a baletu poloviny 19. století.

Od doby, kdy nejvýznamnější osobnosti české politiky zahájily sbírku na zřízení českého divadla, měla tato instituce zjevně politický význam. Její podporovatelé chtěli, aby předváděla česká jevištní díla, ale očekávali také, že již její samotná existence, podpořená impozantním exteriérem i promyšlenou výzdobou akcentující národní tradice, bude mít významnou reprezentativní funkci. Habsburské císařské rodině neunikl význam těchto snah. Slavnostní otevření se konalo v roce 1881 během návštěvy korunního prince Rudolfa v Praze a jak císař, tak další členové dynastie přispěli k jeho přestavbě v letech 1881–1883.¹⁷ Přispěl i Český sněm, avšak provozovat a financovat divadlo jako císařsko-královské České zemské divadlo pod

¹⁷ K historii českého Národního divadla viz: *Dějiny Národního divadla*, sv. I–VI, Praha 1933–1936; Stanley B. KIMBALL, *Czech Nationalism: A Study of the National Theatre Movement 1845–83*, Urbana 1964; Brian S. LOCKE, *Opera and Ideology in Prague: Polemics and Practice at the National Theatre 1900–1938*, Rochester 2006, s. 18–22; Christoph P. STORCK, *Kulturnation und Nationalkunst: Strategien und Mechanismen tschechischer Nationsbildung von 1860 bis 1914*, Köln 2001, s. 213–228 a Philipp THER, *Národní divadlo v kontextu evropských operních dějin. Od založení do první světové války*, Praha 2008.

pravomocí zemské vlády mělo nezávislé sdružení dobrovolníků. Česká národní hrdost na divadlo byla otevřeně vyjádřena ve zdobném nápisu nad jevištěm dokončené budovy – *Národ sobě*, což byl protiklad vůči starému motto Stavovského divadla, *Patriae et musis* (Vlasti a múzám).

Pod výrazně českou výzdobou v Národním divadle se skrývala stavba v neorenesančním stylu s mnoha prvky, které byly společné novým operním budovám stavěným ke konci 19. století po celé monarchii (viz obr. 2). Prvním architektem byl Josef Zítek (1832–1909), který se narodil v Praze a absolvoval ta nejlepší architektonická studia v císařském Rakousku na vídeňské technice a Akademii výtvarných umění ve Vídni. Divadlo dokončil Josef Schulz (1840–1917), Zítkův někdejší asistent, který rovněž studoval na Akademii výtvarných umění ve Vídni, kde na začátku šedesátých let spolupracoval s Eduardem van der Nüllem a Augustem Siccardem von Siccardsburg na návrhu nové budovy Vídeňské dvorní opery na Ringstrasse. V Praze i v dalších hlavních městech rakouských korunních zemí architektura významných veřejných budov na konci 19. století často spojovala specifickou regionální či národně orientovanou výzdobu a mezinárodní architektonický styl s prvky společnými u významných veřejných staveb po celém Rakousku.¹⁸

Úspěšná sbírka českých patriotů a výstavba Národního divadla vyburcovala německé politické zájmy v Praze k rozšíření zázemí pro německou operu a divadlo. Stavovské divadlo dále uvádělo hry především v němčině, ale německé umělecké a politické zájmy rovněž vnímaly potřebu většího divadla, které by bylo vhodné pro romantické velké opery a početnější publikum. Výsledkem bylo Nové německé divadlo (dnes Státní opera Praha), navržené vídeňskými architekty Ferdinandem Fellnerem a Hermannem Helmerem, architektky divadel v celé střední a středovýchodní Evropě, a Karlem von Hasenauerem, architektem vídeňského Burgtheateru (viz obr. 3). Nové německé divadlo, postavené poblíž dnešního Hlavního

nádraží, bylo otevřeno v roce 1888 pod vedením významného wagnerovského operního impresária Angelo Neumanna (viz obr. 4).¹⁹

Jak poznamenali Kisch, Kleinwächter a další, čeští a němečtí nacionalisté v Praze halasně bojkotovali navštěvování operních divadel druhé národnosti. Ve vzpomínkách politiků a intelektuálů, je jedno zda u Němců, Čechů či Židů, se projevuje povědomí o těchto tabu tím, že je buď opakují, anebo alespoň mlčí o tom, že k takovému narušení hranic došlo. Nicméně část operního a operetního repertoáru byla pro diváky bez ohledu na jejich národnost natolik přitažlivá, že k překračování hranic určitě docházelo. A opravdu, české a německé operní společnosti spolu do určité míry vzájemně soupeřily o publikum, což někteří pozorovatelé bezelstně připouštěli. Pestrý repertoár italských, francouzských a dokonce i německých oper v českém Národním divadle se rychle rozrůstal a vysoké standardy produkce brzo začaly odvádět publikum Stavovskému divadlu, tehdy pod německým vedením, a to včetně některých německy mluvících diváků, což napomohlo k jeho bankrotu v roce 1885.²⁰

Vzhledem k ekonomické náročnosti operní produkce a ke vzájemnému soutěžení o alespoň část místního publika, které mělo zájem překračovat kulturní hranice, se v osmdesátých a devadesátých letech ředitelé českého a německého divadla dohodli na rozdělení operního repertoáru. František A. Šubert, který vedl české Národní divadlo v letech 1883–1900 (viz obr. 5) a Angelo Neumann, který byl ředitelem Královského zemského německého divadla v letech 1885–1910, uzavřeli dohodu, že české Národní divadlo bude uvádět premiéry nových francouzských a italských děl a zároveň česká díla, zatímco německé divadlo mělo práva na místní premiéry nových německých opusů.²¹ Šubert nejprve hrdě oznámil, že Národní divadlo v první sezóně nebude uvádět žádné německé opery, v druhé sezóně však otočil a uvedl Wagnerova populárního *Lohengrina* v češtině, což se setka-

¹⁸ Rozsáhlá studie o českém malířství, sochařství, užitém umění a architektuře v Praze v 19. století viz: Emanuel POCHE (ed.), *Praha národního probuzení*, Praha 1980. K diskusi o veřejné architektuře v Lemberku/Lwówe/Lvivu, hlavním městě rakouské Haliče, zdůrazňuje význam rakouských prvků v tamější architektuře Markian PROKOPOVYCH, *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*, West Lafayette 2008.

¹⁹ K historii Nového německého divadla v Praze viz: Richard ROSENHEIM, *Die Geschichte der deutschen Bühnen in Prag*, Praha 1938 a Heinrich TEWELES, *Theater und Publikum*, Praha 1927.

²⁰ Oscar TEUBER, *Geschichte des Prager Theaters. Von den Anfängen des Schauspielwesens bis auf die neueste Zeit. Dritter Theil. Vom Tode Liebichs, des größten Prager Bühnenleiters, bis auf unsere Tage (1817–1887)*, Praha 1885, s. 789. Viz též: P. THER, *Národní divadlo v kontextu*, s. 186–187, autor zde navazuje na O. Teubera.

²¹ H. TEWELES, *Theater und Publikum*, s. 136 a 184.

lo s velkým úspěchem. Národní divadlo pak skutečně do první světové války úspěšně produkovalo hned několik Wagnerových oper. Jak později napsal český historik umění V. V. Štech (1885–1974), Národní divadlo kolem roku 1900 obecně minimalizovalo přímou konkurenci Nového německého divadla, pokud jde o produkci Wagnera a dalšího repertoáru, který byl Neumannovou specialitou a k němuž často zval známé sólisty z Vídně a Německa.²²

Německá zemská divadelní společnost získala významnou finanční podporu po otevření Nového německého divadla v roce 1888, ale konkurenční souboj s českým Národním divadlem byl trvalým problémem, a to bez ohledu na vzájemná ujednání obou ředitelů o rozdělení repertoáru. V lednu 1888 Šubert výrazně zabodoval tím, že uvedl v českém Národním divadle poprvé na sever od Alp Verdiho *Othella*, třebaže v češtině. Na začátku roku 1911 měl v Drážďanech premiéru Straussův *Růžový kavalír*, který se setkal s okamžitým úspěchem, a další evropské operní domy spěchaly s jeho uvedením. Vedení pražského Královského zemského německého divadla ho chtělo nastudovat, ale odmítlo zaplatit vysoké licenční poplatky, které požadoval Strauss a jeho vydavatel. Ředitel Národního divadla však byl ochotný zaplatit a podařilo se mu šest týdnů po drážďanské premiéře uvést první pražskou produkci *Růžového kavalíra*, opět v českém překladu.²³ Národní divadlo již dříve představilo v češtině Straussovu *Elektru*, kterou sám skladatel dirigoval v červnu 1910.²⁴ Německá operní společnost nakonec odehrála *Růžového kavalíra* v roce 1914 pod taktovkou Alexandra Zemlinského, a to navzdory obavám ředitele divadla z nízké návštěvnosti poté, co české Národní divadlo hrálo snad 36 repríz.²⁵

Konkurence mezi českou a německou operou se však projevila jinak, například při prvním uvedení Wagnerova *Parsifala*. Skladatelova rodina zrušila zákaz uvádění mimo Bayreuth k 1. lednu 1914 a toho dne jak Nové německé divadlo, tak Národní divadlo (v češtině) nabídl premiéru toho-

to díla. Byla tak potvrzena skutečnost, že o Wagnerovo dílo, významné součásti mezinárodního operního repertoáru, je zájem v německém i českém divadle bez ohledu na přání některých českých nacionalistů, aby jejich Národní divadlo upřednostňovalo český a slovanský repertoár před německým.²⁶

Někteří pražští občané skutečně připomínají své návštěvy české i německé opery. Ačkoliv tuto skutečnost ve vzpomínkách přímo nezdůrazňují, je zřejmé i z letmých zmínek, že takové chování ne všichni považovali za zcela obvyklé. V roce 1897 se přestěhoval do Prahy Richard Kukula (1857–1927), rodák ze Štýrska, který uměl jen chabě česky. Byl jmenován ředitelem univerzitní knihovny v Klementinu, o kterou se dělily české a německé fakulty. Mezi jeho známými se brzo objevili jak čeští intelektuálové a vydavatelé, tak i Němci. Navštěvoval české Národní divadlo a zároveň operu i činohru v německých divadlech. Bankovní úředník Egon Basch (1876–1939) narozený v pražské židovské rodině se rovněž zmiňuje o pravidelných návštěvách českého Národního divadla i Stavovského divadla a Nového německého divadla.²⁷ V meziválečném období chodili pražští Němci do českého Národního divadla a Češi na představení v Novém německém divadle dokonce častěji než před rokem 1914.²⁸

Personál německých divadel a oper v Praze, pokud měl zájem, navštěvoval české Národní divadlo, a to zjevně bez jakéhokoli odsudku. Brzy poté, co Angelo Neumann převzal vedení Královského zemského německého divadla v roce 1885, zaměstnal Gustava Mahlera, nadaného a ambiciózního mladého dirigenta narozeného v Čechách, který vystudoval ve Vídni. V roce, kdy Mahler pracoval v Praze, dirigoval wagnerovský operní repertoár, který si Angelo Neumann tolik cenil, i několik velkých koncertů. Mahlerova zvědavost v oblasti slovanských oper jej přivedla na představení Smetanových, Dvořákových a Glinkových děl v Národním

²² P. THER, *Národní divadlo v kontextu*, s. 218.

²³ Viz: Egon BASCH, *Wirken und Wandern: Lebenserinnerungen* (cyklostyl, n. d., Leo Baeck Institute, New York), s. 16–20; František LANGER, *Byli a bylo*, Praha 1963, s. 172–173 a Richard KUKULA, *Erinnerungen eines Bibliothekars*, Weimar 1925, s. 37–38.

²⁴ Jaroslav VOGEL, *Leoš Janáček. Život a dílo*, Praha 1963, s. 216.

²⁵ H. TEWELES, *Theater und Publikum*, s. 184; Lorraine GORELL, *Discordant Melody: Alexander Zemlinsky, His Songs, and the Second Viennese School*, Westbrook 2002, s. 236 a Pamela TANCSIK, *Die Prager Oper heisst Zemlinsky: Theatergeschichte des Neuen Deutschen Theaters Prag in der Ära Zemlinsky von 1911–1927*, Wien 2000, s. 415.

divadle.²⁹ Později v tomto svém zájmu pokračoval jako ředitel Vídeňské dvorní opery³⁰ a po svém návratu do Prahy v květnu 1908, kdy měl dirigovat koncert, opět navštívil české operní představení, tentokrát *Psohlavce* Karla Kovařovice na námět nacionálně orientovaného historického románu Aloise Jiráska.³¹

O česky a německy mluvících obyvatelích Prahy, kteří překračovali vymezené kulturní hranice, aby spatřili jevištní uvedení her v menších divadlech, toho bylo napsáno málo, avšak v několika pramenech se také věsto záznamy objevují. Kukuška psal ve svých vzpomínkách, že jej čeští přátelé brali na české hry. V. V. Štech, jehož otec byl úspěšným českým romanopiscem a dramatikem, poznamenává, že viděl *Probuzení jara* Franka Wedekinda v podání hostující divadelní společnosti, kde působil i autor, v německé divadelní aréně vedle restaurantu Heine na Vinohradech.³²

Pro mnohé Pražany nepředstavovala návštěva divadelního představení ve „druhém“ jazyce nijak nepřekonatelý problém. Do roku 1945 se většina česky mluvících obyvatel v Praze a dalších českých a moravských městech učila německy ve škole a tímto jazykem se dokázala domluvit. Kolem roku 1900 47 % ekonomicky aktivních Židů v Praze a jejich předměstích stále pracovalo v obchodu a dalších 22 % ve výrobě a používání obou jazyků bylo pro mnohé z nich i jejich rodiny běžnou každodenní záležitostí.³³ Většina žáků na německých základních školách v Praze se učila i česky. Historik Robert Luft usuzuje, že kolem roku 1900 asi dvě třetiny až tři čtvrtiny studentů, jejichž mateřským jazykem byla němčina a kteří chodili do státních gymnázií s vyučováním v němčině na Starém i Novém Městě pražském, měli češtinu jako druhý jazyk a jejich počet rostl.³⁴

²⁹ Kurt BLAUKOPF, *Gustav Mahler*, (přel. Inge Goodwin), New York – Washington, 1973, s. 71.

³⁰ Viz debata o Mahlerově snaze produkovat české opery ve Vídni in: Henry-Louis de la GRANGE, *Gustav Mahler, vol. 2. Vienna: The Years of Challenge (1897–1904)*, s. 65–67 a 190 a David BRODBECK, *Defining Deutschtum: Political Ideology, German Identity, and Music-Critical Discourse in Liberal Vienna*, Oxford 2014.

³¹ Henry-Louis de la GRANGE, *Gustav Mahler, vol. 4. A New Life Cut Short (1907–1911)*, Oxford – New York 2008, s. 180.

³² V. V. ŠTECH, *Vzpomínky, sv. I: V zamřženém zrcadle*, s. 48.

³³ Heinrich RAUSCHBERG, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, sv. I–III, Leipzig 1905, zde sv. II, s. 368.

³⁴ O výuce jazyků na pražských německých školách viz Robert LUFT, *Sprache und Nationalität an Prager Gymnasien um 1900*, in: Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur

Lze se dohadovat, že mnoho operních a divadelních fanoušků v Praze, ať už byla jejich mateřským jazykem čeština, či němčina, jednoduše navštěvovalo představení bez ohledu na jazyk, pokud je konkrétní produkce zajímala. Na začátku sedmdesátých let 20. století mě uznávaná česká překladatelka, která se narodila v roce 1905 do horlivě české nacionalistické židovské rodiny, ujišťovala, že nejkrásnější uvedení Smetanovy *Prodané nevěsty*, které kdy v operním a divadelním životě v Praze viděla, bylo v Novém německém divadle s libretem v němčině ve dvacátých nebo na začátku třicátých let 20. století.³⁵

Koncertní život

Svědectví o pražském koncertním publiku před rokem 1918 jsou ještě řidší než v případě opery a divadla, ale zjevně docházelo k častému setkávání českých a německých posluchačů na některých koncertech a totéž se dělo i mezi hudebníky mnoha orchestrálních koncertů. Pražská konzervatoř společně s Akademií výtvarných umění fungovaly jako jedny z mála velkých vzdělávacích institucí v Praze, které nebyly od počátku osmdesátých let rozděleny podle národností. Konzervatoř a její koncerty tak pochopitelně přitahovaly kolem roku 1900 publikum obou národností. Na rozdíl od toho místní dobrovolné spolky, které byly svázané s jednou či druhou národní akcí, podporovaly od počátku šedesátých let mnoho lokálních koncertů a u mnohých sponzorů i koncertních míst se projevovaly nacionalistické vazby, které mohly značně ovlivnit návštěvnost.

V případě orchestrálních koncertů vedla praktická potřeba mít velké hudební soubory a dostatečnou návštěvnost, aby se zaplatilo představení, k tomu, že v polovině osmdesátých let nabyly dvojnárodnostního nebo – v českém žargonu – „utrakvistického“ charakteru. Orchestry se skládaly z hudebníků českých i německých operních domů a publikum tvořili česky i německy mluvící posluchači.³⁶ V sezónách 1870–1871 až 1877–1878 a poté

im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslowakei. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag, Klaas-Hinrich Ehlers – Steffen Höhne – Václav Mairl – Marek Nekula (eds.), Frankfurt 2000, s. 105–122 a G. B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival*, 2. vyd., rev., s. 98–100.

³⁵ Ruda HAVRÁNKOVÁ, osobní konzultace, Praha jaro 1973. Ruda Havránková, roz. Bondyová (1905–1983), byla matkou historika Jana Havránka.

³⁶ Viz Ch. STORCK, *Kulturnation und Nationalkunst*, s. 228–234; podrobný popis se

opět v letech 1882–1884 se každý rok uskutečnilo několik „filharmonických“ koncertů v hale hudební akademie na Žofíně s kapacitou čtyři sta míst. Interpreti přicházeli jak z českých, tak z německých divadelních orchestrů, dirigenti pocházeli z obou operních společností a navzájem se střídali. V roce 1884 finanční tlaky, problémy s harmonogramem a nacionalistické napětí znemožnily v tomto uspořádání pokračovat. Poté orchestry obou zemských divadelních společností hrály v samostatných koncertních sálech, český orchestr v Národním divadle nebo stále častěji v koncertním sále Rudolfinu (otevřeno v únoru 1885) a německý orchestr hrál po roce 1888 v Novém německém divadle.³⁷

Chybí doklady o tom, zda českojazyční i německojazyční milovníci hudby překračovali kulturní hranice, aby mohli navštívit koncerty uváděné samostatně českými i německými divadelními orchestry. Velké koncerty s proslulými hostujícími umělci i nadále přitahovaly smíšené publikum, což navazovalo na starší tradici „utrakvistických“ koncertů. Například 4. prosince 1884 vystupoval v koncertní hale na Žofíně Meiningenský dvorní orchestr, tehdy jeden z nejlepších souborů v Německu, s věhlasným dirigentem Hansem von Bülowem. V publiku se objevili Češi i Němci. Na konci programu, jako gesto vůči české hudební komunitě a českému publiku, Bülow kostrbatým projevem z česky psaných poznámek pozval na pódium Antonína Dvořáka, aby dirigoval svou vlastní ouverturu *Můj domov*, která je citací české národní hymny *Kde domov můj?* Český hudební časopis *Dalibor* psal o tomto momentu s velkou národní hrdostí.³⁸ Naproti tomu noviny německé liberální politické orientace *Bohemia* neschvalovaly ve svých komentářích, že Bülow vyzval Dvořáka česky, neboť podle nich došlo k urážce „velké části publika“ a několik diváků odešlo.³⁹

Mnohem příznivější hodnocení této epizody se objevilo v novinách *Prager Tagblatt*, které, přestože rovněž byly německy liberální, byly mnohem méně předpojaté a nabízely více zpráv o umění než *Bohemia*. Kritik

z *Prager Tagblatt* psal pozitivně o tom, že poté, co Bülow uvedl Dvořáka, „náš slavný rodák a skladatel byl pozdraven s velkým aplausem a jeho transkripce skladby *Kde domov můj?* byla oceněna živým potleskem.“⁴⁰ V druhé kritice koncertu, kterou *Prager Tagblatt* otiskl následujícího dne, se však kritik vyhranil vůči Bülowovi kvůli jeho proslovu v češtině: „*Kde na to přišel? Krajanští milovníci umění, kteří oceňují Dvořáka, mají stejný postoj jako milovníci umění kdekoliv jinde. Když Dvořák přijede do Berlína či Londýna, nikdo se neptá, jakým jazykem mluví, ale spíše hledí na kvalitu jeho umění. V Praze člověk přirozeně reaguje na cizí umělecké osobnosti stejně.*“⁴¹

Pro kritika z *Prager Tagblatt* pak bylo přijatelné, že slavný německý orchestr uvedl Dvořákovu předehru zabarvenou českým nacionalismem, když ji skladatel dirigoval vedle hlavního bodu programu, tedy nepochybně německé hudby – Brahmsovy *Třetí symfonie*, která měla tehdy v Čechách premiéru. První kritika však popisovala Dvořákovu předehru poněkud pohrdavě jako pouhý přepis písně *Kde domov můj?* Námitky v *Prager Tagblatt* vyvolal český proslov německého dirigenta a to proto, že byl ve špatné češtině. Zatímco Dvořák se již těšil mezinárodnímu úspěchu a někteří rakouští a němečtí hudební kritici byli ochotni brát jeho symfonie za odpovídající německému symfonickému kánonu, německý kritik v Praze vnímal jako správné to, že meiningenský orchestr zahrnul jeho dílo do svého pražského koncertního programu. Hrozilo však, že Bülowův český proslov během představení by mohl přinést určité politické sváry ohledně rovného používání českého i německého jazyka v koncertní síni, což kritici z německých novin a zjevně ani někteří němečtí posluchači nemohli přijmout.⁴²

Z orchestru Národního divadla vznikla Česká filharmonie, která svůj první koncert pod novým názvem sehrála v lednu 1896. Po stávce hudeb-

seznamem koncertů viz: Vladimír LÉBL – Jitka LUDVOVÁ, *Pražské orchestrální koncerty v letech 1860–1895*, Hudební věda 2, 1980, s. 99–138.

³⁷ *Tamtéž*, s. 111–115. Viz též: H. TEWELES, *Theater und Publikum*, s. 213–214. Česká společnost vystavěla v Praze Rudolfinum pro účely umění zdánlivě neutrálně, pokud jde o národnostní aspekt, ačkoliv mnozí čeští nacionalisté považovali vedení banky za nakloněné Němcům.

³⁸ *Dalibor* 46, 1884, s. 455–457.

³⁹ *Bohemia* 338, 6. 12. 1884, Příloha, s. 1.

⁴⁰ *Prager Tagblatt* 337, 5. 12. 1884, Příloha, s. 8.

⁴¹ *Prager Tagblatt* 338, 6. 12. 1884, Příloha, s. 7.

⁴² K národní politice symfonické hudby ve Vídni v poslední třetině století viz: D. BRODBECK, *Defining Deutschtum*; TÝŽ, *Dvorak's Reception in Liberal Vienna: Language Ordinances, National Property, and the Rhetoric of Deutschtum*, *Journal of the American Musicological Society*, 2007, s. 71–131 a TÝŽ, *Ausgleichs-Abende: The First Viennese Performances of Smetana's Bartered Bride*, *Austrian Studies*, 2009, s. 43–61. K národní politice hudební kritiky a přijímání hudby v Německu a Rakousku na konci 19. a začátku 20. století šířeji viz: Karen PAINTER, *Symphonic Aspirations: German Music and Politics, 1900–1945*, Cambridge (MA) 2008.

níků v Národním divadle v roce 1901 ředitel opery propustil stávkující, kteří poté změnili Českou filharmonii na nezávislý a samostatný koncertní orchestr. V Praze nevznikl žádný nezávislý profesionální německý orchestr, který by byl protějškem České filharmonie. V roce 1908 pražská Obchodní a živnostenská komora pozvala Českou filharmonii na zvláštní koncerty v pavilonu s kapacitou 1500 míst, který byl postaven na pražském výstavišti v Holešovicích při příležitosti výstavy, jež komora uspořádala na oslavu šedesátiletého výročí panování císaře Františka Josefa (viz obr. 6 a 7). Rakouský stát založil tyto komory v polovině 19. století, aby v každé zemi zastupovaly všechny obchodní a průmyslové podniky, a pražská komora v roce 1908 doufala, že přitáhne na výstavu a doprovodné akce občany bez ohledu na jazyk či národnost. Nebylo tedy asi překvapivé, že u koncertů, které vyžadovaly velký orchestr, se vedení výstavy uchýlilo k původní praxi sedmdesátých a osmdesátých let a najalo hudebníky z místních českých i německých souborů, v tomto případě pro začátek zhruba padesát hudebníků z České filharmonie a šestnáct hudebníků německého zemského divadla.⁴³

Ve snaze o co nejzajímavější obsazení organizátoři koncertů angažovali Gustava Mahlera, který byl tehdy na vrcholu své kariéry, aby dirigoval první a poslední koncert výstavní série. V prvním programu v květnu 1908 se objevila i Beethovenova předehra ke Coriolanovi a *Sedmá symfonie*, předehra k opěře Bedřicha Smetany *Prodaná nevěsta* a několik preludií z Wagnerových oper. Druhý Mahlerův koncert v září přinesl premiéru jeho vlastní *Sedmé symfonie*.⁴⁴ Tyto dva koncerty přitáhly početné a vnímavé publikum a od českých i německých kritiků se jim dostalo velké chvály. Místní hudební publikum, české i německé, již znalo Mahlera a jeho dílo jako dirigenta i skladatele. Od roku 1886 se několikrát vrátil a dirigoval německý zemský divadelní orchestr: v březnu 1898 svou vlastní *První symfonii*, v červnu 1899 Beethovenovu *Devátou symfonii* a v únoru 1904 svou monumentální *Třetí symfonii*. Německý divadelní orchestr sehrál koncertní

provedení jiných Mahlerových skladeb pod vedením Richarda Strausse v roce 1901 a Leo Blecha v letech 1902 a 1905. Česká filharmonie mezitím v roce 1903 zahrála Mahlerovu *Druhou symfonii* pod taktovkou Oskara Nedbala a *Čtvrtou* dirigoval v roce 1907 Vilém Zemánek. V březnu 1908 Nedbal rovněž řídil provedení *První symfonie* v Rudolfinu s hostujícími orchestrem Vienna Tonkünstler.⁴⁵ Na jaře 1908 již v Praze existovala silná tradice Mahlerovy hudby v provedení českých i německých souborů. Zájem o Mahlerovy koncerty v Praze v roce 1908 jak u publika, tak i u hudebních kritiků do jisté míry zastínil (avšak zcela nepřehlušil) nacionalistické zájmy a rozdíly.

Když pražské noviny referovaly o koncertech v roce 1908, jejich hodnocení odráželo realitu těchto hudebních událostí, včetně toho, že se v orchestru i publiku objevili jak Češi, tak Němci. Hodnocení zahrnovalo také obvyklý nacionalistický diskurs o rozdělení veřejného života ve městě. Dne 22. května, den před prvním Mahlerovým koncertem a uprostřed opakovaných konfrontací mezi německými nacionalistickými studenty a českými davy na německém korzu v ulici Na Příkopěch, pak v *Bohemii* vyšel úvodník nazvaný *Pražští hudebníci*. Začíná poznámkou: „*V sobotu bude německý umělec Gustav Mahler dirigovat díla skladatelů a čarou svou mocí své kouzelné taktovky učít Němce i Čechy o utrakvistu kultury. O několik hodin později snad pan Václav Kľofáč /vůdce České národně socialistické strany – pozn. autora/ bude řídit dílo ničitelů v ulici Na Příkopě a ovlivňovat dav přesvědčením, že Němci v Praze, jakmile se otevřeně a svobodně prohlásí za Němce, páchají strašlivé přečiny proti nejsvětějšímu majetku českého lidu.*“⁴⁶

Následná recenze koncertu v *Bohemii* od vídeňského kritika Felixe Adlera vychválila provedení každého díla těmi nejlepšími slovy. Hodnocení zakončil postřehem, že „*hudební Praha obou národů naplnila ohromující sál do posledního sedadla a Mahler si užil těch nejnadšenějších ovací. Oduševnělá ukázka dosáhla nejvyššího bodu po živelném a mohutném závěru poslední věty Beethovenovy symfonie a po preludiu k Mistrům pěvcům. Samozřejmě po přede-*

⁴³ H-L. de la GRANGE, *Gustav Mahler, sv. IV. A New Life Cut Short*, s. 177.

⁴⁴ K Mahlerovým koncertním programům v Praze v roce 1908 viz: Jitka LUDVOVÁ, *Gustav Mahler a Praha. Ke 110. výročí jeho pražského působení 1885–1886 /Gustav Mahler und Prag. Zur 110. Wiederkehr seines Wirkens in Prag 1885–1886*, Praha 1996, s. 83. K výstavě v roce 1908 viz: Tomáš JIRÁNEK, *K jubileu našeho císaře. Výstava obchodní a živnostenské komory v Praze*, Dějiny a současnost 12, 2008, s. 24–27, též: [online] [citováno dne: 29. 8. 2013]. Dostupné z: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2008/12/k-jubileu-naseho-cisare>.

⁴⁵ J. LUDVOVÁ, *Gustav Mahler a Praha*, s. 82–85. České deníky v Praze netiskly recenze Mahlerových koncertů v Novém německém divadle, ale český hudební časopis *Dalibor* otiskl recenzi jeho koncertů v letech 1899 a 1904 a provedení Mahlerovy hudby pod taktovkou Leo Blecha v letech 1902 a 1905, což naznačuje zájem ze strany českých hudebních znalců. Německé deníky v Praze v letech 1903–1912 netiskly recenze Mahlerovy hudby v provedení České filharmonie.

⁴⁶ *Bohemia* 141, 22. 5. 1908 (ranní vydání), s. 1.

*hře k Prodané nevěstě české publikum dalo spontánně najevo národní nadšení, které vyvrcholilo prezentací velké palmové větve spojené bílo-červenou stuhou.*⁴⁷

Adler přidal zvláštní pochvalu orchestru, který sestával převážně z členů České filharmonie, „kteří použili veškeré své schopnosti, aby naplnili extravagantní Mahlerovy požadavky“.⁴⁸ *Prager Tagblatt* publikoval kritiku od Richarda Batky, velkého Mahlerova obdivovatele, v Praze dobře známého jako dřívějšího hudebního kritika v *Bohemii*. Ten rovněž ocenil koncert, avšak recenzi zahájil označením Mahlera za nejvýznamnějšího německého hudebního umělce z Čech a dále vyzdvihl jeho formativní zkušenost pod Angelo Neumannem v Královském zemském německém divadle i nedávná zdejší provedení Mahlerových vlastních skladeb. Batka rovněž upozornil při jejich nastudování na hru orchestru a příkladnou práci dirigenta České filharmonie Viléma Zemánka.⁴⁹

Jeden z tehdy nejvýznamnějších a nejkontroverznějších českých hudebních kritiků, historik a muzikolog Zdeněk Nejedlý (1878–1962) Mahlera vysoce ocenil ve své recenzi v pražských novinách *Den*, avšak neodpustil si osobně a nacionalisticky vyhocený český pohled.⁵⁰ Nejedlý a jeho příznivci bojovali s konzervativními obránci tehdejší české kultury o to, co tento tehdejší kritik vnímal jako budoucí stylisticky progresivní a sociálně angažovanou moderní hudbu.⁵¹ Nadšeně chválil dirigování Gustava Mahlera jako ukázkou nejlepšího moderního hudebního stylu a citlivosti. Dále načrtl přímou linii průkopnických velikanů mistrů moderní hudby od Beethovena k Wagnerovi a svému vlastnímu hrdinovi Smetanovi podle pravidel hudební estetiky jednoho ze svých univerzitních učitelů, Otakara Hostinského. Nejedlý tvrdil, že česká hudba ve Smetanově tradici dosáhla nejvyšší mezinárodní úrovně, stejně jako hudba německého národa. Odmítl

však hudbu českých Němců jako „provinční a nevýznamnou pro vývoj hudby“. Čeští Němci mohou považovat Mahlera za jednoho ze svých umělců, ale Nejedlý usoudil, že jeho skladatelská činnost s nimi příliš nesouvisí, protože odešel z Čech jako mladý. Z toho vyplývá, že Nejedlý považoval nejlepší moderní hudební trendy, představované Beethovenem, Wagnerem a Smetanou za mezinárodní, pokud jde o jejich dosah a dopad. Zároveň však ani Nejedlý, ani mnoho jemu podobných v Praze nedokázali posuzovat hudbu z hledisek nezávislých na národnostním kontextu.

Nejvýznamnější české nacionalistické noviny tehdejší doby, *Národní listy*, dlouho spojované s některými skupinami strany mladočechů, nepublikovaly žádnou recenzi Mahlerova koncertu z května 1908, ale v části fejetonů na úvodní straně vydání z 22. září 1908 otiskly rozsáhlé hodnocení premiéry Mahlerovy *Sedmé symfonie*. Antonín Šilhán, obránce českého hudebního establishmentu a Nejedlého názorový protivník, sepsal recenzi, která obsahuje jak chválu, tak i zjevné výhrady k některým aspektům nového díla. Šilhán si povšiml mezinárodního významu této události, nesporných kvalit hudby i pozitivní reakce publika, avšak recenze vyjádřila nepochybně povědomí o českých národních zájmech novin a jejich čtenářů: „*Poslední filharmonický koncert jubilejní výstavy (v sobotu 19. září) byl hudební událostí. Gustav Mahler osobním řízením provedl tu poprvé svou novou symfonii a jest při světovém jeho juneně jako dirigenta i skladatele pochopitelně, že zraky širého hudebního světa, v prvé řadě ošem německého a židovského, kterýž poslední dnes obzvláště vyniká hudebním smyslem, obracely se toho dne ku pražskému výstavišti. Šel-li Mahler, jemuž otevřeny jsou hlasnější tribuny, s prvotním provedením své novinky do Prahy, lze v tom spatřovati nejen milou reminiscenci na působiště, kde rodák kalištský (od Humpolce) dosáhl svých prvých větších úspěchů a svým prováděním děl Wagnerových založil si dirigentskou slávu, nýbrž i uznání starých hudebních tradic pražských, dobré pověsti pražského obecnstva, vycházejícího s pochopením vstříc novým hudebním zjevům. V tomto se také nezklamal a jeho symfonie, ač přináší mnoho nezvyklého a výstředního, překonávajíc v tomto ohledu ještě symfonie jeho předchozí, přijata byla uznale, ba po druhé a čtvrté větě vřele.*“⁵²

Šilhán nijak nekomentoval národnostní složení publika ani orchestru a svou recenzi uzavřel oceněním vynikajícího podání posílené České fil-

⁴⁷ *Bohemia* 143, 24. 5. 1908 (ranní vydání), s. 25. K Felixi Adlerovi viz: Karen PAINTER – Bettina VARWIG, *Mahler's German Language Critics*, in: *Mahler and His World*, Karen Painter (ed.), Princeton – Oxford 2002, s. 267–378, zde s. 317–318.

⁴⁸ *Bohemia* 143, 24. 5. 1908 (ranní vydání), s. 25.

⁴⁹ *Prager Tagblatt* 143, 24. 5. 1908 (ranní vydání), s. 15. K Batkovi viz: K. PAINTER, *Symphonic Aspirations*, s. 69, 133 a K. PAINTER – B. VARWIG, *Mahler's German Language Critics*, s. 320–323.

⁵⁰ *Den*, 26. 5. 1908.

⁵¹ K Nejedlého protežování moderní české hudby a jeho kritice konzervativních českých hudebních postav viz: B. S. LOCKE, *Opera and Ideology in Prague*, s. 35, 74, 113, 115–121 a Jiří KŘEŠŤAN, *Zdeněk Nejedlý, politik a vědec v osamění*, Praha – Litomyšl 2012, s. 81–101.

⁵² *Národní listy* 262, 22. 9. 1908 (ranní vydání), s. 1. K Šilhanovi viz B. S. LOCKE, *Opera and Ideology in Prague*, s. 51, 357.

harmonie pod vedením skladatele, aniž by zmínil hudebníky z německého divadla.

Nejedlého recenze premiéry Mahlerovy Sedmé symfonie dává naplno průchod jeho zaujetí pro Mahlerův moderní hudební styl, avšak i zde se projevují jeho národnostní postoje. V koncertu viděl výbornou příležitost k poznání nejinovativnější nové hudby, která představuje impulsy, jež dle jeho názoru mnoho českých hudebníků donedávna pomíjelo. Jinak se Nejedlý ve své recenzi příliš nezmiňuje o skutečných hudebních kvalitách nové symfonie, avšak všímá si národního charakteru této události: „*Mahlerův koncert na výstavě ovšem byl »oboujazyčný« a Němci snad měli v obecenstvu i převahu, avšak přece při pražských poměrech lze tu mluvit o českém koncertu Mahlerově. Vždyť hudebníci byli skoro vesměs čeští, mezi nimi i členové Národního divadla a ryze čeští profesori konzervatoře /.../ v obecenstvu pak přítomni byli všichni význační činitelé našeho hudebního světa.*“⁵³

Je možné, že Mahler z dob svého mládí trochu rozuměl česky, ale během zkoušek v květnu 1908 mluvil jen německy. Jeho náročná práce s převážně českými hudebníky mezi nimi zpočátku zažehla určité národnostní napětí a odpor, jak uvádějí Mahlerovi znalci Henry-Louis de la Grange a Donald Mitchell.⁵⁴ Mahler měl značný respekt k asistujícímu českému dirigentu Zemánkovi a zacházel s hudebníky zvláště ohleduplně. Hostující Mahlerův obdivovatel komentoval, jak se postoj hudebníků zlepšil poté, co zahráli bouřlivé finále poprvé. „*Tentokrát byl orchestr, vůči německému dirigentovi neústupně český, poražen. Přímo smeten!*“⁵⁵

Hodnocení Mahlerovy premiéry, publikovaná v hlavních pražských německých denících *Bohemia* a *Prager Tagblatt*, popisovala hudební charakter nové symfonie obsírněji než Nejedlý nebo Šilhán, aniž by se explicitně zmiňovala o zastoupení Čechů a Němců mezi posluchači a v orchestru.⁵⁶

Krátká recenze v novinách *Prager Abendblatt* však byla zakončena oslavou „*nádherné jednoty, v níž celá nálada udávající německá i česká společnost z Prahy našla zaujetí pro provedení mistrovského díla hudebního génia narozeného na české půdě.*“⁵⁷

Žurnalisté všech pražských německých novin pracovali ve víceméně stejném politickém a rozumovém světě prosyceném nacionalistickou ideologií jako jejich české protějšky. Richard Batka v *Prager Tagblatt* popsal Mahlera jako nejlepšího německého hudebníka z Čech a člověka, který je mezi odborníky již dlouho nazýván „generálním hudebním ředitelem Rakouska“ a který je rovněž díky tomuto výjimečnému koncertu „vnímán a přijímán jako představitel moderního německého umění“. Průzračná kvalita Mahlerovy hudby i osobnosti měla v Praze silný dosah. Batka tvrdí: „*Síla jeho osobnosti je natolik podmanivá, že rozbíjí velké bariéry mezi národy a nachází své stoupence v českém hudebním světě. Zatímco kdysi hudbu v Čechách představovali Dvořák a Smetana, hrdinou letošních letních koncertů byl nepochybně náš Mahler.*“⁵⁸

Tím, že Batka toto sdělení uvedl hned v prvním odstavci, stala se kromě hodnocení nové symfonie důležitým tématem jeho recenze konkurence mezi českou a německou národností v Čechách. Hned na začátku recenze Batka poznamenal, že se chce vyhnout „*složitě otázce vztahu mezi uměním a rasou*“ – záležitostí, které se často věnoval antisemitský tisk v Rakousku i v Německu –, avšak nenechal bez povšimnutí skutečnost, že Mahler se narodil jako Žid. Na Mahlerovu obranu Batka ocitoval ironicky rozdíl mezi Mahlerem a německým skladatelem Richardem Straussem, o kterém se v soukromém rozhovoru zmínil slavný vídeňský židovský spisovatel Arthur Schnitzler. Ten si všiml, že lidé, kteří nemají informace o své identitě, mohou najít více semitických prvků u skladatele opery *Salome*, včetně „*bohaté erotické smyslnosti /.../ sklonů k povrchnímu efektu, talentu sebeprezentace a především ekonomického využití [Auswertung] svého díla*“, než lze určit v Mahlerových skladbách a kariéře, která je odrazem „*muže s mystickým uvažováním, který zdolává obrovské balvany /.../, a idealisty – zkrátka ideálu moderního německého umění.*“⁵⁹

⁵³ *Den*, 22. září 1908, s. 1–2.

⁵⁴ H-L. de la GRANGE, *Gustav Mahler, sv. IV. A New Life Cut Short*, s. 227–230; Donald MITCHELL, *Mahler in Prague*, in: *The Mahler Companion*, Donald Mitchell – Andrew Nicholson (eds.), Oxford 2002, s. 400–406, zde s. 401. Ve svém nesmírně důkladném textu H-L. de la GRANGE, *Gustav Mahler, sv. 4. A New Life Cut Short*, s. 474, připouští, že Mahler „asi rozuměl česky“, není to však jisté.

⁵⁵ William RITTER, citováno in: H-L. de la Grange, *Gustav Mahler, sv. 4. A New Life Cut Short*, s. 228–229.

⁵⁶ *Bohemia* 260, 20. 9. 1908 (ranní vydání), s. 1–2; *Prager Tagblatt* 260, 20. 9. 1908 (ranní vydání), s. 16. Editovaná a přeložená verze těchto recenzí lze najít in: K. PAINTER –

B. VARWIG, *Mahler's German Language Critics*, s. 317–324.

⁵⁷ *Prager Abendblatt* 216, 21. 9. 1908, s. 2.

⁵⁸ *Prager Tagblatt* 260, 20. 9. 1908 (ranní vydání), s. 16.

⁵⁹ O dva roky později se Batka opět zabýval otázkou Mahlerova židovství, viz: *Das Jüdi-*

Galerie a muzea

Podobné případy spolupráce česky a německy mluvících obyvatel Prahy kolem roku 1900 lze najít i v dalších místních kulturních aktivitách, i kdybychom brali v potaz pouze výběr akcí a předpokládali, že většina zainteresovaných dál vnímala nacionální zabarvení velké části veřejného života, takže národní loajalita zřídka kdy zůstala hluboko pod povrchem. Podobně jako v hudební sféře bylo několik starších výtvarných sdružení národnostně neutrálních, nebo se formálně organizovaly jako dvounárodnostní. Jedna z těch nejstarších, Společnost vlasteneckých přátel umění v Čechách (dále často jen SVPUČ), přenášela do tehdejší doby něco ze starého českého zemského patriotismu existujícího před rokem 1848. V roce 1796, na samém počátku českého národního hnutí a v době, kdy německá národně-politická loajalita byla v Čechách takřka neznámá, stáli v čele velké skupiny českých šlechticů a úspěšných měšťanů, kteří Společnost vlasteneckých přátel umění v Čechách zakládali, hrabě František Josef Sternberg-Manderscheid a hrabě Johann Rudolf Czernin. Jejich cílem bylo založit veřejné muzeum umění a akademii umění v českém hlavním městě. Z jejich galerie nakonec v polovině 20. století postupně vznikla Národní galerie v Praze. Na konci devadesátých let 19. století čeští aristokraté, včetně Thun-Hohensteinů, Nosticů a Buquoyů, stále pracovali ve výkonné radě SVPUČ spolu s českým architektem Josefem Schulzem, německým bankéřem Karlem Zdekauerem a německým průmyslníkem, stavebním magnátem a sběratelem umění Vojtěchem svobodným pánem Lannou.⁶⁰ Přestože se v zásadě jednalo o konzervativní instituci, SVPUČ se stavěla k národnostním otázkám neutrálně a od sedmdesátých let do

sche bei Gustav Mahler, *Kunstwart* 20, 2. 7. 1910, s. 97–98. Viz: Karen PAINTER, *Jewish Identity and Anti-Semitic Critique in the Austro-German Reception of Mahler, 1900–1945*, in: *Perspectives on Gustav Mahler*, Jeremy Barham (ed.), Aldershot 2005, s. 175–194.

⁶⁰ Ke Společnosti vlasteneckých přátel umění v Čechách a dalším pražským galeriím a muzeím viz: Ch. STORCK, *Kulturnation und Nationalkunst*, s. 234–249; Rita A. KRUEGER, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, New York 2009, s. 128, 134–144; Vít VLNAS, (ed.), *Obrazárna v Čechách, 1796–1918: Katalog výstavy, uspořádané Národní galerií v Praze u příležitosti dvousetého výročí založení Obrazárny Společnosti vlasteneckých přátel umění v Čechách*, Praha 1996; Roman MUSIL (ed.), *Moderní galerie tenkrát 1902–1942*, Praha 1992 a Marcela SUCHOMELOVÁ, *Vojtěch Lanna a Společnost vlasteneckých přátel umění v Čechách*, in: *Vojtěch svobodný pan Lanna – Sběratel, mecenáš a podnikatel*, Eva Matyášová (ed.), Praha 1996, s. 28–33.

roku 1918 se její činnost řídila pravidlem národnostní parity.⁶¹ V roce 1885 přesunula svou galerii do nově otevřeného Rudolfinu, které přitahovalo české i německé publikum.

Další pražskou uměleckou společností s podobným původem jako SVPUČ byla Krasoumná jednota založená v roce 1835, která sdružovala různé umělce při velkých každoročních výstavách jejich děl. Mezi vystavujícími byli česky i německy mluvící umělci z Čech a další umělci z Rakouska, Německa a jiných evropských zemí. Jednota uspořádala své výstavy v roce 1885 v Žofínské akademii a dále ve druhé polovině osmdesátých let v Rudolfinu, což byla místa, která většina publika vnímala jako víceméně národnostně neutrální. Výzkum Zdeňka Hojdy o nákupu děl vystavovaných na každoročních výstavách Krasoumné jednoty v letech 1840 až 1896 poukázal na výrazný sociální profil, který nesledoval jednoduše jazykové či nacionálně politické a sociální linie, jež byly typické pro většinu pražského prostředí v daném období.⁶² Aristokratičtí sběratelé byli mezi kupujícími zastoupeni v hojně míře, avšak od sedmdesátých let většina kupujících pocházela z prostředí úspěšných průmyslníků, obchodníků, vlastníků nemovitostí a vzdělaných profesionálů. Mnoho z nich bylo německy mluvících, zatímco česky mluvící buržoazie se vyskytovala sporadičtěji. Mezi kupujícími však bylo nápadně málo buržoazních továrníků a odborníků, kteří by se v Praze aktivně zapojovali do české či německé nacionalistické politiky. Sociální podmínky a zemský patriotismus éry před rokem 1848 již v sedmdesátých a osmdesátých letech dávno zmizely, avšak ti, kteří na těchto výstavách kupovali umělecká díla, stále připomínali spíše atmosféru Čech dřívějších dob než ostře rozdělenou a hašteřivou societu období silného nacionalismu.

Také mezi výtvarnými pražskými institucemi, které vznikly na konci 19. století, mohly specifické okolnosti jejich zakládání a financování vést k tomu, že si stále držely své české i německé mecenáše i návštěvníky. Dobrým příkladem je pražské Uměleckopřemyslové muzeum, které založila pražská Obchodní a živnostenská komora v roce 1885 a které bylo uspořádáno podle vzoru rakouského Muzea umění a průmyslu (dnes *Museum für angewandte Kunst*, „MAK“), otevřeného ve Vídni v roce 1864,

⁶¹ Viz hodnocení Víta Vlnase: V. VLNAS (ed.), *Obrazárna v Čechách*, s. 95–101.

⁶² Zdeněk HOJDA, *Kdo nakupoval na výstavách Krasoumné jednoty*, in: *Město v české kultuře 19. století*, Milena Freimanová (ed.), Praha 1983, s. 133–153.

a dalších muzeí a expozic užitého umění, které vznikaly v Evropě v období padesátých až osmdesátých let. Pražské muzeum zůstalo až do konce monarchie pod Obchodní a živnostenskou komorou, jež byla podřízena rakouskému Ministerstvu obchodu. Její vedoucí orgány očekávaly, že bude sloužit českému i německému publiku a hlavní exponáty získávaly ze smíšené skupiny česky mluvících a německy mluvících obchodníků a průmyslníků, z nichž se rekrutovalo i vedení muzea. Jeho založení bylo z velké míry dílem iniciativy českého židovského průmyslníka Bohumila Bondyho (1832–1907), oddaného stoupence staročechů a po roce 1877 též prezidenta pražské Obchodní a živnostenské komory.⁶³ Pro rozvoj sbírek muzea byly významné dary Vojtěcha svobodného pána Lanny (1836–1909), dlouholetého člena německého kasina v Praze.⁶⁴ V pečlivě vyvážené správní radě muzea byli zástupci Obchodní a živnostenské komory, Zemského výboru Českého sněmu, Vídeňského muzea umění a průmyslu, německého vedení České spořitelny a české rady Města Prahy. Oficiální patronát nad muzeem, počáteční užívání výstavních prostor Rudolfinu a později výstavba vlastní impozantní neorenesanční budovy naproti Rudolfinu a pražské konzervatoři, to vše bylo zárukou, že muzeum bude sloužit smíšené česko-německé veřejnosti.⁶⁵

Pražská Moderní galerie, jejíž výstavba započala v letech 1901–1902 darem od císaře, se řídila jiným modelem a odrážela politickou podmínku, aby vláda formálně zajišťovala ve svých kulturních službách národnostní paritu. Založení galerie bylo ve skutečnosti jednou z kulturních iniciativ rakouského předsedy vlády Ernesta von Körbera, směřujících k tomu, aby se spojovaly znesvářené skupiny a zájmy rakouských obyvatel. V krátkém horizontu mohlo založení nové galerie v Praze rovněž pomoci vládě, aby získala podporu ze strany Karla Kramáře a dalších mladočeských poslanců

v dolní komoře Říšské rady.⁶⁶ Moderní galerie v Praze, podobně jako její vídeňský protějšek, měla zajistit podporu současným umělcům tím, že bude kupovat a vystavovat jejich díla. Moderní galerii spravoval Zemský výbor Českého sněmu, a aby nemohlo být zpochybněno rovné zacházení s českými a německými umělci, galerie vystavovala jejich díla ve stejné budově, avšak v samostatných odděleních.⁶⁷

Modernistická literatura a umělecký život

I mezi literáty žijícími v Praze kolem roku 1900 se projevovalo rozdělení podle národnostních hranic, které mnozí viděli i jinde ve veřejném životě. Aktivisté českého národního hnutí si již od počátku 19. století dali za hlavní cíl oživení starších děl českého písemnictví a vytvoření rozsáhlé moderní české literatury, spisovatelé tak hráli ke konci 19. století významnou roli v českém občanském a kulturním životě.⁶⁸ Národní hnutí očekávalo, jak říká sociolog Derek Sayer, že spisovatelé a umělci nastaví zrcadlo národní existenci a identitě, a čeští nacionalisté oslavovali své velké vlastenecké spisovatele jako národní hrdiny.⁶⁹ Čeští Němci uznávali své literární velikány taktéž, ačkoliv němečtí nacionalisté k tomu rádi vyzdvihovali svou domnělou nadřazenost, plynoucí z rozsáhlého záběru německy psané literatury v Rakousku a Německu. Beletrie českých autorů i českých německy píšících autorů částečně sloužila nacionalistickým účelům jednoduše tím, že ji bylo možno číst, diskutovat o ní a oslavovat ji doma,

⁶⁶ Viz: Vít VLNAS, *Moderní galerie jako nedokončená diskuse*, in: *Moderní galerie tenkrát 1902–1942*, R. Musil (ed.), s. 7–13, zde s. 7–8. Ke Koerberovým vládním kulturním iniciativám viz: Carl E. SCHORSKE, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York 1980, s. 236–237. Ke Koerberově vládnímu angažmá obecněji viz: Fredrik LINDSTRÖM, *Ernest von Koerber and the Austrian State Idea: A Reinterpretation of the Koerber Plan (1900–1904)*, *Austrian History Yearbook* 2004, s. 143–184.

⁶⁷ Viz: Ch. STORCK, *Kulturnation und Nationalkunst*, s. 247–248; D. SAYER, *Coasts of Bohemia*, s. 102–103; V. VLNAS, *Moderní galerie jako nedokončená diskuse*, s. 7–8; a Roman PRAHL, *Die Moderne Galerie in Prag: Zur Geschichte ihrer Gründung*, *Belvedere* 2, 1995, s. 84–97.

⁶⁸ K roli literárních aktivit v českém národním hnutí viz: H. L. AGNEW, *Origins of the Czech National Renaissance*; P. BUGGE, *Czech Nation-Building*; Vladimír MACURA, *Žnamentí zrodu. České národní hnutí jako kulturní typ*, 2. rozš. vyd., Jinočany 1995; TÝŽ, *Český sen*, Praha 1998 a D. SAYER, *Coasts of Bohemia*, s. 82–153.

⁶⁹ D. SAYER, *Coasts of Bohemia*, s. 82–153.

⁶³ K Bohumilu Bondymu viz: H. J. KIEVAL, *The Making of Czech Jewry*, s. 24, 49; Livia ROTHKIRCHEN, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*, Lincoln 2006, s. 19.

⁶⁴ K Vojtěchu Lannovi viz: E. MATYÁŠOVÁ (ed.), *Vojtěch svobodný pan Lanna*, s. 6–33; Eduard POLÍVKA, *Vojtěch svobodný pán Lanna (1836–1909)*, *Numismatické listy* 5–6, 1999, s. 138–148 a Milan HLAVAČKA, *Vojtěch Lanna mladší (1836–1909)*, *Akademický bulletin* 9, 2010, s. 21–24.

⁶⁵ Filip WITTLICH, *Uměleckoprůmyslové museum v Praze (1885–1995)*, in: 110 let UPM v Praze: více prostoru sbírkám, Daniela Karasová (ed.), Praha 1995, s. 7–8.

ve školách a spolcích, avšak v některých dílech se objevovaly explicitně nacionalistické výroky. Například hry a historické romány Aloise Jiráska (1851–1930), které popisovaly hrdinské bitvy a činy obyčejného českého lidu za svobodu a spravedlnost proti šlechtě a cizím německy mluvícím vládcům, si našly mezi Čechy početné čtenáře.

Charakteristickým rysem textů českých německy mluvících nacionalistických autorů byly romány typu *Heimatroman*, které popisovaly boj za udržení německých sídel a identity proti slovanským soupeřům v komunitách na takzvaných jazykových hranicích. Ty lze ilustrovat dílem Fritze Mauthnera *Der letzte Deutsche von Blatna* [Poslední Němec z Blatné] (Drážďany, 1887), nebo mnohem ostřeji protičeskými příběhy od radikálních nacionalistů, jako byli Karl Türk, Karl Hermann Wolf a další.⁷⁰

Nacionalističtí aktivisté v Praze a v celých Čechách, na Moravě i ve Slezsku, ať už čeští, či němečtí, naléhali na své příznivce, aby se zaměřovali na umění a literaturu svého vlastního národa a aby odmítali kulturní vlivy druhého. Čeští nacionalisté, rozhodnutí ukončit dvěstěpadesátiletou nadvládu německého jazyka a kultury, odkazovali na příklady jiných velkých národních kultur, ať už Francie, Ruska, Anglie či Severní Ameriky. Mnozí němečtí nacionalisté žijící v Čechách sami od sebe popírali české kulturní úspěchy. Určit, do jaké míry pražská česká i německá veřejnost doopravdy dodržovala striktní nabádání nacionalistů k tomu, co by se mělo číst, je obtížné a tuto otázku je nutno přenechat odborníkům na čtenářskou veřejnost. Lze však s jistotou říci, že se mnoho český mluvících vzdělanců v Praze před rokem 1918 setkalo přinejmenším s výběrem klasických děl německé literatury a zvládalo němčinu natolik, aby dokázalo číst libovolný německý text. Němečtí vzdělanci v Praze se do jisté míry setkávali s českou literaturou při hodinách češtiny na německé škole a prostřednictvím svých českých kontaktů. Víme, že přinejmenším někteří německy mluvící intelektuálové kolem roku 1900 zvládali dostatečně češtinu a měli zájem číst českou literaturu. Měli bychom si povšimnout toho, že po rozdělení

pražské univerzity na počátku osmdesátých let založila česká univerzita dlouhou tradici německých studií a německá univerzita měla schopné profesory slovanských studií.⁷¹ Odborníci na bohemistiku a rakouskou historii na české i německé filozofické fakultě vzájemně četli a debatovali o svých textech a několik studentů různých oborů příležitostně přecházelo na druhou univerzitu, aby studovali formálně či neformálně u konkrétních profesorů.⁷²

Od devadesátých let čím dál tím větší počet mladých intelektuálů v Praze, a to česky i německy mluvících, začal projevoval snahu vymanit se z nacionalistických omezení v literatuře, ať už šlo o styl, žánry či zájem o druhou národní literaturu. Dělo se to v literárních časopisech, při veřejných čteních a debatách a v literárních kavárnách. Literární avantgarda představovala pouze jeden z mnoha modernistických impulsů přicházejících do českých korunních zemí, které se osvobozovaly od kulturní ortodoxie měšťanstva pozdního 19. století podobně jako jejich známější modernistické protějšky ve Vídni a Budapešti.

Rodící se modernistické hnutí v české kultuře v devadesátých letech a po roce 1900 přišlo se zjevně kosmopolitním přístupem a hledalo spřízněné duše a modely ve Vídni, v německých městech a také v metropolích západní Evropy, jak uvádějí vědci, například Katherine David-Fox, Nicholas Sawicki a Neil Stewart.⁷³ Vazby na Paříž byly důležité, ale během vývoje

⁷¹ K české a německé univerzitě v Praze v tomto období viz: Jan HAVRÁNEK, *Vybudování české univerzity a německé univerzity v letech 1882–1918*, in: Stručné dějiny university Karlovy, František Kavka (ed.), Praha 1964, s. 221–252 a *Dějiny Univerzity Karlovy, sv. III*, František Kavka – Josef Petráň, Praha 1997, s. 183–330.

⁷² Viz debata o české a německé historiografii v českých zemích v encyklopedické práci: František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 1997. Ohledně studentů, kteří přecházeli mezi českou a německou univerzitou v Praze, viz příklady citované v práci: Philipp FRANK, *Einstein: His Life and Times*, (přel. George Rosen), Shuichi Kusaka (ed.), New York 1947, s. 81 a Vilém MATHESIUS, *Paměti a jiné rukopisy*, Josef Hladký (ed.), Praha 2009, s. 202, 210–213.

⁷³ Katherine DAVID-FOX, *Prague – Vienna, Prague – Berlin: The Hidden Geography of Czech Modernism*, *Slavic Review* 4, 2000, s. 735–760; Nicholas SAWICKI, *The View from Prague*, in: *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines III, Europe, 1880–1940*, Peter Brooker – Sascha Bru – Andrew Thacker – Christian Weikop (eds.), New York 2013, s. 1074–1098; Neil STEWART, *The Wildes of Bohemia: The Cosmopolitan Voice of Modernist revue*, in: *Internationalism and the Arts in Britain and Europe at the*

⁷⁰ Viz: Pieter M. JUDSON, *Nationalizing Rural Landscapes in Cisleithania, 1880–1914*, in: *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, Nancy M. Wingfield (ed.), New York – Oxford 2003, s. 127–148, zde s. 133–144 a TÝŽ, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge (MA) 2006, s. 34–42.

nových forem vyjadřování zasáhlo Vídeň a zejména Berlín rovněž několik vln českých spisovatelů a literárních kritiků. Básník Josef Svatopluk Machar (1864–1942) žil ve Vídni přes třicet let, ačkoli si původně myslel, že jeho pracovní angažmá v hlavním městě Rakousko-Uherska bude dočasné. Z Vídně však glosoval české poměry v básnické sbírce *Tristium Vindobona*. Machar spolu s dalšími českými spisovateli a novináři v roce 1895 podepsal v Pelclově časopise *Rozhledy Manifest české moderny*, který vyzýval k revoltě proti českému politickému, literárnímu a uměleckému statu quo. Poté časopis *Rozhledy* a spisovatelé, umělci a další intelektuálové, kteří se kolem *Manifestu* sdružili, obhajovali ikonoklastické postoje v kultuře a politice a mnoho z nich se zabývalo společenským čtením umění a literatury. Někteří z českých autorů debutujících právě v devadesátých letech 19. století se spřátelili s vídeňskými spisovateli publikujícími v časopise *Die Zeit*, například s Hermannem Bahrem a dalšími ze skupiny Mladá Vídeň.

Kosmopolitní tendence české literární avantgardy v devadesátých letech nabraly jiný směr mezi spisovateli, kteří se shromáždili kolem kritika a překladatele Arnošta Procházky (1869–1925), barvitého dekadentního básníka a kritika Jiřího Karáska ze Lvovic (1871–1951) a jejich časopisu *Moderní revue pro literaturu, umění a život*, který začal vycházet v roce 1894. Tato skupina odmítla společenskou a politickou angažovanost mnohých představitelů sdružených kolem *Manifestu české moderny*. *Moderní revue* hledala inspiraci u francouzských i německých spisovatelů. Oblíbeným autorem *Moderní revue* se stal Stanislaw Przybyszewski, který psal polsky i německy. V *Moderní revue* byla uveřejňována i díla německy mluvících spisovatelů z Prahy,⁷⁴ například publikovala básně v Praze narozeného

Rainera Maria Rilkeho v němčině i českém překladu a články a recenze pražského německy píšícího spisovatele Paula Leppina.⁷⁵

Obhájci českého národního kulturního dědictví 19. století odmítali silně kosmopolitní rozhled velké části modernistů a na mnoho jejich literárních a uměleckých iniciativ reagovali nepřátelsky. Konvenční českou nacionalistickou kulturní perspektivu šířil například výrazně pročesky a akademicky orientovaný časopis *Dílo*.⁷⁶ Výsledkem bylo, že se v českých literárních a uměleckých kruzích kolem roku 1900 projevoval značný neklid a docházelo k četným kontroverzím. Jedna skupina mladých českých vizuálních umělců například hlasitě vystupovala proti prosazování soudobého berlínského umění v *Moderní revue* a založila si v roce 1896 vlastní časopis *Volné směry*, který vycházel pod záštitou Spolku výtvarných umělců Mánes. Čeští umělci, kteří se už chtěli osvobodit od akademických konvencí a stylistické ortodoxie, založili Spolek Mánes v roce 1887. Ten již v devadesátých letech dobře fungoval jako secesní organizace.

Spolek Mánes a *Volné směry* výrazně podporovaly české umění i české umělce, zároveň obhajovaly nejen novinky, ale také účast na soudobých trendech v jiných zemích Evropy, a to včetně Francie, Ruska, Chorvatska, Polska, Dánska, Německa a Británie. Spolek Mánes financoval velké pražské výstavy Augusta Rodina v roce 1902, ruského umění v roce 1904, Edvarda Muncha v roce 1905, francouzských impresionistických malířů v roce 1907 a pozdních francouzských impresionistů a postimpresionistů pod názvem *Les Indépendants* v roce 1910. Tyto výstavy, přestože nebyly zcela zbaveny české nacionalistické politiky, měly ohromný dopad na místní umělce a intelektuály i na širší pražské publikum, a to česky i německy mluvící.⁷⁷

Fin de Siècle, Grace Brockington (ed.), Oxford 2009, s. 135–155 a TÝŽ, *The Cosmopolitanism of Moderní revue (1894–1925)*, in: History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the Nineteenth and Twentieth Centuries III, Marcel Cornis-Pope – John Neubauer (eds.), London 2007, s. 63–69. K širšímu pohledu na český literární život kolem roku 1900 viz: Jiří KUDRNÁČ, *The Significance of Czech Fin-de-Siècle Criticism* a Robert B. PYNSENT, *Conclusory Essay: Decadence, Decay, and Innovation*, in: Decadence and Innovation: Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century, Robert B. Pynsent (ed.), London 1989, s. 88–101 a 111–248.

⁷⁴ Ke spisovatelům a umělcům kolem *Moderní revue* viz: K. DAVID-FOX, *Prague – Vienna, Prague – Berlin*, s. 750–758; J. KUDRNÁČ, *The Significance of Czech Fin-de-Siècle Criticism*, s. 88–92; R. B. PYNSENT, *Conclusory Essay: Decadence, Decay, and Innovation*, s. 111–215; N. SAWICKI, *The View from Prague*, s. 1076–1079; a N. STEWART, *The Wildes of Bohemia*, s. 135–155.

⁷⁵ Viz: N. STEWART, *The Wildes of Bohemia*, s. 135–155 a TÝŽ, *The Cosmopolitanism of Moderní revue (1894–1925)*, s. 63–69. *Moderní revue* publikovala v roce 1897 dvě Rilkeho básně v němčině a v roce 1898 jednu v českém překladu, viz: N. SAWICKI, *The View from Prague*, s. 1077–1078 a George C. SCHOOLFIELD, *Rilke and His Time*, Rochester 2009, s. 294.

⁷⁶ Viz: N. SAWICKI, *The View from Prague*, s. 1082.

⁷⁷ K. DAVID-FOX, *Prague-Vienna, Prague – Berlin*, s. 757–758. K českým modernistům kolem roku 1900 viz: Petr WITTLICH, *The Self: Destruction or Synthesis, Two Problems of Czech Art at the Turn of the Century*, in: Decadence and Innovation, R. B. Pynsent (ed.), s. 82–87 a Luboš HLAVÁČEK, *Malířství a grafika v Praze 1900–1945*, in: Praha našeho věku: architektura, sochařství, malířství, užité umění, Emanuel Poche (ed.), Praha 1978, s. 233–271. Ke Spolku Mánes a *Volným směrům* viz: D. SAYER, *Coasts of Bohemia*,

I tak ale mohl spolek Mánes stěžít obsáhnout všechny modernistické impulsy, které se mezi českými umělci objevovaly v prvním desetiletí nového století. Některé impulsy vedly k tomu, že čeští umělci nacházeli společný cíl se svými německými protějšky v Praze a v Čechách. Podnícená příkladem Munchovy výstavy se na jaře 1907 objevila skupina osmi mladých malířů, jednoduše nazvaná Osma, která na nezávislé výstavě ukázala spřízněnost s fauvisty ve Francii a začínajícími německými expresionisty, zejména okruhem Die Brücke. V Osmě se sešli čeští malíři Bohumil Kubišta, Emil Filla, Otakar Kubín, Emil Artur Pittermann a Antonín Procházka a dále český Němec Willi Nowak a německy mluvící Židé Max Horb a Friedrich Feigl.⁷⁸ V roce 1911 se ze Spolku Mánes oddělili Kubišta, Filla, Procházka a Josef Čapek (malíř a spisovatel, bratr spisovatele Karla Čapka) a založili Skupinu výtvarných umělců, která uspořádala své vlastní velké výstavy v letech 1912, 1913 a 1914. Tyto vlivné výstavy, na nichž se prezentovala díla Braquea, Deraina, Picassa, okruhu Die Brücke, Grise a též členů Skupiny, pomohly obecně v Praze nástupu kubistického a expresionistického umění.⁷⁹

Modernistické hlasy, které se nově objevovaly v českém literárním

s. 103–104, 157–158; J. Bořecký, L. Gočarová a V. Špale (eds.), *Spolek výtvarných umělců Mánes 1887–2007*, Praha 2007 a N. SAWICKI, *The View from Prague*, s. 1074–1076, 1079–1082. K výstavě Rodina viz: Nicholas SAWICKI, *Rodin and the Prague Exhibition of 1902: Promoting Modernism and Advancing Reputations*, Cantor Arts Center Journal 3, 2002–3, s. 185–197. V souvislosti snad s výstavou francouzských impresionistů v Mánesu v roce 1907 nebo s výstavou francouzských malířů tamtéž v roce 1914 si německý židovský spisovatel a novinář Willy Haas živě vzpomněl na pražskou výstavu pozdních impresionistů ve svých memoárech: Willy HAAS, *Die Literarische Welt. Erinnerungen*, München 1958, s. 41–42.

⁷⁸ Ke skupině Osma viz: L. HLAVÁČEK, *Malířství a grafika v Praze 1900–1945*, s. 259–260; Nicholas SAWICKI, *Becoming Modern: The Prague Eight and Modern Art, 1900–1910*, 2007. Disertační práce. University of Pennsylvania; TÝŽ, *Na cestě k modernosti. Umělecké sdružení Osma a jeho okruh v letech 1900–1910*, Praha 2014; TÝŽ, *The Critic as Patron and Mediator: Max Brod, Modern Art and Jewish Identity in Early-20th-Century Prague*, *Images: A Journal of Jewish Art and Visual Culture* 6, 2012, s. 30–51; D. SAYER, *Coasts of Bohemia*, s. 157, 160 a TÝŽ, *Prague, Capital of the Twentieth Century: A Surrealist History*, Princeton – Oxford 2013, s. 179–180.

⁷⁹ Ke Skupině umělců a jejím aktivitám viz: Milton A. COHEN, *Movement, Manifesto, Melee: The Modernist Group, 1910–1914*, Lanham 2004, s. 290–291; L. HLAVÁČEK, *Malířství a grafika v Praze 1900–1945*, s. 260–266 a N. SAWICKI, *The View from Prague*, s. 1082–1086.

a uměleckém životě v devadesátých letech a po roce 1900, se nevyznačovaly žádnou skutečnou jednotou, avšak zahájily dialog s avantgardními živly v jiných zemích a zažehly intenzivní modernistické experimentování, které v Praze po první světové válce přímo kvetlo.⁸⁰ Otevřenost novým kulturním směrům a novým způsobům výrazu mezi jinými národy vedly k tomu, že někteří čeští spisovatelé a umělci v Praze kolem roku 1900 našli společný zájem s německy mluvící literární a uměleckou avantgardou města, a někteří z nich na obou stranách jazykového a národnostního předělu tak začali rozvíjet vzájemné kontakty. Otištění děl pražských německých spisovatelů v *Moderní revue* a smíšené členství v Osmě jsou jen dva takové příklady.

Mladší generace německy mluvících spisovatelů v Praze kolem roku 1900, z nichž většinu tvořili Židé, došla většího mezinárodního vzhlasu než jejich české protějšky. Obvykle se označují jako „Pražský kroužek“, ale jak oprávněně namítá Scott Spector, od konce devadesátých let do první světové války vzniklo ve městě několik částečně se překrývajících seskupení německy mluvících spisovatelů.⁸¹ Spisovatel, kritik a překladatel Max Brod, který se výrazně zasazoval o jejich vydávání a popularitu, označoval za „vnitřní kroužek“ Oskara Bauma, Franze Kafku, Felixe Weltsche a sebe samého, dále pak vymezil „mladší kruh“ kolem Franze Werfela a Willyho Haase a později i sionistickou skupinu skládající se z Hugo Bergmanna, Roberta Weltsche, Hanse Kohna a dalších.⁸² V Praze však žily i jiné zajímavé postavy, které tehdy psaly německy, a to včetně starších nežidovských spisovatelů Gustava Meyrinka a Paula Leppina a mladších židovských spisovatelů Otto Picka, Rudolfa Fuchse, Egona Erwina Kische a Paula Kornfelda.

Od začátku sedmdesátých let do začátku let devadesátých dominoval místnímu německému literárnímu a uměleckému životu spolek Concordia, vedený osobnostmi jako byli Alfred Klaar, Friedrich Adler a Hugo Salus

⁸⁰ Ke kulturnímu životu v Praze ve dvacátých letech viz: D. SAYER, *Prague, Capital of the Twentieth Century* a E. POCHE (ed.), *Praha našeho věku*, s. 7–120, 208–228, 271–291.

⁸¹ Scott SPECTOR, *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siècle*, Berkeley – Los Angeles – London 2000, s. 17–19; Max BROD, *Der Prager Kreis*, Stuttgart – Berlin 1966, s. 35–37.

⁸² K Maxi Brodovi viz: Max BROD, *Streitbares Leben 1884–1968*, München – Berlin 1969; Margarita PAZI, *Max Brod. Werk und Persönlichkeit*, Bonn 1970 a Gaëlle VASSOGNE, *Max Brod in Prag: Identität und Vermittlung*, Tübingen 2009.

spojovaný s německým kasinem a jeho nacionálně liberální politikou, v níž hrál hlavní roli místní německý literární a umělecký život. V polovině devadesátých let se objevila mladší generace, která se chtěla podobně jako její české modernistické protějšky osvobodit od zavedených kulturních norem německé střední třídy v Praze a Čechách. V roce 1895 skupina Mladá Praha, v níž byli i Camill Hoffmann, Paul Leppin, Gustav Meyrink, Hedda Saur, Oskar Wiener a další, založila Spolek německých výtvarných umělců v Čechách (Verein deutscher Bildender Künstler in Böhmen), čímž dala najevo svou nespokojenost s Concordií.⁸³ Skupina Mladá Praha naopak pomohla prošlapat cestu k radikálněji modernistickému dílu Kafky, Broda, Werfela, Fuchse, Picka a Kornfelda.

Pražští německy mluvící avantgardní spisovatelé, kritici a překladatelé se kolem roku 1900 jeví jako pozoruhodně rozmanitá skupina. Zajímavé je, jak popisuje Scott Spector, kolik z nich se zabývalo tématy kulturní a politické identity a otázkou, jaký politický a sociální prostor či teritorium by měli obsadit při ústupu liberální politiky a nárůstu populistického radikálního nacionalismu a antisemitismu, ať už mezi rakouskými Němci, či Čechy.⁸⁴ Někteří německy mluvící spisovatelé, podobně jako jejich protějšky v jiných evropských zemích, se odvrátili od současné politiky a hledali psychologický rozměr vlastního sobectví a pocitů, zatímco jiní zkoumali nové politické a ideologické alternativy, ať už to byla sociální demokracie, revoluční socialismus, nebo sionismus. I přes svou výchovu v rodinách, školách a organizacích dlouho oddaných německé liberální politice a buržoazním sociálním a kulturním normám zjistila pražská německy mluvící literární a umělecká avantgarda, že její modernistické impulsy ji vedou podobnými směry jako avantgardu českou. Ve skutečnosti Brod, Kafka, Haas, Werfel, Leppin a Pick byli v různé míře dobře obeznámeni se současnou českou beletrií. S odstupem zhruba padesáti let Haas například vzpomínal na to, jak si se svými přáteli četl nejlepší

české básníky z přelomu století – včetně Otokara Březiny, Petra Bezruče a Fráni Šrámka.⁸⁵

Mnoho německých židovských spisovatelů na sebe vzalo roli zprostředkovatele mezi česky a německy mluvícími modernistickými kulturami, i když němečtí nacionalisté v Praze a v Čechách takovou aktivitu rozhodně odmítali. Spector to vnímá tak, že tito spisovatelé usilovali o vytvoření neutrálního území mezi českými a německými národnostními tábory.⁸⁶ Otto Pick psal svou vlastní poezii a překládal mnoho sbírek soudobých českých básníků i prozaická díla do němčiny a německé texty do češtiny. Básník Rudolf Fuchs rovněž překládal českou poezii do němčiny. Paul Leppin, jak již bylo uvedeno, publikoval v *Moderní revui* a přátelil se s Karáskem ze Lvovic a Šrámkem.⁸⁷ Max Brod chrlil recenze nových děl, umění a hudby, v nichž posuzoval díla českých i německých autorů. Sám se stavěl do popředí jako prostředník mezi oběma kulturami, později propagoval mezi německými čtenáři Jaroslava Haška a jeho *Dobrého vojáka Švejka*, překládal libreta většiny oper Leoše Janáčka do němčiny a pracoval neúnavně na jejich provedení v německých a rakouských operních domech. Brodova recenze první výstavy skupiny Osma na jaře 1907, napsaná pro jeden berlínský časopis, byla naplněním jeho hlasité podpory nové literatury a umění, které se odkláněly od zavedených zvyků, a překračování národnostních hranic v pražském veřejném životě: „*Jaro! Jaro! Němci a Češi se sešli, osm umělců bez ohledu na národnost, tady v Praze v epicentru bojů, kde se i kuželkářský klub a lyrický soubor scházejí pod národními vlajkami. Je těžké někomu, kdo není z Prahy, popsat komické a jemné nuance naší lingvisticky stratiřifikované společnosti, která tak dychtivě kultivuje svůj talent na zdůrazňování pouze těch záležitostí, které oba kmene rozdělují, a nikdy to, co mají společné /.../*

⁸³ W. HAAS, *Literarische Welt*, s. 35.

⁸⁶ K roli zprostředkovatelů viz: S. SPECTOR, *Prague Territories*, s. 195–217; G. VASSOGNE, *Max Brod in Prag*, s. 190–221; Josef ČERMÁK, *La culture pragoise entre les nationalismes: le rôle des médiateurs*, in: Allemands, Juifs et Tchèques à Prague – Deutsche, Juden und Tschechen in Prag, 1890–1924, M. Godé – J. Le Rider – F. Mayer (eds.), s. 397–404; Hillel KIEVAL, *Choosing to Bridge: Revisiting the Phenomenon of Cultural Mediation*, *Bohemia* 1, 2005, s. 15–27 a Barbora ŠRÁMKOVÁ, *Max Brod und die tschechische Kultur*, Wuppertal 2010.

⁸⁷ Dierk O. HOFFMANN, *Paul Leppin (27. Nov. 1878–10. April 1945). Biographie* [online] [citováno dne: 20. 9. 2013]. Dostupné z: <http://www.ssi-media.com/leppin/Bio.htm>.

⁸³ S. SPECTOR, *Prague Territories*, s. 14–15; Ingeborg SCHNACK, *Rainer Maria Rilke – Kindheit und Jugend 1875–1900*, [online] [citováno dne: 18. září 2013]. Dostupné z: <http://mitrilkedurchdasjahr.blogspot.com/2012/01/sonntagsthema-kindheit-und-jugend.html>; Peter Demetz, *René Rilkes Prager Jahre*, Düsseldorf 1953 s. 62–70.

⁸⁴ Srov. velmi přesnou analýzu situace a společných obav německých židovských spisovatelů v Praze in: S. SPECTOR, *Prague Territories*, s. 36–92, 234–240.

*I s rizikem urážky některých vlastenců na obou stranách bych rád všechny ujistil, že v Praze je obtížné mluvit o čistě německém nebo čistě českém národu, pouze o Pražanech, obyvatelích tohoto nádherného a tajuplného města. Došlo k prolnutí, krev se smísila a kulturní a ekonomické vazby lákají lidi přes hranice.*⁸⁸

Česky a německy mluvící literární a umělecká avantgarda v Praze mezi sebou v mnoha případech rozvinula těsné osobní vztahy. Dobře známé je přátelství Franze Kafky s českou překladatelkou a novinářkou Milenou Jesenskou a jejich rozsáhlá korespondence od roku 1919.⁸⁹ Otto Pick v průběhu několika desetiletí přeložil do němčiny mnoho děl českého židovského autora her, povídek a esejů Františka Langera. Ve svých vzpomínkách Langer živě popisuje svou účast na setkáních čelních mladých českých literátů a umělců v kavárně Café Union na Ferdinandově třídě v době před rokem 1914, a to včetně bratří Čapků, V. V. Štecha, Emila Filly, sochaře Otto Gutfreunda a architekta Josefa Gočára. Langer si rovněž vzpomíná, jak chodil do německého divadla a do Café Arco poblíž tehdejšího pražského Státního nádraží (dnes Masarykovo nádraží), kam často docházeli Brod, Kafka, Werfel, Pick, Leppin a Kisch. Langer stručně uvádí: „Vztah mezi námi a mladými německými autory byl velmi přátelský. Zajímali jsme se o své práce, vyměňovali si svá prvorozenaťata a Brod a Pick se už tehdy starali o českou hudbu a literaturu a převáděli je přes jazykové hranice.”⁹⁰

Vztah mezi Pickem a Langerem a Pickovy překlady Langerových textů nasměřují tuto diskusi k závěrečné scéně na téma přechodu mezi českou a německou kulturní sférou v Praze. V dubnu 1911 vídeňský kulturní kritik a satirik Karl Kraus publikoval ve svém časopise *Die Fackel* Pickův překlad Langerovy morbidní erotické povídky pod názvem *Der Rattenfänger und*

die Dirnen [Krysař a holky].⁹¹ Ve stejném čísle Kraus otiskl zprávu o své druhé přednášce v Praze během několika měsíců.⁹² Obě pražské přednášky pomohl uspořádat Willy Haas s přáteli: první se konala 12. prosince 1910 v sále Lese- und Redehalle německých studentů a druhá 15. března 1911 v zasedací místnosti hotelu Central (Panská ulice – Herrengasse), kde se pravidelně pořádaly německé přednášky a debaty.⁹³ Kraus mluvil v obou případech před širokým publikem a to díky své proslulosti i veřejným sporům s jinými spisovateli a novináři. Na první přednášku vydávala *Lese- und Redehalle* vstupenky přednostně svým vlastním členům a pro veřejnost nechala jen málo míst.⁹⁴ Je nepravděpodobné, že by ji tenkrát navštívili nějací Češi, zejména proto, že se konala v sídle hlavní liberální organizace německých studentů. Kraus, jak bylo jeho zvykem, publikoval v *Die Fackel* tiskové zprávy o své prosincové přednášce z *Bohémie*, *Prager Tagblattu* a *Prager Abendblattu*, ale neotiskl nic z českého tisku.⁹⁵

Na Krausovu druhou pražskou přednášku, konanou v hotelu u Václavského náměstí, přišli Němci i někteří Češi. Účastnil se též Franz Kafka a další pražští němečtí literáti.⁹⁶ O této přednášce, jejíž součástí byl Krausův polemický esej *Heine a následky* i kritiky a satirické poznámky o soudobých kulturních osobnostech, včetně jeho dřívějšího rádce Maximiliana Hardena, otiskly zprávu jak *Prager Tagblatt*, tak *Národní listy*. *Prager Tagblatt* publikoval pochvalnou recenzi Ludwiga Steinera.⁹⁷ *Národní listy* otiskly

⁹¹ František LANGER, *Der Rattenfänger und die Dirnen*, (přel. Otto Pick), *Die Fackel*, sešit 319 (31. 3. 1911), s. 55–61.

⁹² *Tamtéž*, s. 64. Ke Krausovým prvním přednáškám v Praze viz: W. HAAS, *Literarische Welt*, s. 24–25 a Kurt KROLOP, *Reflektionen der Fackel. Neue Studien über Karl Kraus*, Wien 1994, s. 127–136.

⁹³ W. HAAS, *Literarische Welt*, s. 24–25; Josef ČERMÁK, *Junge Jahre in Prag. Ein Beitrag zum Freundeskreis Franz Werfels*, in: Brücken nach Prag, Klaas-Hinrich Ehlers – Steffen Höhne – Václav Maidl – Marek Nekula (eds.), s. 125–162, s. 132–134 a TÝŽ, *Ze zákulisí prvních přednášek Karla Krause v Praze*, in: Karl Kraus: Jičínský rodák a světoobčan – in Jičín geboren, in der Welt zu Hause. Sborník referátů z mezinárodní konference konané ve dnech 21.–23. dubna 2004 v Jičíně, Naděžda Macurová (ed.), Semily 2004, s. 262–273.

⁹⁴ *Bohemia* 334, 4. 12. 1910 (ranní vydání), s. 10.

⁹⁵ *Die Fackel*, sešit 313/314, 31. 12. 1910, s. 56–60.

⁹⁶ K. KROLOP, *Reflektionen der Fackel*, s. 135.

⁹⁷ *Prager Tagblatt* 75, 16. 3. 1911, s. 5; *Die Fackel*, s. 12, sešit 319 (31. března 1911), s. 64–65. Německý text eseje o Heinem s anglickým překladem, anotacemi a komentářem viz: Jonathan FRANZEN, *The Kraus Project: Essays by Karl Kraus*, New York 2013, s. 3–134.

⁸⁸ Max BROD, *Frühling in Prag*, *Die Gegenwart* 20, 18. 5. 1907, s. 316–317; citováno a přeloženo in: N. SAWICKI, *The Critic as Patron and Mediator: Max Brod*, s. 38–39; rovněž částečně citováno in: D. SAYER, *Prague, Capital of the Twentieth Century*, s. 180 a G. VASSOGNE, *Max Brod in Prag*, s. 194.

⁸⁹ Viz velmi informovaná diskuse nad korespondencí in: S. SPECTOR, *Prague Territories*, s. 217–233 a Kafkovy vydané dopisy in: Franz KAFKA, *Briefe an Milena*, Willy Haas (ed.), Frankfurt 1960; případně v angličtině *Letters to Milena*, (přel. Philip Boehm), New York 1990.

⁹⁰ F. LANGER, *Byli a bylo*, s. 167–168, 172–173. K pražským literárním a uměleckým kavárnám na začátku 20. století viz: Karl-Heinz Jähn, (ed.), *Das Prager Kaffeehaus. Literarische Tischgesellschaften*, Berlin 1988 a Yveta DÖRFLOVÁ – Věra DYKOVÁ, *Kam se v Praze chodilo za múzami. Literární salony, kavárny, hospody a stolní společnosti*, Praha 2009.

krátkou a méně přátelskou zprávou, která zdůraznila Krausův sarkasmus, ostrou kritiku a nebojácné výroky.⁹⁸ Avšak skutečnost, že v *Národních listech* o přednášce vyšla zpráva, znamenala, že si redaktoři uvědomují zájem některých čtenářů o tuto jazykově německou událost.

Přítomnost alespoň některých Čechů na této akci v březnu 1911 a přesvědčení, že českou literární a uměleckou avantgardu by Krausova přednáška zajímala, se projevují v příznivé a velmi pochvalné recenzi, kterou publikoval vynikající český kritik František Xaver Šalda (1867–1937) ve svém vlastním čtrnáctideníku *Novina*.⁹⁹ Šalda byl jedním z hlavních autorů *Manifestu české moderny*, psal do mnoha českých literárních a uměleckých časopisů. Krause vychválil jako „vídeňského satirika velkého stylu a opravdové duševní cudnosti“, který „trpěl mnoho ve Vídni, jejími feuilletonními manýrami, její nečistotou a neslušností ve věcech duševních“. O Krausově esejí věnovaném Heinemu Šalda napsal: „*To je kus veliké kritiky očistné, žhavý pohled třídící, vržený na věci velmi zmatené, jež chrání moderní sentimentalita před čestným a definitivním zúctováním.*“ Krausův ikonoklasmus a silné vyjadřování jeho názorů byly vítané pro sluch odhodlaného kritika, jako byl Šalda, který se snažil prolomit mnohé zavedené kulturní a společenské bariéry.

Dalo se tedy snad jen očekávat, že někteří česky mluvící i německy mluvící avantgardní intelektuálové a umělci v Praze ignorovali nacionalistická tabu a věděli o sobě, přičemž sdíleli společné zájmy o své umělecké obory a odhodlání osvobodit se od zavedených ortodoxních názorů. Jak vidíme, kulturních akcí se neúčastnili jen intelektuálové a umělecké elity, nýbrž i širší česky i německy mluvící veřejnost v Praze. Významné akce, například návštěva Meiningského dvorního orchestru, koncerty Gustava Mahlera, další pozoruhodné koncerty a operní představení nebo přednášky známých osobností, například Karla Krause, mohly vyvolávat zájem bez ohledu na národnost. Mísení publika nebo podporovatelů bylo samozřejmě snadnější, pokud se místo akce či sponzorující instituce neidentifikovaly výlučně s jednou či druhou národností. České Národní divadlo a dvě německá zemská divadla byla však drahokamy v koruně veřejného života obou národnostních komunit. I tak lze z počtů prodaných vstupenek a porozumění repertoáru, kterého dosáhli ředitelé těchto institucí, usoudit, že si byli vědomi, že české i německé publikum překračuje

hranice kvůli návštěvě zvláště zajímavých produkcí nebo s ohledem na konkrétní umělce. Existují doklady o tom, že takovéto chování publika se v některých případech týkalo i menších pražských divadel.

Tento argument zčásti potvrzuje zjištění historika Philippa Thera v jeho průlomové komparativní studii o operních divadlech v Drážďanech, Praze a Lvově na konci 19. století, že zájem umělců i posluchačů o mezinárodní operní repertoár současně s místními národními díly porážel užší nacionalistické vize týkající se poslání a repertoáru těchto divadel.¹⁰⁰ Obrázky ze života v Praze, o kterých zde pojednáváme, pak nabízejí myšlenku, že širší umělecké a intelektuální zájmy byly schopné překonávat užší nacionalistické vize a omezování i v dalších oblastech kulturního života, nejen v opeře, a to i v tak těžce znesvářeném mnohonárodnostním prostředí. „*Je tam něco, co nemá rádo zdi,*“ povšiml si v jiném kontextu americký básník Robert Frost.¹⁰¹

Není zde vhodné místo na to, abychom zkoumali další oblasti populární kultury a zábavy v Praze, avšak lze vyzdvihnout zjištění historičky Ines Koeltzsch, že mezi klientelou mnoha pražských tančiren, hudebních sálů, kabaretů, menších divadel a kin v letech 1918 až 1938 se neprojevovalo nikterak velké dělení z hlediska národnosti či etnika.¹⁰² Kina byla v československém hlavním městě ve dvacátých letech velmi populární a mnoho filmů bylo dováženo z Německa nebo ze Spojených států. Čeští nacionalisté si stěžovali na promítání německých produkcí a nečeský charakter kin, ale teprve v roce 1930, kdy se v kinech začal výrazněji objevovat zvukový film, uspořádali čeští fašisté v centru Prahy násilný protest proti promítání německy mluvených filmů. V reakci na to provozovatelé kin načas jejich promítání skutečně zastavili, ale americký dovoz pokračoval a jazykově německé filmy se nakonec do mnohých kin po několika měsících vrátili.¹⁰³

Mezi těmi, kteří se rozhodli ignorovat národnostní bariéry pražského kulturního života kolem roku 1900 a tyto hranice při různých příležitostech

¹⁰⁰ P. THER, *Národní divadlo v kontextu evropských operních dějin*, s. 257–281.

¹⁰¹ Robert FROST, *Mending Wall*, publikováno např. in: TÝŽ, *North of Boston*, Charleston 2008, s. 11–13.

¹⁰² I. KOELTZSCH, *Geteilte Kulturen*, s. 257–317.

¹⁰³ K protestům proti německým filmům v Praze viz Nancy M. WINGFIELD, *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands became Czech*, Cambridge (MA) – London 2007, s. 199–230.

⁹⁸ *Národní listy* 75, 16. 3. 1911, s. 3.

⁹⁹ *Novina* 10, 24. 3. 1911, s. 320.

tech překračovali, mohli být i lidé, kteří neměli jasno v tom, jaká je jejich národnostní loajalita, ale většina patrně dávala najevo svou podporu jedné či druhé národní věci svými zásadami i v dalších aspektech svého života. Navzdory kritice přemíry nacionalismu, vyjadřované některými intelektuály, zde kolem roku 1900 v žádném případě nacionalistické politické síly a národnostní loajalita neoslabovaly. Ve skutečnosti se nacionalistický spor ještě přirostoval. Egon Erwin Kisch uměl česky dobře a jeho texty popisují pražské uličky, noční život a podsvětí s okouzujícím vtípem a barvou. Avšak on i Friedrich Kleinwächter coby pozorovatelé veřejného života v Praze potvrzovali existenci a sílu národnostního dělení, i když se každý z nich rozhodl překračovat tyto hranice v konkrétních aspektech své každodenní existence. Svým popisem národnostního rozdělení pražské společnosti opakovaně vyzdvihovali podstatu diskursu budovatelů národa a nacionalistických aktivistů 19. století, kteří usilovali o zachování politických, sociálních a ekonomických hranic v každodenním životě coby nutných předpokladů národní rovnoprávnosti, blahobytu a moci.

Na začátku dvacátého století se nacionalističtí političtí aktivisté všech druhů v Praze i v celé habsburské monarchii cítili povinni neustále opakovat význam národní loajality a rozdílů ve společenském a politickém životě, aby vycvičili lid k respektu vůči takovému dělení a k trvalé věrnosti národní věci. Úsilí českých a německých nacionalistů v Čechách a na Moravě o napomínání a snad i nucení rodičů, aby posílali své děti do správných škol a ne těch, kde se vyučuje ve druhém jazyce, je jen jedním do očí bijícím příkladem.¹⁰⁴ Nacionalističtí aktivisté dobře věděli, že ve složitosti každodenního života může být individuální loajalita nejasná či překonatelná a že pro mnoho lidí by bylo pohodlné překračovat národnostní hranice kdekoli jim to připadne vhodné. V místech se smíšenou populací, jako byla Praha, bylo třeba národnostní společenské hranice, tolik významné pro nacionalistické aktivisty, opakovaně potvrzovat a stále nanovo vytvářet.

Česky mluvící a německy mluvící populace v Praze a českých zemích, katolíci, protestanti i židé, všichni sdíleli stejnou fyzickou i ekonomickou oblast a části společenské i kulturní krajiny. My a ti, které bychom snad mohli označit v tomto prostoru na začátku 20. století za jedince se

zdravější myslí, můžeme dobře vidět výhody, které jim plynuly ze vzájemného sdílení tohoto bohatého prostředí. Zde a na mnoha dalších místech střední a východní Evropy však radikálnější nacionalisté použili prvky, které se považovaly od začátku 19. století jako nástroje ideologie lidové emancipace, rovného občanství a sociálního pokroku, a přeměnily se na doktrínu sociálního rozdělení, nadvlády a nakonec i vynucené asimilace či vyloučení s tragickými následky pro každého.

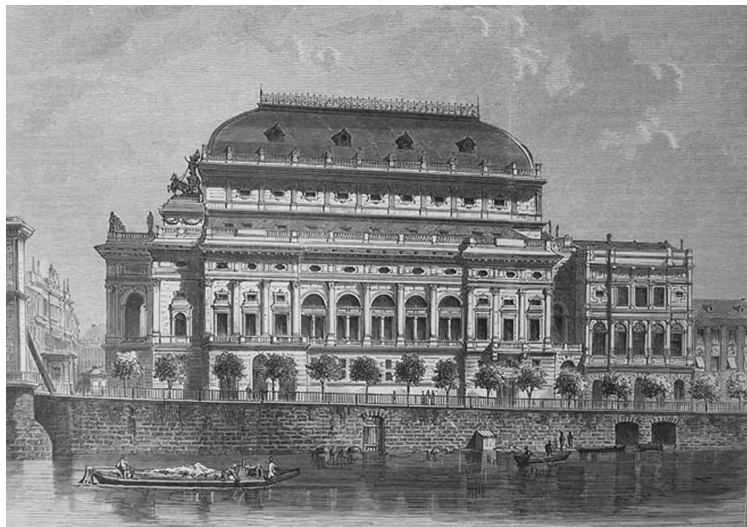
(překlad z anglického originálu: Hynek Zlatník)

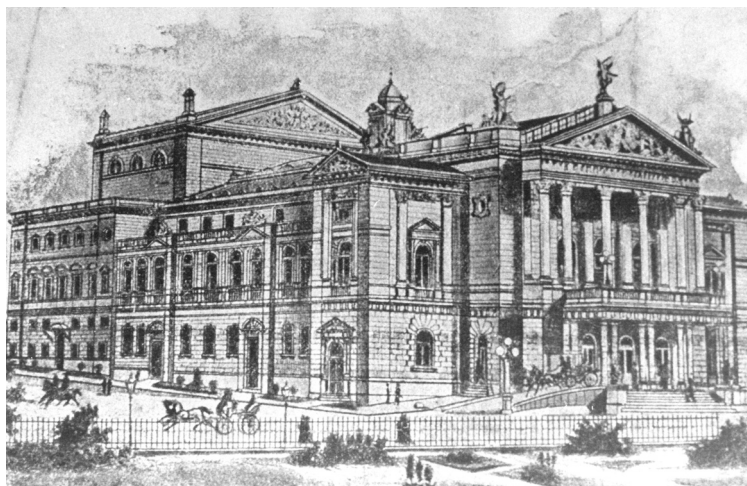
Obr. 1 Demonstrace za české menšinové školy na Václavském náměstí dne 9. srpna 1908.

Zdroj: Zlatá Praha 13, 1908, Příloha, s. 52.

¹⁰⁴ Viz: T. ZAHRA, *Kidnapped Souls*.

Obr. 2 České Národní divadlo, Praha, 1881.
Zdroj: Fotografie F. Fridricha, Praha – Wikimedia Commons.

Obr. 3 Nové německé divadlo, Praha; kresba soudobého umělce.
Zdroj: Smetanova divadlo. [Jubilejní sborník] k znovuootevření
Smetanova divadla v roce 1973, Praha 1973.

Obr. 4 Angelo Neumann
Zdroj: Heinrich TEWELES, Theater und Publikum, Praha, 1927.

*Obr. 5 František A. Šubert, kresba Jan Vilímek, 1882.
Zdroj: Humoristické listy 16, 1882 – Wikimedia Commons.*

*Obr. 6 Velkovévoda František Ferdinand při otevření Jubilejní výstavy v Praze,
14. dubna 1908.
Zdroj: Zlatá Praha 7, 1908, Příloha, s. 27.*

*Obr. 7 Koncertní pavilon na Jubilejní výstavě roku 1908 v Praze, navržený architektem Josefem Záschem.
Zdroj: Zlatá Praha 8, 1908, Příloha, s. 30.*

Sociální sítě „lidí na cti snižených“ ve městě Náchodě – obraz bezectnosti ve východočeských matrikách (Pardubice, Náchod)

Social Environment of Low-Status Professions in Náchod – the Image of the Dishonoured in the Parish Registers from Eastern Bohemia (Pardubice and Náchod)

Marie Matěásková

Abstrakt

Článek se věnuje problematice bezectnosti a sociálního statusu tzv. snižených osob (kati, pohodní, biřici) městské společnosti 17. století. Nový náhled na dané téma poskytuje rozšíření pramenné základny a studium sociálních sítí. Analýza matričních zápisů odkrývá i další neméně důležitou náboženskou rovinu fenoménu cti a s ním spojené bezectnosti. Záznamy svědčí o úzkém spojení různých osob s rodinou pokřtěného mají naprosto zásadní význam pro pochopení některých životních strategií a celkové fungování a vnímání člověka „sniženého“ v daném městě.

Klíčová slova

městské obyvatelstvo – sociální sítě – Východní Čechy – kati – křesť – matriky

Abstract

The article deals with the attitude of 17th century townfolk towards low-status and dishonest professions such as executioners, knackers, or gaolers. A new approach to this topic is made possible by extending the source base and exploring social ties within the townfolk. Close examination of local parish registers serves to reveal a similarly important aspect: that of honour and dishonour as contemporary spiritual phenomena. The baptism entries, which document individual ties of the christened babies' families to various members of the townfolk, cannot be overvalued as sources of our present knowledge regarding life, views, and the decision-making strategy of the town's low-

status inhabitants. It is through mapping of the social ties of those people that their everyday life can be understood in their multifaceted nature.

Key Words

townsfolk – social ties – East Bohemia – executioners – baptism – parish registers

Studium matričních zápisů a rekonstruování sociálních sítí na základě této pramenné matérie v sobě skrývá značný potenciál pro budoucí bádání nejen v otázce marginálních vrstev společnosti.¹ Zaměříme-li se na „vytěžování“ pramenů církevní provenience v souvislosti s tzv. sníženými jedinci,² byly zejména matriky využívány pouze za účelem zdůraznit, v kterém roce se dotyčný narodil, kolik měl potomků a kdy zemřel. Matriky nám však neposkytují jen základní životní data osob, nýbrž jsou pramenem, který je velmi významný pro poznání každodennosti a částečně i mentality „snížených“ lidí. S pomocí tohoto pramene lze rekonstruovat tzv. sociální síť, jinými slovy rozkrýt společenské vazby s jedinci, kteří se z různých důvodů rozhodli navázat bližší vztah s osobou „na cti sníženou“. Záznamy svědčící o úzkém spojení konkrétních osob s rodinou pokřtěného mají zcela zásadní význam pro pochopení některých životních strategií a celkové fungování a vnímání člověka. Reflexe zapsaných kmotrů a dalších osob přítomných u významných životních okamžiků, jakým byly křest či svatba, mimo to dosud naprosto chyběla nebo byla čistě náhodná a vytvořená za účelem podpoření jiného argumentačního stereotypu. Pozornost jsem tedy zaměřila na skutečnost, jaké bylo personální zastoupení u významných životních událostí (křest, svatba) „snížených“ osob. Stejně tak důležitá je i otázka, jaký byl účel této participace.

¹ Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze: projekt *Fenomen ctí a bezčnosti v prostoru raně novověkého města (1620–1720)*, č. 1074316, řešený na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy. The research was supported by the Charles University in Prague (the project GA UK *The Phenomenon of Honour and Dishonour in the Town of Early Modern Times /1620–1720/*, no. 1074316). Afilie: Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, Thákurova 3, 160 00, Praha 6.

² Termín „snížení lidé“ je raně novověké označení často užívané v pramenech městské provenience. S tímto pojmem, jehož pravý význam je „na cti snížení“, se setkáváme skutečně frekventovaně a to v různých formách (snížený grunt, snížená žena, člověk snížený, snížení lidé apod.). Sociální skupina těchto lidí zahrnovala zejména katy, pohodné (rasy) a též biřice, společně s jejich rodinami, včetně potomků.

Odpověď na problematiku, proč se doposud historiografie sociálním sítím tzv. snížených lidí nevěnovala, je jednoduchá. Nezáměr plynul zejména z myšlenky absolutní bezčnosti ve smyslu vyloučení z početné společnosti na její okraj a obrazu českého kata, který má počátek v českém dějepiscetví již od dob Josefa Svátka a dalších autorů. Ve světle tohoto postoje prosazující absolutní společenské vyloučení „snížených“ lidí na okraj společnosti se zdají být podobné otázky prakticky marginální. Už Josef Svátek ve svých statích publikovaných v druhé polovině 19. století v *Lumíru* věnujících se katům sice připustil, že kmotrem se mohl stát i početný člověk: „/.../ to ale byly příklady ojedinělé, které ničeho neměnily na obecném pravidlu opovržení rodin katovských, a matriky křestní jsou toho dokladem, že novorozencům katovým stáli za kmotry vždy zase jen katové a jejich ženy, byť i z daleka musili ke křtu přijíti.“³ Na kolik byl Svátkův výrok podložen empirickým výzkumem pramenů, je otázka a po bližším seznámení s jeho přístupem k historickému prameni lze o pravdivosti jeho slov pochybovat.⁴

Ani v posledních letech se však perspektiva týkající se matričních zápisů nezměnila, přestože nefunkčnost starých vzorců je zcela patrná.⁵ Pokud je daná problematika výjimečně zmíněna, badatelé jaksí automaticky,

³ Josef SVÁTEK, *Dějiny poprav a katů v Čechách*, Praha 2004, s. 99.

⁴ Osobní fond Josefa Svátka, včetně jeho podkladů k dějinám katů a poprav v Čechách, je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově. Nezpracovaný fond se skládá z 30 kartonů. Z jeho osobních poznámek a dochovaného rukopisu studie věnující se dějinám katů a poprav v Čechách je patrné, že autor mnohdy, více než z vlastního empirického výzkumu pramenů, vycházel z dobových článků a fejetonů publikovaných v *Lumíru*, *Světlozoru* a dalších. Poznatky regionálních autorů však častokrát podřídil představě o bezčnosti a interpretoval je zcela jiným způsobem. Osobností a literární tvorbou se více zabývala Barbora Valentová ve své kvalifikační práci, viz: Barbora VALENTOVÁ, *Mezi historií a beletrií: Josef Svátek*. Liberec 2014. Bakalářská práce. Technická univerzita v Liberci.

⁵ Na některé nefunkční vzorce bylo poukázáno v rámci regionálních prací osmdesátých a devadesátých let 20. století zejména díky Jaroslavu Pánkovi a Evě Procházkové a jejich výzkumu zaměřenému na středočeský region. Téma snížených lidí je ovšem pouze malou výsečí komplexnějšího tématu hrdelního soudnictví. Pozornost této specifické sociální skupině byla proto věnována pouze okrajově především z hlediska stanovení funkcí výkonného aparátu městského soudnictví. Nověji se pak touto problematikou zabývá např. Petr Kreuz, viz: Petr KREUZ, *Poprava jako divadlo práva? K otázce právní relevance popravního rituálu v českých městech doby předbělohorské*, in: Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku, České Budějovice 2000, s. 421–457.

s odkazem na diskriminační opatření vůči „sníženým“ lidem (zákaz ústního i fyzického kontaktu), předpokládají, že funkce kmotrovství a jiné byly taktéž omezeny jen na tyto sobě si rovné jedince. Podobné stanovisko se objevuje též v novějších pracích zastoupených díly Jindřicha Francka. Ten, s odkazem na dřívější bádání pardubického archiváře Zdeňka Bičíka, který zaznamenal ve svém článku účast městské elity u jednoho ze křtů potomků pardubického kata Jiřího Zelingerera, tento jev okomentoval slovy: „*Inu, magická moc peněz bořila bariéry i v tehdejší společnosti.*“⁶ Jestliže se tedy podobné kontroverze v pramenech objevují, literatura jim nevěnuje přílišnou pozornost. Pohled na „snížené“ lidi je totiž stále nastaven směrem „zvenčí“. Jinými slovy, předmětem zájmu zůstává pouze to, jak raně novověká městská společnost vnímala a spíše formálně se „vyrovnávala“ s jedinci vykonávajícími nečisté řemeslo pomocí různých diskriminačních opatření, nikoliv jak oni sami chápali vlastní postavení a městskou komunitu ve své bezprostřední blízkosti. Změnit perspektivu by znamenalo přisoudit těmto jedincům hodnotu historických aktérů. Proniknout do takto komplikované problematiky není pochopitelně věc jednoduchá, přesto nám některé zprávy z pramenů mohou být v tomto nápomocny – matriční zápisy jsou jedny z nich.

Inspirace přicházející ze zahraničí se v současných pracích příliš neobjevuje, jelikož vesměs populárně naučné publikace zabývající se problematikou tzv. snížených lidí nereflktují metodologický posun zvláště německého bádání.⁷ Do podvědomí badatelů se dostala pouze poněkud kontroverzní práce Richarda van Dülmena *Bezectní lidé*.⁸ Richard van Dülmen na toto téma ve své publikaci poznamenal: „*V souladu se svou nechvalnou pověstí žili pohodlní povětšinou stranou lidských obydlí; stát se kmotrem rasova*

dítěte nebo se zúčastnit jeho pohřbu platilo za silně difamující, společné oslavy byly téměř vyloučené.“⁹ Dülmenovo studium nešlo příliš do hloubky a nijak se nesnažilo zahrnout určitou mikrohistorickou analýzu poměrů některého z regionů, která by mohla být oporou pro jeho teze, nebo důvodem k revizi. Je proto v některých ohledech v rozporu s výsledky bádání jiných německých historiků, kteří se soustředili na konkrétní lokalitu, jako tomu je v případě Jutty Nowosadtko. Tato autorka ve svých studiích a v monografii *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe“ in der Frühen Neuzeit* zaměřené na bavorský region věnuje neformálním vazbám s nepočestnými jedinci mnohem větší prostor. Současně pak poukazuje na skutečnost, že nebyly ničím neobvyklým.¹⁰ K podobným závěrům dospěli i někteří další autoři soustředící se na další lokality.¹¹

Sociální síť snížených lidí v Náchodě v 17. století

Při zkoumání sociální sítě náchodské lokality, resp. při hledání odpovědi na otázku, jak „snížení“ lidé v matričních knihách figurují, narazíme na

⁹ R. van DÜLMEN, *Bezectní lidé*, s. 52.

¹⁰ Jutta NOWOSADTKO, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe“ in der Frühen Neuzeit*, Paderborn 1994, s. 292–293.

¹¹ Rakouský historik Wolfgang Scheffknecht se zaměřil na území Vorarlberska a hned v úvodu své publikace nastínil jinou perspektivu výzkumu tzv. snížených lidí, přičemž zahrnul některé staré stereotypy pojící se k těmto jedincům, včetně představy o katovi, jakožto „násilnickém chlápkovi“ věčně pod vlivem alkoholu. Podobně jako Nowosadtko nastínil některé „nerizikové“ neformální vazby s těmito osobami a zbytkem městské společnosti. Wolfgang SCHEFFKNECHT, *Scharfrichter. Eine Randgruppe im frühneuzeitlichen Vorarlberg*, Konstanz 1995, s. 8. Velmi podnětná je rovněž práce americké historičky Kathy Stuart zaměřující se na problematiku bezectnosti v prostoru města Augsburgu. Stuart mimo jiné poukazuje na problematický vztah lidí považovaných veřejností za počestné a jedinců bezectných. Zejména se pak věnuje otázce cechovních řemeslníků a jejich společenské exkluzivité chráněné i na úkor sociální mobility snížených lidí. Kathy STUART, *Defiled Trades and Social Outcasts, Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany*, Cambridge 1999. Metodologickým přínosem pak byl sborník prací zejména německých historiků zabývajících se otázkou cti a rovněž i bezectnosti. Autoři spolu s Martinem Dingemsem částečně navázali na francouzského sociologa Pierra Bourdieu a jeho myšlenku symbolického kapitálu. Více Klaus SCHREINER – Gerd SCHWERHOFF, *Verletzte Ehre, Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Bad Homburg 1993. Více Martin DINGES, *Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang von Ancien Régime zur Moderne*, Zeitschrift für historische Forschung 16, 1989, s. 409–440.

⁶ Jindřich FRANCEK, *Velké dějiny zemí Koruny české. Tématická řada Zločinnost a bezpráví*, Praha 2011, s. 68.

⁷ Problematika katů a poprav se stala oblíbeným tématem populárně naučných prací, které ovšem do velké míry přebírají mnohé myšlenky Josefa Svátka. V některých případech téměř doslovně bez alespoň částečné revize jeho poznatků, jako je tomu např. v publikaci Vladimír ŠINDELÁŘ, *Cesta na popraviště*, Praha 1997, s. 50. Na Josefa Svátka myšlenkově navazují i Jiří Klabouch a Vlastimil Vondruška, viz: Jiří KLABOUCH, *Staré české soudnictví: (jak se dříve soudilo)*, Praha 1967; Vlastimil VONDRUŠKA, *Katovny a mučírny*, Praha 1993.

⁸ Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích: nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.

problém s pozdějším dochováním matrik tohoto východočeského města. Přesto však matriční knihy poskytují dostatečné a srovnatelné množství informací, jako je tomu v případě Pardubic. První náchodská matrika pro narození, ohlášky svateb a úmrtí je vedena pro roky 1663 až 1670. Na ní navazují čtyři další matriční knihy z období sedmnáctého století, a sice Matrika (NO) 1670–1676, Matrika (N) 1676–1723, Matrika (O) 1676–1735 a Matrika (Z) 1676–1724.¹² Co se kvality zápisů týče, největší výpovědní hodnotu představují tradičně zápisy týkající se křtů dětí. Záznamy svateb a úmrtí jsou bohužel více než fragmentární. Pro roky 1676–1681 kvůli ztrátě části matriky chybí prakticky jakékoliv zápisy týkající se svateb a pohřbů.

V matričních zápisech v průběhu 17. století lze sledovat hned několik důležitých údajů. Týká se to umístění zápisu „snížených“ lidí, jejich jmenovitého označení, personálního zastoupení na panství, počtu potomků, identifikace kmotrů a s tím související motivace křtu se účastnit.

Mohlo by se zdát, že se jedná o banální záležitost, do značné míry však může symbolicky odrážet společenské zařazení a vnímání těchto jedinců uvnitř společnosti. Práce s pramennou základnou v případě Náchoda a jiných měst ukazuje na praxi tří způsobů zápisu. Záležitosti „snížených“ osob mohly být zaznamenány společně s případy „poctivých“ lidí, druhou možností pak byla separace daných záležitostí povětšinou na konec konkrétní městské knihy či založení zcela samostatné knihy určené pro lidi na okraji společnosti. Třetí možnost je platná prakticky jen pro *knihy snížených osob*, v náchodském případě *Knihu trhovou pro osoby snižené a katovnu*.¹³

Nejčastěji je možné se setkat s prvními dvěma způsoby, přičemž v daném umístění nelze hledat větší systematickosti. Není tedy možné sledovat, že by tito lidé byli kupříkladu do určitého roku/období v pramenech separováni a později už nikoliv, případně naopak. Druhá možnost – separace zápisů – se v náchodském prostředí vyskytuje u třetího rychtářského manuálu pro léta 1663–1737 (u prvních dvou nikoliv), u všech městských počtů bez výjimky a také u *Knihy trhové (Knihy pamětní města Náchoda založené léta 1615) 1615–1781*.¹⁴

V případě náchodských matrik je situace diferenciována obdobným způsobem – prakticky u všech zmíněných matričních knih jsou zápisy snížených lidí vedeny společně s ostatními, vyjma první matriky pro léta 1663–1670, v níž jsou zápisy křtů odděleny a zapsány až v závěru celé knihy. Umístění ve jmenované matrice je zvláště pozoruhodné, neboť tato poslední část nese název „*Poznamenání z levého boku na ten svět splozených dělátek anebo těch kterým otcové se zmrhali a v světě širokým se zdušili*“.¹⁵ Zápisy „snížených“ lidí tak byly společně v jedné kategorii s „levobočky“, jinými slovy dětmi „zmrhaných“ matek, které rovněž utrpěly značnou újmu na své pověsti. Jako přinejmenším atypické se ovšem jeví spojení „zmrhaní otcové“, které v jiných pramenech prakticky nenacházíme. Přívlastek „zmrhaný“ je v daleko větší míře spojován s ženskou částí společnosti a ženským rodem obecně. Jungmannův česko-německý slovník obsáhle popisující heslo *zmrhám, zmrhati, zmrhání* apod. toto spojení rovněž nezná. Obecný význam slova „zmrhati“ je objasněn jako „*zhubiti, zkaziti, neb někoho o sebe připraviti, ztratiti*“,¹⁶ přičemž je tento výraz častokrát užíván ve spojení se ztrátou cti („*zmrhati pověst svou hanebně*“¹⁷), zvláště pak u žen („*Ted' hle jsem*

¹² Matriky jsou označovány písmeny N (narození), O (oddání) a Z (zemřelí) dle svého zaměření. Státní oblastní archiv v Zámruku (dále jen SOA Zámruks), Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Náchod, úřední kniha (dále jen ukn.) 6216, i. j. 6216, sign. 106-1, *Matrika (NOŽ) 1663–1670*; SOA Zámruks, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Náchod, ukn. 6217, i. j. 6217, sign. 106-2, *Matrika (NO) 1670–1676*; SOA Zámruks, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Náchod, ukn. 6218, i. j. 6218, sign. 106-3, *Matrika (N) 1676–1723*; SOA Zámruks, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Náchod, ukn. 6293, i. j. 6293, sign. 106-49, *Matrika (O) 1676–1735*; SOA Zámruks, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Náchod, ukn. 6334, i. j. 6334, sign. 106-70, *Matrika (Z) 1676–1724*.

¹³ Výběr těchto dvou východočeských měst závisí do velké míry na dochování tohoto specifického druhu pramene, který pro jiná města buďto vůbec nemáme, nebo se jedná až o pozdější období 18. století. Státní oblastní archiv v Zámruku – Státní okresní archiv

Náchod (dále jen SOkA Náchod), f. Archiv města Náchod (dále jen AM Náchod), kn. 113, i. j. 915, sign. 1141A, *Knihy trhová pro osoby snižené a katovnu (Knihy zápisův na koprofornu... založené léta 1658) 1626–1681*; Státní oblastní archiv v Zámruku – Státní okresní archiv Pardubice (dále jen SOkA Pardubice), f. Archiv města Pardubice (dále jen AM Pardubice), kn. 74, i. j. 105, sign. Pozk250, *Knihy snížených osob 1625–1715 (1813)*.

¹⁴ SOkA Náchod, f. AM Náchod, kn. 112, i. j. 913, sign. 1141, *Knihy pamětní města Náchoda založené léta 1615) 1615–1781*.

¹⁵ SOA Zámruks, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, *Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670*, fol. 156r.

¹⁶ Heslo *Zmrhati*, in: Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna*, díl V., Praha 1835–1839, s. 719–720.

¹⁷ *Tamtéž*, s. 720.

o svou poctivost přišla, zmrhala a počala.“¹⁸). Netradiční spojení „zmrhaní otcové“ s největší pravděpodobností mělo poukazovat na jistou zkaženost, ztrátu cti a dobré pověsti v souvislosti s výkonem nečisté profese. Ačkoliv manželky pohodných, biřiců a mistrů popravních byly dehonestovány podobně jako jejich partneři, otcové jsou zde jmenováni, neboť právě oni byli původci a aktéři vykonávající pošpiňující živnost. Nepočestnost otců se pak obrazně přenášela na celou rodinu, včetně potomků, aniž by vyjma původu měli cokoli společného s popravami či úklidem uhynulých zvířat, tedy nečistou živností.

Označení „snížených“ lidí je rovněž důležitým aspektem zmiňované problematiky. Ať už jsou totiž zápisy daných jedinců zapsány spolu s ostatními, nebo separovány, ve více jak 90 % případů je zřejmé, že se jednalo o „sníženého“ člověka. Tito jedinci nebývají označováni v náchodských matrikách přívlastkem „snížený“, jak je to typické pro prameny městské provenience, nýbrž pojmenováním odkazujícím na danou profesi. Uvedení profese či původu se v náchodských matrikách vyskytuje pouze u omezeného počtu osob, mezi něž patřili biřici, pohodní a kati. Většina živností, respektive bližší označení u náchodských měšťanů uvedeno není. Pokud tedy dotyčný nepatřil mezi jedince v matrikách blížeji označeného z hlediska profese či jiným způsobem, identifikace jeho osoby se tím stává obtížnější. Vyjma „snížených“ lidí patřili do tohoto okruhu osob kupříkladu židé, mlynáři, jircháři, „soldáti“ (někdy se setkáváme i s výrazem *soldátka*) a samozřejmě významní členové městské samosprávy spolu s vrchností a vrchnostenskými úředníky.

V případě „snížených“ lidí se lze setkat se spojeními „*mistr popravní*“, „*biřic zdejší*“, „*posel právní*“, „*pohodný náchodský*“ nebo jednoduše „*pohodný*“ aj. Označení „snížených“ lidí má klíčový význam už pro samotné zjištění, kolik marginalizovaných jedinců v dané lokalitě žilo. Díky jasnému pojmenování víme, že v Náchodě a na tamním panství působily někdy i po mnoho let další „bezectné“ osoby, o kterých *Knihy trhová pro osoby snížené a katovnu* i jiné prameny mlčí. O jejich působnosti na panství prakticky nejsou vedeny žádné jiné doklady. Děje se tak pravděpodobně z důvodu, že dotyční nebyli přímými vlastníky místní koproforny,¹⁹ a tím pádem ani

hlavními zástupci této profese ve městě a příslušné lokalitě. Přesto zde zcela jistě působili a mohli mít i funkci náchodského mistra popravčího či pohodného.

Nejdůležitějším faktorem náchodských a pardubických matrik (pro účely této studie) je tedy identifikace kmotrů a jejich motivace účastnit se křtu „snížených“ lidí. V tomto ohledu je proto nutné položit si hned několik otázek. Například zda se kmotry či přístojícími stávaly pouze „snížené“ osoby, jinými slovy sobě „rovní“, jak prezentuje současná i starší literatura, nebo zde byli přítomni i lidé z jiných společenských vrstev, jejichž sociální status byl odlišný. Otázku ohledně motivace a životních strategií však lze položit i obráceně, a sice jaký byl účel navázání bližšího vztahu, respektive kontaktu „snížených“ lidí s dotyčnými jedinci. Částečnou odpověď nám poskytuje samotný náboženský smysl křtu spolu s významem kmotrovství.

Díky skutečnosti, že jedinci z okraje společnosti jsou v matričních zápisech téměř bez výjimky viditelně označeni, zjišťujeme, že v daném městě působil nebo se v daném období zdržovalo vždy více těchto lidí, než jak nám odkrývají ostatní prameny městské provenience. První takovou osobou náchodských matrik byl jistý Jiřík, „*rychnovský posel právní*“, který se svou manželkou Magdalenou nechal 4. dubna 1665 pokřtít svého syna Jiříka. Rychnovský biřic byl zároveň jednou ze zmíněných osob, jejíž přítomnost v náchodském farním obvodu není z hlediska absence pramenných dokladů jasně vysvětlitelná. Je možné, že zde po nějakou dobu působil paralelně vedle náchodského „posla právního“ v době, kdy si náchodský kat Fridrich Kopřiva odpykával svůj trest v šatlavě z důvodu neschopnosti splácet snížený grunt, případně žil se svou rodinou v některé okrajové lokalitě sousedící s rychnovským obvodem.²⁰ V tomto případě

karofarna. Samotný pojem má patrně cizorodý původ. Existence tohoto termínu není ve staročestíně (tedy do roku 1500) doložena. Základem slova je zřejmě řecké κόπρος (kópros) neboli výkal či hnůj. Řecký výraz κόπρο-φόρος (kópro-fóros), s kterým se v náchodském prostředí též setkáváme, pak znamená člověk určený k odnášení hnoje, neboli „hnojný“. Ke stejnému závěru nás vede i Antonín MATZENAUER, *Cizí slova ve slovanských řečech*, Leipzig 1973, s. 214.

²⁰ První náchodská matrika zahrnovala jednak farnost Náchod (Babí, Běloves, Bražec, Březová, Česká Čermná, Dobrošov, Dolní Radechová, Jizbice, Kramolna, Lipí, Náchod, Náchod – zámek, Pavlišov, Plhov, Staré Město nad Metují, Trubějov, Vysokov), a jednak i filiální obvod Hronov (Hronov, Slavíkov, Velké Poříčí, Velký Dřevíč, Vysoká Srbská,

¹⁸ Heslo *Zmrhati*, in: Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna*, s. 719–720.

¹⁹ Místní rasovna byla zpravidla označována výrazem *koprofora*, nebo také *kaprofarma* či

se nicméně jedná o pouhé domněnky. Důležitou informaci představuje personální zastoupení kmotrů syna Jiřího, které sestávalo z představitelů nejvyšší městské elity.²¹ Konkrétně se setkáváme se jménem náchodského primátora pana Jana Šrettera, jako přistojící byl účasten Martin Antoš, hrnčíř a jeden z náchodských konšelů, kmotrou byla paní Lidmila, manželka Václava Šubíře, řezníka a v té době i kostelníka děkanského kostela sv. Vavřince.²²

Kateřina, manželka mistra popravního Fridricha Kopřivy, porodila během jejich působení na náchodském „sníženém“ gruntu celkem tři děti, dcery Alžbětu, Kateřinu a syna Martina. U všech těchto tří zápisů, jež jsou součástí posledních stránek věnovaných zápisům týkajících se „*zmrhaných otců*“, byl Fridrich Kopřiva nazýván „*mistr popravní*“. Křtu dcery Alžběty 10. dubna 1669 se účastnil největší počet osob (celkem pět). Stejně jako v případě syna rychnovského biřice zde byli zastoupeni členové místní elity.²³ Počet kmotrů nebyl přesně stanoven, nicméně běžná náchodská praxe nám ukazuje přítomnost dvou až tří lidí. Většího počtu osob sestávajícího kromě kmotrů i z dalších svědků si lze povšimnout zejména na křtech potomků příslušníků městské honorace (primátor, městští radní, purkrabí, důchodní písař a další), případně nižší a vyšší šlechty. Kmotrou Kopřivovy dcery Alžběty byla paní Lidmila Bukovská, dále byl kmotrem Jakub Fidler, druhou kmotrou byla paní Anna, manželka pana rychtáře Pavla Blažeje, druhým kmotrem pan Jiřík Šumík, *Jeho Milosti Knížecí rychtář*, a přistojící

paní Voršila Šretterová, „primaska“ města Náchoda.²⁴ Lidmila Bukovská byla manželkou Václava Bukovského, jednoho z náchodských radních, jenž později v sedmdesátých letech zastával rovněž post městského primátora.²⁵ Jakub Fidler byl též jedním z konšelů a v předchozích letech, než převzal úřad Jiřík Šumík, zastával úřad knížecího rychtáře.²⁶

U dalších potomků Fridricha Kopřivy bylo personální zastoupení až nápadně podobné. Pokud se neúčastnily přímo tytéž osoby, byli zde přítomni jejich manželé/manželky. V případě křtu dcery Kateřiny 5. listopadu roku 1670 byla přistojící manželka Jakuba Fidera Dorota a kmotrem již jednou zmiňovaný pan primátor Jan Šretter.²⁷ U syna Martina se setkáváme s městským rychtářem Pavlem Blažejem, Gregorem Khollem a opět s kmotrou Lidmilou Bukovskou.²⁸ Kopřivův syn byl pokřtěn den po své sestře Dorotě tedy 6. listopadu, což nebylo v případě dvojčat zcela běžným zvykem – obřad se povětšinou konal v jeden a tentýž den.

Na úplný závěr první náchodské matriky je zapsán křest dcery Jiříka Arnošta, „*biřice zdejšího*“, s nímž vedl Fridrich Kopřiva o několik let dříve spor před městskou radou. Jméno dcery chybí, nicméně podobně jako u křtu první dcery Fridricha Kopřivy, i na tomto obřadu bylo přítomno pět náchodských měšťanů. První kmotrou byla již dříve zmiňovaná Lidmila Šubířka, manželka náchodského konšela, kmotrem byl opět náchodský primas Jan Šretter a přistojící paní Anna, manželka Jana Soukala Kutlovského. Poslední dva přítomní byli rovněž již jmenovaný pan Martin Antoš a paní Jedličková stará.²⁹ Jan Soukal byl „*kutlofský šenkář*“, který měl mimo jiné v šedesátých letech 17. století pravomoc k vybírání „*interesse z vína a pálenky*“.³⁰ Identita paní Jedličkové nemůže být s přesností určena kvůli chybějícímu křestnímu jménu. S ohledem na dosavadní trend

Zbečník, Zlíčko), dále okolní lokality (Červená Hora, Červený Kostelec, Dolní Rybníky, Horní Radechová, Křižanov, Lhota za Červeným Kostelcem, Libňatov, Litboř, Mezilesí, Olešnice, Rokytník, Rtyně v Podkrkonoší, Rýzmburk, Stolín, Zábrodí, Žernov). SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670.

²¹ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670, fol. 10v.

²² SOkA Náchod, f. AM Náchod, k. 19, i. j. 1470, Požár 1663 – seznamy a přehledy pohořelých obyvatel a domů 1663–1668, nefol.; SOkA Náchod, f. AM Náchod, k. 18, i. j. 1447, Seznamy členů městských rad, městských úředníků a zaměstnanců 1625–1749, fol. 98r.; Václav Šubíř byl stejně jako ostatní řezníci v Náchodě značně poškozen při požáru roku 1663, během něhož shořely též masné krámy. Krátce na to byly postaveny nové masné krámy, částečně financované z vrchnostenského důchodu. Jan Karel HRAŠE – Lydia BAŠTECKÁ, *Dějiny Náchoda 1620–1740*, Náchod 1994, s. 353.

²³ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670, fol. 158r.

²⁴ Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670, fol. 158r.

²⁵ SOkA Náchod, f. AM Náchod, Seznamy členů městských rad, městských úředníků a zaměstnanců 1625–1749, fol. 114r.

²⁶ Tamtéž, fol. 82v.

²⁷ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1663–1670, fol. 158r.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ J. K. HRAŠE – L. BAŠTECKÁ, *Dějiny Náchoda 1620–1740*, s. 356. Srov. SOkA Náchod, f. AM Náchod, k. 18, i. j. 1447, Seznamy členů městských rad, městských úředníků a zaměstnanců 1625–1749.

přítomných na křtu se však s největší pravděpodobností jednalo o matku jednoho z městských radních a bývalého primase pana Martina Jedličky. Během samotné identifikace přítomných osob si lze povšimnout, že pouze u významných osob města Náchoda, kam patřili zejména koňšelé, je před samotným jménem psána zkratka „p.“ znamenající pan/paní. V momentě, kdy se tato zkratka objevuje u dotyčného kmotra, případně svědka, lze s jistotou říct, že se nejednalo o nijak marginální osobu náchodské městské společnosti.

Nový majitel tamní koprofony, který ji převzal po Fridrichu Koprivovi, byl Jiřík Křeč. Jeho manželka, pravděpodobně kvůli pokročilému věku, v Náchodě žádné potomky neporodila. Navíc se zřejmě v tomto městě ani trvale nezdržoval. V době jeho náchodské epizody se ovšem v matrikách objevuje jiný mistr popravní, respektive ras, který je jmenován jakožto „*pohodný náchodský*“.³¹ Byl jím Jiří Zelikr nebo také Ziliger. Přítomnost dalšího mistra popravního v době, kdy měl tento post oficiálně v držení kat Jiří Křeč, vyvolává řadu otázek nehledě na nápadnou podobnost se jménem Jiřího Zelingerera, pozdějšího pardubického kata. Z let, kdy se Jiřík Zelikr objevuje v náchodských matrikách (léta 1675–1679), je dochován minimální počet případů řešených před městským soudem. Každodenní činnost tohoto kata je tak velice těžko postižitelná. Přesto zde sníženou profesi jistě vykonával, pravděpodobně však na pozici podřízené Jiřímu Křečovi. S odkazem na Křečovu nechuť vykonávat popravy v nepřítomnosti nového kata³² a jeho označení „*mistr pohodný*“ je též možné, že Jiřík Zelikr prováděl popravy a další výkony místo něj. Pravomocným mistrem popravním města Náchoda, dá-li se to tak říct, Zelikr však dle svědectví matrik bezpochyby byl.

Pohodný/kat Zelikr zplodil se svou manželkou Magdalenou během pěti let hned čtyři děti, syna Jiříka, dceru Alžbětu a syny Jana a Václava. Za kmotra u prvního křtu syna Jiříka 21. května 1675 šel pan Kryštof

Kholl, dále Jan Baudiš a za kmotra Dorota Čapková.³³ Jmenovaný Kryštof Kholl zastával pozici městského rychtáře v době, kdy byl knížecím rychtářem Jiřík Šumík (v letech 1670–1671). Následujícího roku (1672) pak po něm sám převzal úřad knížecího rychtáře.³⁴ Jan Baudiš byl rovněž veřejně významnou osobou, neboť držel funkci rychtáře ve vsi Březoví a zároveň byl mistrem kovářského řemesla.³⁵ Poslední účastníci se osoba, jmenovaná Dorota Čapková, byla manželkou Václava Čapka, obročního písaře a též purkrabího náchodského panství.³⁶ Dorota Čapková se na křtech dětí Jiříka Zelikra objevila ještě dvakrát – u dcery Alžběty roku 1676 a roku 1679 u syna Václava.³⁷ Dva roky předtím šel za kmotra syna Jana její manžel Václav.³⁸

Přítomnost dalších lidí rovněž poukazuje na nepřilíš rozmanité personální zastoupení u těchto obřadů. V případě dcery Alžběty byl druhým kmotrem pan Jakub Benigni z Náchoda, stejně jako u křtu syna Václava.³⁹ Anna, manželka pana Benigni, pak byla kmotrou jeho syna Jana roku 1677. Jmenovaný Jakub Benigni spolu se svou manželkou patřil k nejvýznamnějším náchodským měšťanům. Na sklonku sedmdesátých let 17. století byl náchodským primátorem, později v osmdesátých letech dosáhl postu knížecího rychtáře. Jiřík Zelikr je označován, jak už bylo uvedeno, jako pohodný, ale i mistr popravní, v případě křtu dcery Alžběty pak není jeho profese výjimečně zapsána vůbec.⁴⁰

Po roce 1679 osoba Jiřího Zelikra z náchodských matrik zcela mizí, příhodně v témže roce, ve kterém přebírá náchodskou koprofonu nový kat Václav Šulc (Šolc). Odchod Jiříka Křeča tak pravděpodobně byl

³³ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1670–1676, fol. 101v.

³⁴ SOkA Náchod, f. AM Náchod, Rychtářský manuál 1663–1737, fol. 105v.

³⁵ J. K. HRAŠE – L. BAŠTECKÁ, *Dějiny Náchoda 1620–1740*, s. 387. Dále SOkA Náchod, f. AM Náchod, i. j. 1470, Přehled pohořelých sousedů města Náchoda po požáru 1663, fol. 7-8r.

³⁶ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1670–1676, fol. 101v.

³⁷ Tamtéž, fol. 54r.

³⁸ Tamtéž, fol. 27v.

³⁹ Tamtéž, fol. 54r.

⁴⁰ Vzhledem k tomu, že se jednalo o natolik atypické příjmení, které se jinak v Náchodě nevyskytovalo, není pochyb o tom, že šlo o stejnou osobu, což potvrzuje i shodné jméno manželky Magdaleny. S ní měl Jiří všechny čtyři děti.

³¹ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1670–1676, fol. 101v.

³² V době, kdy nový kat Václav Šolc ještě nebyl v Náchodě přítomen, Jiří Křeč případně popravy vykonávat neměl, neboť „*.../Václav Šolc ne hned od zápisu tohoto na svou koprofonu dosedne, kdyby zatím nějaké popravy zašli, ty Jiří Křeč zastávati se zakázal, jestliby však nějaká skrze nepřítomnost Václava Šolce v příležitost neb útrata zašla, tehdy tím vším k zapravení Václav Šolc se zavazuje.*“ SOkA Náchod, f. AM Náchod, Kniha trhová pro osoby snížené a katovnu, fol. 17r.

zároveň i odchodem dotyčného Zelikra. V době příchodu Václava Šulce do Náchoda měl tento mistr popravní již některé narozené děti z předchozích let, přinejmenším syna Jana, který po něm později převzal náchodský „snížený“ grunt.⁴¹ Zde se jemu a manželce Anně narodila dcera Anna Marie, jež byla pokřtěna 14. února 1683. Její otec je v matričním zápisu jmenován jakožto „*Václav Šulc mistr popravní*“.⁴² Kmotrou malé Anny Marie byla Dorota, „*manželka pana Václava Čapka purkrabího náchodského*“, a druhým kmotrem pan Petr Klamperna.⁴³ Dorota Čapková představuje již známou personu účastníci se křtů snížených lidí již počtvrté, za to Petr Klamperna na těchto událostech doposud přítomen nebyl. Opět se jednalo o náchodského konšela a zároveň po několik let i obecního slanaře, tedy člověka, jež v Náchodě „*vedl handl solní*“.⁴⁴

O dva roky později (konkrétně 5. listopadu 1685) křtil Václav Šulc se svou manželkou Annou dalšího potomka, dceru Alžbětu. Počet kmotrů se prakticky od druhé poloviny sedmdesátých let nijak nezměnil, stále zůstával na dvou osobách. Jednou z nich byla jistá kmotra „*urozená panna Hellena de Kunnova*“ a druhým kmotrem byl již známý pan Jakub Benigni.⁴⁵

Poslední „sníženou“ osobou objevující se na konci 17. století v náchodských matrikách byl Matěj Wolš, „posel právní“, který společně se svou manželkou Alžbětou nechal 10. ledna 1685 pokřtít dceru Annu. Kmotrem dcery náchodského biřice byl pan Jan Jedlička „*téhož času primas*“, a jistá Anna, manželka Daniela Votýpky.⁴⁶ Osobu Daniela Votýpky a urozené Heleny de Kunnova se bohužel nepodařilo přesněji identifikovat, přesto je naprosto zřejmé, že se nejednalo o lidi „snížené“, ba právě naopak. V případě paní Heleny nelze o jejím vyšším sociálním statusu pochybovat.

Z personálního zastoupení kmotrů, kmoter a přístojících v případech „snížených“ lidí vyplývají dva základní poznatky. Za prvé, nevyskytuje se zde žádný člověk „snížený“ nebo jinak marginalizovaný, a dále, že většina

zúčastněných byla součástí náchodské městské elity. Matriky podávají svědectví ještě o jedné informaci, jež s prvními dvěma úzce souvisí, a sice že „snížení“ lidé nikdy nebyli kmotry nejen sobě rovným jedincům, ale ani komukoliv jinému, tedy osobám počestným. Studium na základě matričních zápisů tak vyvrací hned několik historiografických stereotypů. V prvé řadě je z dalšího působení čelních představitelů města patrné, že přítomnost na křtu „sníženého“ člověka neměla žádný vliv na jeho dobrou pověst, respektive čest v následujících letech. Náchodští konšelé působili v městské radě nadále i několik let. Stejně tak je mylné se domnívat, že „snížení“ lidé tvořili uzavřenou komunitu, která žila společensky výhradně jen pospolu, silně separovaná, přičemž všechny záležitosti byly řešeny izolovaně od zbytku městské společnosti.

Vrátíme-li se k tezi Jindřicha Francka poukazující na zámožnost, jež mohla nabourávat sociální bariéry, právě případ náchodských tzv. snížených lidí je důkazem, že otázka financí neměla na tento faktor žádný vliv. Podporou tohoto tvrzení je viditelná chudoba některých popravčích v čele s Fridrichem Kopřivou.⁴⁷ On a další pohodní, zejména pak biřici, nedisponovali velkým jměním, které by mělo onu moc narušovat sociální bariéry. Ze všech zaznamenaných křtů snížených lidí v druhé polovině 17. století mimo jiné vyplývá, že účast počestných a vysoce postavených jedinců nebyla ničím neobvyklým, naopak jednalo se o běžný jev.

Klíčové v dané problematice je soustředění se na samotný význam narození a s ním souvisejícího křtu jakožto nejdůležitější křesťanské svá-

⁴⁷ Nový mistr popravní nebyl schopen jak splácet purkrechť bývalé majitelce rasovce Veronice Křečové, tak ani náchodským židům. Původní každoroční splátka 25 kop míšeňských mu byla pro nemožnost platby snížena na 15 kop, neboť rok po koupi koprofony Fridrich Kopřiva „*.../ učinil námluvu že nymí těžká léta jsou a takový purkrechť veliký platiti jemu možné není, tehdy Veronika Křečová k dobré své vůli bez donucení práva Fridrichovi Kopřivovi to dobrodiní učinila, aby jí při těchto Vánočních svátcích letha tohoto 1663 přístích ještě 5 kop míš[enských] složil.*“ SOkA Náchod, f. AM Náchod, k. 22, i. j. 1481, Hrdelní právo – katovna (koprofora), nefol. „*Snížená chudoba*“ na kterou se Fridrich Kopřiva častokrát vymlouval, přivedla náchodského popravčího nakonec do šatlavy. „*Nemožností a chudobou svou sníženou se vymlouval, a čím že platiti nemá mnohokrát přednášel.*“ SOkA Náchod, f. AM Náchod, Rychtářský manuál 1663–1737, fol. 104v. Příčinou nebylo neodvácení purkrechťu, ale nesplácení zmiňovaných 75 kop míšeňských náchodským židům, poručníkům sirotků Šmulovských. Do roku 1667 zaplatil Kopřiva pouhých 5 kop z celé částky, přičemž na stížnosti Jakuba Fajšla nereagoval a na opakované výzvy „*nestál*“ ani před městským soudem.

⁴¹ SOkA Náchod, f. AM Náchod, Kniha trhová (Knihy pamětní města Náchoda založené léta 1615) 1615–1781, fol. 346v.

⁴² SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) Náchod 1676–1723, 170v.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ J. K. HRAŠE – L. BAŠTECKÁ, *Dějiny Náchoda 1620–1740*, s. 354.

⁴⁵ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) Náchod 1676–1723, fol. 234v.

⁴⁶ Tamtéž, fol. 213r.

tosti, významného životního mezníku a jednoho z přechodových rituálů. Tomuto náboženskému obřadu, vyjadřujícímu symbolické znovuzrození smrtelného člověka a jeho pozvednutí z přirozeného stavu k vznešenosti církve,⁴⁸ předcházela výběr vhodného jedince pověřeného kmotrovstvím. Iniciativa výběru spočívala výhradně v rukách rodičů dítěte, jak ostatně dokládají doložené žádosti. Sepsaná prosba nebo také pozvání na křest nepatří mezi hojně dochované prameny, o to je cennější, že se pro náchodské prostředí dohledala tato žádost sepsaná tzv. sníženým člověkem. Jedná se o prosbu z roku 1645 od jistého Jiříka Svobody, „syna mistra popravního při městě Náchodě“.⁴⁹ Žádný kat příjmením Svoboda v náchodské koproforně tou dobou nebydlel, žil však zde mistr popravní Jan Veselský. Jiřík Svoboda byl pravděpodobně jeho syn, nebo syn některého z předcházejících náchodských popravních, který novým sňatkem a přestěhováním se na jiný grunt převzal patrně i nové příjmení.⁵⁰ „Sníženost“ na Jiřím Svobodovi přesto ulpívá dále vzhledem k jeho vlastnímu podpisu a označení.

Syn náchodského popravního adresoval žádost o kmotrovství „šlechtné a poctivé panně Kateřině, dceři Jiříka Strnada jinak Danyelova“.⁵¹ Jmenovaná panna Kateřina byla dcerou místního pekaře, zmíněného Jiříka Strnada jinak Danyelova.⁵² Ze samotné citace vyplývá, že se jednalo o dceru náchodského řemeslníka, která rozhodně nestála společensky naroveň člověku „sníženému“, jakým byl Jiří Svoboda. Ten paní Kateřině napsal: „Vaší milosti poníženě oznamuji, kterak mne a manželku mou pan Bůh, takovým štěstím obdařiti a nám spolu v stavu manželském, zdárný plod děťátku dcerku ku potěšení našemu dáti ráčil, buď jméno boží pochváleno. Kteréžto děťátku dcerce naší, za povinnost otcovské, dáli pán Bůh dne ztřejššího svatým křtem, posvětití dáti míním a chci v té příčině vám poníženě se vsí náležitou uctivostí za to pro-

sím, abyste se témuž děťátku dcerce naší, při křtu svatém za jednu pannu kmotru propůjčiti a životně postaviti ráčili.“⁵³ Prosba Jiřího Svobody pokračuje dále vysvětlením, proč by se měla jmenovaná Kateřina křtu účastnit: „Kterýmžto křesťanským skutkem kmotrovstvím ráčíte čest a slávu Boží velebiti, a tomu děťátku dcerce mé, vděčně a nesmrtelně dobrodiní učiniti a prokázati. Za čež vám sám pan Bůh hojná odplata ráčí.“⁵⁴

Apelování na dobrodiní, které zmíněná kmotra vykoná svou účastí na křtu, je prvkem klíčového významu, neboť právě silný náboženský charakter křestního obřadu potlačoval klasické „světské“ vnímání cti, respektive bezectnosti. Do popředí se dostávali v tuto chvíli jiné, důležitější hodnoty, jakým bylo řádné zplození z manželského lože a především křesťanská láska, která měla potenciál smazávat sociální difference mezi přítomnými jedinci. Dosavadní bádání o tématu křtu a vůbec kmotrovství samotném reprezentované kupříkladu Miroslavou Melkesovou poukazuje na skutečnost, že odmítnout účast na tomto obřadu bylo svým způsobem téměř nemožné a nebylo slučitelné s chováním řádného katolíka. Pozvání na křest bylo projevem veliké úcty (o čemž svědčí i samotná žádost Jiříka Svobody), což navíc posilovalo společenskou prestiž dotyčného.⁵⁵ Odmítnutí tedy bylo možné jen skutečně ze závažných důvodů, jakým byla nemoc nebo nepřítomnost ve městě. V tom případě pak mohlo být přistoupeno k jiné alternativě, a sice že žádaného zastoupila zpravidla jeho manželka. S ohledem na formu žádosti však nebyl prakticky žádný rozdíl mezi prosbou sníženého člověka a osoby považované za poctivou.⁵⁶ Dovolávání se

⁵³ SOKA Náchod, f. AM Náchod, Spisový materiál, Hrdelní právo – záležitosti katů 1643–1667, nefol.

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ Viz: M. MELKESOVÁ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí raného novověku*, s. 262–276; TÁŽ, *ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*, Historická demografie, 2003, s. 63–122; Josef GRULICH, „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřady v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století), Historická demografie, 2000, s. 49–82.

⁵⁶ V „psaní na křtiny zvaní od prokurátora“ ve městě Přelouči stojí: „Přitom nemohu vaší milosti toho tej učiniti, že pán Bůh všemohoucí z milosti své svatě dnešního dne manželce mé šťastně pomoci a nám spolu, dcerku dáti ráčil, kterouž oumyslu sme aby k účastnosti Krista Pána a církvi svatě připojeno býti mohlo: Jsem se vůle v tuto neděli nejprve přišší, křtem svatým dáti posloužití i znaje k sobě vaší milosti vřelíjakou lásku a náchyllost nemohl jsem toho pomínouti, než vaší milosti tímto psáním sejm navštívíte, /.../.“ SOKA Pardubice, f. Archiv města Přelouč, kn. 3,

⁴⁸ Miroslava MELKESOVÁ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí raného novověku*, Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie 11/12, 2003, s. 266.

⁴⁹ SOKA Náchod, f. AM Náchod, Hrdelní právo – záležitosti katů 1643–1667, nefol.

⁵⁰ Úzus přejímání příjmení dle názvu selského gruntu případně chalupy popsali již na příkladu jižních Čech Jaroslav Čechura. Vstupem na grunt, pro který bylo vžito po dlouhá léta určité označení, se muž po něm začal nazývat. Za život jednoho člověka se pak můžeme setkat s více variacemi jeho příjmení. Jaroslav ČECHURA, *Dějiny zdola: hledání ztracených lidí v 18. století*, in: Tenkrát na západě (Čech): kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje, Plzeň 2013, s. 240.

⁵¹ SOKA Náchod, f. AM Náchod, Hrdelní právo – záležitosti katů 1643–1667, nefol.

⁵² SOKA Náchod, f. AM Náchod, k. 25, i. j. 1495, Spory civilní – o čest – obvinění, smlouvy, agenda 1510–1786, nefol.

milosrdenství za účelem uvedení dítěte do svaté církve bylo v tomto případě na prvním místě.⁵⁷ Takto vypadala základní ideová rovina křesťanského rituálu, křest však v sobě skrýval i další smysl. Svou podstatou měl totiž silný společenský význam.

Josef Kadeřábek zabývající se sociální mobilitou měšťanů v raném novověku na příkladu Slaného v letech 1610–1635 ztotožnil kmotrovství s jednou z nejrozšířenějších technik napomáhající utváření společenských kontaktů. Navazování vztahů pomocí kmotrovství bylo výhodné pro obě strany. Městská elita, která byla cílovou skupinou, si tímto posilovala svou vlastní prestiž a účast na křtu pro ni představovala i určitou formu sebeprezentace. Zatímco ostatní měšťané, v tomto případě především členové nižších samosprávných sborů (obecní starší a volenci), kteří usilovali o zlepšení společenského postavení a kariérní postup směrem do městské rady, tak navazovali potřebné vztahy s městskou elitou.⁵⁸ Frekventované účasti městské elity na křtech ostatních měšťanů si povšimli už dříve i jiní badatelé, nicméně větší zaměření na motivaci a rozhodující faktory v otázce výběru kmotra doposud v historiografii chybělo. Na příkladu Slaného je účel této sociální strategie více než patrný, hlavním cílem těchto snah bylo vstoupit mezi tzv. „*slovutné pány*“, jak se nazýval relativně úzký okruh městské elity.⁵⁹

V náchodském prostředí lze tento aspekt sledovat podobně jako v případě Slaného. Členové městské elity byli nejčastěji zastoupeni coby kmotři dětí náchodských měšťanů. Tento jev se zdaleka netýkal pouze lidí tzv. snižených, ale byl rozšířený pro celou městskou společnost bez ohledu na různé sociální vrstvy. Zaměříme-li se kupříkladu na některé zmiňované osoby účastníci se křtu „snižených“ lidí v sedmdesátých letech 17. století, pozorujeme z matričních zápisů, že jednou z nejžádanějších osob byl stávající náchodský primátor Jan Šretter (někdy psáno také Šrötter). Jen v roce 1674 se on, případně jeho žena Oršila Šretterová dostavili v roli kmotra/kmotry na hned sedmnáct křtů. Podobnému počtu se blížil pouze pozdější knížecí rychtář a stávající konšel Jakub Benigni, který byl,

společně se svou manželkou, přítomen celkem u čtrnácti těchto obřadů. Podobně oblíben byl též Václav Čapek, náchodský purkrabí, a jeho žena Dorota Čapková, byli přítomni celkem dvanáctkrát, z toho osmkrát Dorota a čtyřikrát Václav. Ostatní jmenovaní radní se rovněž v matrikách objevují hojně, nicméně již v menší míře. Často vyniká jméno Lidmily Bukovské a jejího manžela Václava Bukovského (celkem osm kmotrovství).⁶⁰ Prakticky nijak se však v uvedeném roce neobjevuje osoba městského rychtáře, kterým byl v té době Kryštof Khol. Ačkoliv jen za zmiňovaný rok bylo pokřtěno na náchodském panství více jak 250 dětí, počet křtů, na nichž byly přítomny městské elity, lze i přesto považovat za vysoký. Prakticky žádné jiné osoby se zde neobjevují takto opakovaně. Stejný trend můžeme sledovat i v následujících letech.

Lze rovněž říci, že náchodská městská elita se objevuje převážně na křtech dětí náchodských měšťanů, v případě novorozeňat z okolních šosovních vesnic je personální složení mnohem rozmanitější.⁶¹ Nelze tedy usuzovat, že výběr kmotra závisel pouze na vhodně vybrané strategii sociálního vzestupu, u běžných měšťanů a poddaných zde stále hrály velkou roli různé neformální faktory, mezi něž můžeme řadit přátelství, vděk či jiný osobní vztah apod. Každopádně při počtu křtů, jichž se zástupci městské honorace účastnili, nelze předpokládat, že do budoucna plnili idealizovanou představu kmotra jakožto duchovního průvodce a učitele křesťanské morálky.

Ze zaznamenaných sociálních sítí „snižených“ lidí vyplývá, že kmotrovství zde mělo své místo stejně jako u ostatních měšťanů. Účel však byl značně odlišný, snaha jakkoliv se více podílet na chodu města a kariérně se posunout naprosto nepřicházela v případě bezectných jedinců v úvahu. Formální rovina ovšem měla svou úlohu stejně jako ta neformální. „Snižení“ lidé se navázáním bližších vztahů pravděpodobně snažili být stále v kontaktu s městskou komunitou tvořenou počestnými jedinci, přičemž křest se stával účinným nástrojem sociální komunikace. Prostřednictvím kmot-

i. j. 19, Kniha pamětní 1615, fol. 32v.

⁵⁷ Bohumil LUKAVSKÝ, *Žádost o kmotrovství z konce XVII. věku*, Český lid 13, 1904, s. 250.

⁵⁸ Josef KADEŘÁBEK, *Sociální mobilita měšťanů v raném novověku. Příklad Slaného v letech 1610–1635*, Historická demografie 1, 2014, s. 1–32.

⁵⁹ Tamtéž, s. 9.

⁶⁰ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) Náchod 1670–1676, fol. 141–183r.

⁶¹ Výjma poddanských a zádušních vsí patřily k Náchodu i tzv. šosovní vesnice (Staré Město nad Metují, Bražec, Běloves, Malé Poříčí), které měly povinnost každoročně rezidenčnímu městu vyplácet šos, neboli specifickou městskou formu pozemkové daně. Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnost*, Praha 2005, s. 243.

rovství tak byli pohodní, kati i biřici stále součástí náchodské společnosti i přes sklony některých jedinců odsouvat je na pomyslný okraj. Tendence „snížených“ lidí více se společensky přiblížit a začlenit byla navíc podpořena charakterem samotného kmotrovství, jinými slovy, nemožností „bezectné“ rodiče odmítnout. Díky tomuto byla možnost výběru kmotrů mnohem širší, než jak tomu bylo například u volby budoucí manželky/manžela, která se omezovala pouze na osoby „snížené“. Daní jedinci si na křty nezvali osoby „sobě rovné“, jednoduše proto, že zde na ně nebyl činen sociální tlak, jako tomu bylo v jiných sférách života.⁶² Volba konkrétního člověka byla jistě doprovázena i dalšími motivacemi, každopádně bližší vztah s členy městské správy a městským rychtářem byl do budoucna nepochybně přínosem. Nejenže náchodský mistr popravní nebyl ze strany městské rady ani rychtáře nijak společensky omezován, ale ani nebyl patrný jakýkoliv konfliktní vztah mezi těmito dvěma stranami.

Přes poměrně velkou volnost ve volbě kmotra svého potomka je znatelný ještě jeden faktor podporující onu strategii, a sice snaha vždy „mířit výše“. Rodiče při křtu svého dítěte pozvali pouze takového kmotra, který patřil do sociální skupiny, v níž bylo stále ještě reálné navazovat nové kontakty. Městský rychtář byl počestnou osobou a „mistr popravní“ stejně jako „posel právní“ s ním byl běžně v kontaktu, není tedy překvapující, že „snížení“ lidé žádali o křest častokrát právě jeho nebo městské konšely, které rovněž znali. Členové městské elity však mířili na hierarchickém žebříčku pochopitelně ještě o kus dál. Když například nechával roku 1685 křtít svého syna Franze Fridricha náchodský purkmistr pan Jan Jiří Elsner, prvním z kmotrů byl „*dvojtíhodný pan Fridrich de Ranne toho času*

děkan náchodský“, druhým důchodní písař Václav Hájek a další.⁶³ Zejména osoba náchodského děkana se na těchto obřadech objevovala pouze u členů místní nobility, hejtmána panství apod. Zmíněný důchodní písař pan Václav Hájek, který patřil rovněž do vyšší společenské vrstvy, zval obvykle v případě svých dětí hraběnku Piccolomini. Roku 1688 tak na křest jeho syna Františka Antonína Josefa Octaviana Mariana byli pozváni ti nejvyšší zástupci místní honorace a nobility: „... *kmotr urozený pan Petr Dominik de Bartoloni gubernátor panství při knížectví náchodský, pan Václav Hradecký hejtmanský panství, pan Václav Čapek purkrabí téhož panství, kmotra urozená paní Barbora Terezia Altová z Altu rozená z Sauru, item vysoce urozená paní paní Octaviana Marie Benigna markraběnka z Gwadany rozená hraběnka Piccolomini de Arragona*“.⁶⁴ Personální zastoupení bylo tudíž do určité míry odrazem reality společenského postavení rodičů, respektive toho, komu se dotyční chtěli přiblížit.

Sociální síť tzv. snížených lidí v Pardubicích v 17. století

Analýza pardubických matričních zápisů se liší od náchodské situace už jen z hlediska rozdílné pramenné základny. První pardubická matrika zahrnující období 1633–1702 obsahuje zápisy křtin, oddání a úmrtí již o třicet let dříve, než jak tomu bylo v případě Náchoda.⁶⁵ Pro sedmnácté století jsou pak dochovány další čtyři matriční knihy.⁶⁶ Počet zápisů „snížených“ lidí je zde prakticky srovnatelný vzhledem k malé četnosti potomků těchto osob v pardubickém regionu. Mimo to je nutné reflektovat i skutečnost, že pro dané období, které pardubické matriky postihují, se ve zdejší katovně

⁶² Nejvíce znatelný společenský nátlak lze sledovat ze strany cechovních organizací. Nejenže nebyli potomci přijímáni do počestných řemesel, ale řemeslníci se snažili vyvarovat jakémukoliv spojení s nečistou živností a s ohledem na podobu cti disciplinovat i ostatní měšťany. V rámci sporů o čest tak můžeme sledovat ostré reakce cechovních řemeslníků při jakékoli možnosti ohrožení dobré pověsti. Takto kupříkladu cechmistr řemesla řemenářského a uzdařského Jan Šafář z České Skalice si stěžoval náchodskému hejtmánovi, že ho náchodský mistr, konkrétně Jan Slanina, na schůzi cechmistrů „*.../plundroval před dobřejmi a poctivejmi lidmi a řemeslníky*“. Slanina měl údajně prohlásit, že mu kazí dílo, neboť prodává kůže pod cenou, a jak Šafář vypověděl: „*.../ a že mu tam chodím rače odpustiti do města Náchoda dělat a odřít, že nyní Kopriva jejich v šatlavě sedí a já že na jeho místě tam dřít chodím*.“ Spojení s osobou místního kata byla pro řemeslníky naprosto nepřijatelná. SOkA Náchod, f. AM Náchod, k. 25, i. j. 1495, Spory civilní – o čest, obvinění, smlouvy, agenda 1510–1786, fol. 225v.

⁶³ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) Náchod 1676–1723, fol. 214r.

⁶⁴ Tamtéž, fol. 347v.

⁶⁵ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Pardubice, ukn. 6979, i. j. 6979, sign. 1490, Matrika (NOZ) 1633–1702.

⁶⁶ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Pardubice, ukn. 6980, i. j. 6980, sign. 1490A, Matrika (NO) 1641–1654; SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Pardubice, ukn. 6981, i. j. 6981, sign. 1491, Matrika (NOZ) 1665–1702; SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Pardubice, ukn. 6982, i. j. 6982, sign. 1492, Matrika (N) 1702–1736.

vystřídaly pouze tři různé osoby. Personální zastoupení v matrikách je tak o něco méně rozmanité, většinu zápisů tvoří děti pardubického kata Jiřího Zelingerera. Ve značné menšině jsou tu pak uvedeny ostatní „snížené“ osoby. Stejně jako v případě Náchoda i zde lze pozorovat přítomnost některých lidí, kteří oficiálně nebyli vlastníky žádné z místních rasoven, nicméně na pardubickém panství žili a zřejmě tak i jistou formou profesně působili.

Snížení lidé města Pardubic jsou v církevních matrikách stejně rozpoznatelní, jako tomu bylo v předchozím městě. Formy označení se ovšem do jisté míry liší. V závislosti na užívání latiny, s čímž se v náchodských matrikách nesetkáváme, je místní popravčí nejčastěji nazýván latinsky *carnifex*. Česky pak *mistr ostrého meče* případně *mistr zdejší popravní* nebo také *pohodnej*. Jako neobvyklé se jeví latinské značení Jiřího Zelingerera z roku 1698, kdy je nazván *minister justitiae*, patrně ve smyslu „služebník spravedlnosti“.⁶⁷ Různé formy pojmenování „snížených“ lidí a jejich nečisté profese nám ukazují, že úhlů pohledu na jednoho a téhož jedince mohlo být mnohem více. Tuto skutečnost nelze vnímat jako nepodstatnou, neboť stejně jako se různily názvy snížené živnosti, tak se s největší pravděpodobností lišily perspektivy, jak na dotyčné jedince nahlížet.

Během zjišťování identity jedinců přítomných u křtu vyvstává důležitý fakt odlišující pardubické poměry od náchodských. Personální složení kmotrů můžeme typologicky rozdělit do dvou skupin. Jednak se i zde objevují v hojné míře zástupci městské elity, včetně významných vrchnostenských úředníků, druhou skupinu však tvoří osoby, které nelze bezpečně identifikovat. S jistotou lze říci, že se nejednalo o lidi „snížené“, ti u křtů zcela chybí, stejně jako v Náchodě. Jména přítomných kmotrů je možné nalézt mezi jmény pardubických počestných sousedů, ovšem kvůli chybějícím upřesňujícím údajům (živnost, funkce apod.) musí být jejich ztotožnění bráno jen jako přibližné.

První „sníženou“ osobou pardubických matrik je mistr popravčí Jan Ledvina, zde zkomolen na „*Jan Ledvinka (ptune lictore apud iudice civitat agebat)*“.⁶⁸ Se svou ženou Juditou měl pouze jednoho potomka jménem Jiří. Lze předpokládat, že syn zemřel ještě v dětském věku, v jiném přípa-

dě by se mu pardubický pohodný pravděpodobně snažil „snížený grunt“ předat. Křtu malého Jiřího byly přítomny celkem čtyři osoby – prvním kmotrem byl městský rychtář Pavel Horský, dalším pardubický primátor Jan Rosnický a městský konšel Václav Lipenský.⁶⁹ Ženy zastupovala kmotra paní Lydie Krhbíková, pravděpodobně příbuzensky spřízněná s rodinou zámeckého hejtmána Václava Khyrbíka,⁷⁰ a paní Mariana Vynklérová.⁷¹ Totožnost Mariany Vynklérové patří mezi ty, jež nelze přesněji určit, nicméně s ohledem na zkratku „D.“ (domina), která se podobně jako v Náchodě objevuje u vážených počestných měšťanů, se patrně jednalo o manželku pardubického konšela Jana Vynkléra působícího v městské radě ve třicátých letech 17. století.⁷²

Ve čtyřicátých a padesátých letech je zápisů „snížených“ lidí podstatně méně. V tomto období najdeme jediný z roku 1649 týkající se křtu Jiřího, syna „posla právního“ a jeho manželky Doroty. Pětice zastoupení na křtech „snížených“ lidí není v dalších letech již obvyklé, stejně jako u syna „posla právního“ byly přítomny v kostele svatého Bartoloměje zpravidla tři osoby. V tomto případě to byl sirotčí písař pan Václav Najman (někdy také Najmon),⁷³ dále Nicolaus Philoppon a Dorota Řehořka.⁷⁴ Poslední dva jmenovaní patří do skupiny lidí, jež není možné přesněji identifikovat.

⁶⁹ TSbírka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1633–1702, fol. 4r. Kariéra Václava Lipenského šla na počátku třicátých let 17. století prudce nahoru. Nejprve zastával rovněž post „*primasa poručného*“. Později roku 1634 převzal primátorský post po Janu Rosnickém a vykonával ho do roku 1636. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Zřízení městské do roku 1900, díl II., část 1*, Pardubice 1920, s. 36–37.

⁷⁰ Více píše o rodině Khyrbíků Josef Sakař v kapitole *Osoby šlechtické, erbovní a dvořané*. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem, Zřízení městské do roku 1900, díl II., část 2.*, Pardubice 1925, s. 179.

⁷¹ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1633–1702, fol. 4r.

⁷² J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Zřízení městské do roku 1900, díl II., část 1*, s. 36.

⁷³ Tereza Siglová zabývající se rovněž spory o čest zaznamenala v případě sirotčího písaře Václava Najmona konflikt vzniklý na základě nářku na cti. Podobná urážka sirotčího písaře byla takto zaznamenána jen jednou. Jistý pardubický měšťan Tobiáš Borovička ústně písaře napadl a označil jej za „*šelmu, z kurvy syna a pakharta*“. Viník byl nakonec pro příklad jiným za urážku takto vysoce postavené osoby potrestán sedmidenním vězením. Tereza SIGLOVÁ, *Soudové zisku nenesou: spory obyvatel městeček pardubického panství v 16. a 17. století*, Brno 2011, s. 188.

⁷⁴ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1633–1702, fol. 43v.

⁶⁷ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, farní úřad Pardubice, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 104r.

⁶⁸ Latinské pojmenování značí, že byl Jiří Ledvina služebníkem u městského rychtáře. SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1633–1702, fol. 4r.

V padesátých a šedesátých letech nejsou uvedeny žádné zápisy „snížených“ lidí. První po této delší časové pauze byl 22. prosince 1673 křest Jiřího, syna Kristiána Krubera (jinak také Grubera), „*mistra ostrého meče v městě Poličce*“.⁷⁵ Dlouhodobější absence zápisů o lidech z okraje společnosti v matrikách se zřejmě nedá označit za nedostatek místního faráře (v jiných ohledech se křestní zápisy zdají být přesné), ale odpovídá skutečnosti, že stávající kati/pohodní a „poslové právní“ více potomků neměli. Podobně jako Jan Ledvina ani Jiří Ledvina navzdory většímu počtu manželek (celkem tři) přinejmenším po dobu dvaceti sedmi let, které strávil v Pardubicích, žádné potomky nezplodil. Vrátime-li se k osobě poličského kata Kristiána Krubera, důvod jeho přítomnosti na pardubickém panství není přesně znám. Přeloučskou rasovnu již dva roky měl v držení nevlastní Ledvinův syn Václav Holík a dašickou rasovnu měl v držení sám pardubický popravčí. Pravděpodobně byl Kristián Kruber v kontaktu s Jiřím Ledvinou, který byl dříve rovněž mistrem popravním ve městě Poličce.⁷⁶ Ledvina byl ve styku s poličskými sníženými lidmi patrně po celou dobu svého pardubického působení, neboť v době jeho úmrtí roku 1678 učinil radní písař tuto poznámku do radního manuálu: „*Pavel Stoček ústně aby kšaft nebož. Jiříka Ledviny a porovnání schovanky jeho biřičky z města Poličky, do jeho depositi rychtářské od vzácného magistrátu odevzdán byl.*“⁷⁷ Je též možné, že zde Kruber Ledvinovi v sedmdesátých letech vypomáhal kvůli jeho pokročilému věku. Nicméně bližší informace k jeho přítomnosti na pardubickém panství bohužel chybí.

Kmotry malého Jiřího byli pan Jan Čabicar, pan Včelakovský a kmotrou panna Marie Magdalena Květoňová.⁷⁸ Zde lze blíže identifikovat pouze Marii Květoňovou, dceru městského rychtáře. Jan Čabicar i pan Včelakovský se sice objevují v radních manuálech, ale jejich identitu nelze přesněji určit. V případě Jana Čabicara se lze domnívat, že se jednalo o nájemního žďánského mlynáře, ovšem to je pouze jedna z domněnek.⁷⁹ Klíčovým poznatkem je především skutečnost, že v matrikách nenacházíme

spojení s jinými „sníženými“ jedinci, což potvrzuje i zkratka pro *dominus*. Nejčastěji se s ní setkáváme u zástupců městské elity, zejména v případě konšelů a zpravidla i cechmistrů jednotlivých řemesel.⁸⁰

Následující zápisy křtů se vztahují k osobě pardubického popravního Jiřího Zelingerera, který, jak už bylo řečeno, měl s manželkou Rozinou „přinejmenším“ devět potomků. Zápis křtu nejstaršího syna Václava v pardubických matrikách zaznamenán není. Prameny církevní proveniencce zřejmě nejlépe postihují různé variace příjmení pardubického kata. Vyjma jediného případu, kde jednoduše chybí, se setkáváme nejčastěji s podobou *Zelinger*, *Zelinker*, *Zelinkr*, eventuálně *Žiliger*, *Zeniger* nebo zcela mylně *Zelinka*.

U osoby Jiřího Zelingerera můžeme pozorovat, že jména některých kmotrů případně svědků u křestních obřadů se stejně jako v náchodských matrikách častokrát opakují. Rovněž lze sledovat mnohdy střídavou přítomnost obou dvou manželů v roli kmotra, případně angažování jejich potomků na této pozici. Prvního křtu se účastnil na místě kmotra pan Jan Veselý,⁸¹ městský rychtář, jako svědkyně paní Mariana Juxtová a posledním přítomným byl urozený pan Martin Štika, důchodní písař.⁸² O dva roky později se křtu syna Jiřího účastnila paní Anna, manželka Martina Šticky.⁸³ Mariana Juxtová nebo také Justová byla manželkou pana Christophera Justa, tento muž společně se svou ženou byl v záležitosti křtů Zelingerových dětí nejčastěji oslovanou osobou. V součtu se on, jeho žena (nejdříve Mariana a později Anna) a zřejmě i dcera (Magdalena Justová) dostavili na sedm těchto obřadů, tedy převážnou většinu. Podobně žádaný byl už jen pan Václav Ferdinand Kutnohorský, uznávaný měšťan po dlouhá léta zastávající úřad městského konšela a další významné funkce.⁸⁴ Identita

⁸⁰ Josef Kadeřábek rozpoznal, že pouze příslušníci městské elity, mezi něž patřili zejména členové městské rady, první radní písař, představení tří řemesel (řeznický, sladovnický a pivovarnický cech), rektor partikulární školy, císařský rychtář, erbovní měšťani a další, byli v pramenech městské a církevní proveniencce označováni jako „*slovutní pánové*“. J. KADEŘÁBEK, *Sociální mobilita měšťanů v raném novověku*, s. 5.

⁸¹ Jan Veselý zastával pozici městského rychtáře po tři léta od roku 1687, do roku 1689. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Žřízení městské do roku 1900, díl II., část 1.*, s. 52.

⁸² SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 60v.

⁸³ Tamtéž, fol. 71v.

⁸⁴ Václav Kutnohorský byl zároveň i inspektorem zdejší školy a mistrem řeznického řemesla. SOkA Pardubice, f. AM Pardubice, Radní protokol 1682–1691, nefol.

⁷⁵ Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1633–1702, fol. 125r.

⁷⁶ Jan VYHLÍDKA, *Lexikon nedotknutelných*, Brno 2013, s. 188.

⁷⁷ SOkA Pardubice, f. AM Pardubice, Manuál radní města Pardubice 1678–1683, fol. 86v.

⁷⁸ Tamtéž, fol. 125r.

⁷⁹ SOA Zámorsk, f. Velkostatek Pardubice, kn. 15, i. j. 247, sign. G 112, Kopiař komorních poručení 1701–1702, fol. 164r.

Kryštofa Justa a jeho ženy Mariany ukazuje na jeden z dalších aspektů týkající se totožnosti kmotrů, a sice že v případě některých jedinců se nemuselo jednat o pardubické měšťany.⁸⁵ Vlastnictví dašické a později i přeloučské rasovny dávalo možnost intenzivnějšímu navazování různých kontaktů i v jiných městech, nebylo nutné se zaměřovat jen na pardubické elity. Mimoto už jen soupis Jiřího dlužníků zaznamenaný v *Knize snižených osob* dává poznat, že Zelinger měl známosti, přinejmenším za finančním účelem, i v jiných lokalitách.⁸⁶

U dalších křtů Jiřího dětí můžeme určit hned několik čelních představitelů města, případně v zastoupení svých manželek. Roku 1691 to byl „*vir consulens Pardubicens*“ neboli městský konšel Jan Šelanovský,⁸⁷ obroční písař Ignác Štika,⁸⁸ syn pardubického primátora Jana Havele Václav,⁸⁹ rovněž Jindřich Majer, důchodní písař, a jeho manželka Rozálie⁹⁰ nebo také Dorota Lysanderová.⁹¹ Mezi významné osobnosti patřila i urozená panna

slečna Barbara Gurtonová z Rozenwaldu, která byla přítomna křtu syna Josefa Ignáce.⁹² Z církevních matrik rovněž vyplývá, že Jiří Zelinger měl blízko k rodinám některých pardubických mlynářů – roku 1698 se křtu syna Františka Antonína účastnila mlynářka Dorota Řeháková,⁹³ o rok později pak Kateřina, manželka pardubického mlynáře Matyáše Titnicha.⁹⁴ V případě dalších dvou osob (Magdaleny Ditrichové a Jana Jiřího Pantze) nebyla identifikace bez bližších údajů bohužel možná.

V případě Jiřího Zelinger a jeho manželky Roziny máme výjimečně dochován i zápis týkající se ohlášení jejich společné svatby. Svazek těchto dvou osob je jedním ze svědectví téměř naprosté „genealogické“ uzavřenosti „snižených“ lidí.⁹⁵ Rozina Jechová, „*pozůstalá dcera Daniela Jecha, biřice sezemskýho*“, patřila do stejné sociální skupiny. Přítomnost lidí z okraje společnosti u svatby Jiřího Zelinger a jeho manželky není zápisem vyloučena, nicméně paradoxně zde jako svědci stáli Jiří Tejnecký, tou dobou písař rybníční, dále rychtář Lukáš Veselský, Václav Stučka a „*mnohý jiní*“.⁹⁶

Svatby „snižených“ lidí tak kontrastně ukazují, kam moc vlastní „nepočestnosti“ sahala a kam už nikoliv. Výběr partnera byl v tomto ohledu značně omezen, čehož si byla tato skupina společnosti dobře vědoma. Případ náchodského kata Jana Veselského ukazuje, jak on sám situaci vnímal. Po smrti manželky Alžběty si chtěl vzít za ženu svou nevlastní

sander se objevuje pouze ve spojení s pardubickým hejtmánem Jakubem Lysanderem z Ehrenfeldu. Více J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem, Žřízení městské do roku 1900, díl II., část 2*, s. 184–185.

⁹² SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) 1702–1736, fol. 30v.

⁹³ Je možné, že se jedná o stejnou osobu (Dorota Řehořka) účastníci se křtu Jiřího, syna Jakuba, posla právního roku 1649. Vzhledem k značnému časovému rozestupu je to ovšem pouze domněnka.

⁹⁴ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 84v a Tamtéž, fol. 88r.

⁹⁵ Kathy Stuart poukazuje na nemožnost svobodnějšího výběru partnera mimo skupinu bezctných lidí ve městě Augsburg. Sňatek mezi člověkem sniženým a počestným nebyl žádaným ani z jedné strany, jak ukazuje případ augsburského rybáře Andrese Anhausera a dcery místního rasa Barbary Leichnam, kteří se rozhodli roku 1654 nechat oddat a to navzdory počátečnímu zákazu svých rodičů. Více rizikovým však byl sňatek pro rodinu augsburského rybáře a celého místního cechu rybářů. K. STUART, *Defiled Trades and Social Outcasts*, s. 2.

⁹⁶ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 14r.

⁸⁵ Marie a Kryštof Justovi byli počestní sousedé, ovšem ne přímo z Pardubic. Ve dne 27. června 1687 stála Marie Justová, manželka Jana Kryštofa Justa, před městskou pardubickou radou, nicméně dle připsané poznámky se jednalo o měšťanku z blíže neurčeného „*města na předměstí*“. Důvodem projednávání před městským soudem byl nárek na cti, neboť tři dny předtím navštívila Marie pardubického měšťana Jana Šelakovského a když se vrátila domů, Annu Šafaříkovou, která byla tou dobou u ní ve službě, „*před mnohými lidmy za kurvu cizoložnou*“ s jejím manželem vyhlásila a několikrát ji uhodila. Justová odmítla, že by Šafaříkové či svému manželovi nedůvěřovala, a že Annu uhodila, ovšem jen proto, že své paní neslušně a neuctivě odmlouvala. Celý spor skončil tím, že Justová Annu Šafaříkovou propustila, ji „*za poctivou tu v městě radním před P. P. Pány vyhlásila*“ a obě ženy si podaly ruce. SOkA Pardubice, f. AM Pardubice, Radní protokol 1682–1691, fol. 18v.

⁸⁶ Jiří Zelinger poskytoval finance během svého života i zcela počestným místním i mimo pardubickým měšťanům. Patřil sem kupříkladu jistý Josef Herberger z Chrudimi, mlynář Václav Čermák, dále přeloučský žid Jakub Frydlantský, pozůstalí po Janu Volfovi, Mikuláš Hubatka nebo také radní z městečka Dašic Václav Pelikán. SOkA Pardubice, f. AM Pardubice, *Knihy snižených osob 1625–1725* (1813), fol. 4r.

⁸⁷ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 80.

⁸⁸ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) 1702–1736, fol. 30v.

⁸⁹ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (NOZ) 1665–1702, fol. 104r.

⁹⁰ SOA Zámrsrsk, Sběrka matrik východočeského kraje 1587–1949, Matrika (N) 1702–1736, fol. 3v.

⁹¹ Tamtéž. Totožnost Doroty Lysanderové nelze přesněji určit, nicméně příjmení Ly-

dceru, kterou měla Alžběta ze svého prvního svazku. Náchodský děkan ovšem podobnému druhu sňatku nebyl nakloněn a zakázal ho. Veselský se proto rozhodl pro svou vlastní akci. *Recepta, neboli listy došlé z jednotlivých farností na konzistoř pražského arcibiskupství*, ukazují pozoruhodnou sebereflexi vztahující se k postavení „snížených“ lidí, v tomto případě konkrétně Jana Veselského. Mistr popravní se totiž sám odhodlal roku 1645 napsat do Prahy a řešit svou neutěšenou situaci poté, co v rámci náchodského panství jeho postup selhal. Veselský v několika větách vysvětlil svou stávající situaci: „*Oznamuji, kterak majíce já manželku velmi starou, kteráž již z tohoto světa sešla, a po sobě jedné dcery z prvnějšího manžela zanechala, i umínil jsem sobě, touž dceru po ní pozůstalou za manželku pojíti, však pan děkan panství náchodského, žádným způsobem k tomu povolití a mně v tom stavu manželském potvrditi nechce. Poněvadž pak v našem poníženém způsobu málo osob k stavu manželskému, ženských se nachází, já také s matkou nadjmenované dcery, již mrtvou žádné krevnosti jsem neměl. Pročež V. Mti ve vši poníženosti prosím a žádám, že mě v tom milostivé povolení dáti, a poručení panu děkanu náchodskému, aby mi s touž dcerou té nebožky v takovém stavu manželské potvrditi odporen nebyl, učiniti ráčíte.*“⁹⁷ Z vyjádření Jana Veselského vyplývá, že on sám se vnímal jako člověk spadající do určité ohraničené skupiny jedinců, kteří si sice byli navzájem rovni, ale jinak byli stále níže postavení než ostatní. Je tak dost pravděpodobné, že ze strany „snížených“ lidí nebyly ani přílišné snahy spojit svůj život s některým z jedinců na cti zachovalých. S ohledem na danou sociální normu museli okamžitě narážet na silnou bariéru a odpor. V roli svědků se už ovšem mohli počestní lidé svatby snížených jedinců účastnit.

Závěr

Komparace s náchodským prostředím poukazuje jak na některé analogie, tak na méně či více patrné odlišnosti. Podobně jako v Náchodě ani pardubičtí „bezectní“ si za kmotry svých dětí nevybírali osoby snížené, nýbrž osoby považované ze společenského hlediska za počestné. Funkce křtů tak zde zřejmě plnila stejnou úlohu, jako tomu bylo v předešlém městě. Lze se domnívat, že přinejmenším v případě Jiřího Zelingerera byla tato

strategie úspěšná. Právě díky osobní politice utváření vazeb a kontaktů s členy městské elity a ostatními měšťany bylo postavení jeho a jeho rodiny i přes mnohé výtky z řad řemeslníků a městské rady stabilní. Na příkladu Jiřího Zelingerera je možné sledovat způsob navazování kmotrovských vazeb a náboženský a společenský význam křestního obřadu. Vícekrát byli on i jeho žena odmítnuti městskou radou jakožto celkem, aby se tak zamezilo kontaktu s touto nečistou osobou, ovšem kontrastně pak působí přítomnost některých konšelů na křtech Zelingerových dětí, aniž by tím docházelo k jakékoliv dehonestaci. Není možné rovněž opomenout motivaci pardubického popravčího a jeho manželky, kteří jistě vybírali (a někdy i opakovaně) osobu podobné vazbě přístupnou a otevřenou.

Lze se tedy domnívat, že způsob navazování kmotrovských vazeb tak fungoval u „snížených“ lidí i v jiných městech. Už jen z citovaných zápisů poděbradského kata Václava Novolyského, otce Jiřího Zelingerera, je viditelné, že také zde byla přítomna nejvyšší městská elita.⁹⁸ Naproti tomu volba sníženého člověka coby kmotra svého potomka by byla znakem určitého sociálního „poklesu“ jak z pohledu počestného jedince, tak by nebyla jako dobrá volba vnímána očividně ani samotnými „sníženými lidmi“. Možnost výběru přitom příliš omezená v tomto směru nebyla, na panství byly přinejmenším tři další podobné domácnosti.

Obraz klasické bezectnosti, jak byla dosud prezentována, proto ve světle matričních zápisů poněkud selhává. Náboženský motiv nejenže narušo-

⁹⁸ „*Okřtěn syn Jiřík, otec Václav Novolyskej pohodný v městě Poděbradech, matka Dorota, kmotrové: pan Viktorín Vrbenský, pan Václav mladší Wepřecký pojezdny, paní Mariana manželka pana Matěje Kratochvíle mydláře a souseda v Poděbradech.*“ SOA Praha, Sbíрка matrik a průvodní listinný materiál, Středočeský kraj 1573–1949 (1979), sign. 15, Matrika Poděbrady (NOZ) 1647–1679, fol. 37v. [online], [citováno dne: 30. 6. 2016]. Dostupné z: <http://ebadatelnasoapraha.cz>. Syn Václav se narodil Václavu Novolyskému a manželce Dorotě 7. listopadu 1653. Pozoruhodné je personální zastoupení kmotrů. „*Kmotrové: urozený pán mladší Wepřecký z Wepřcgperku pojezdny, urozený pan Gryner z Grynnerfeldu písař důchodní, paní Lidmilla starší Peková barvířka souseda vdova.*“ SOA Praha, Sbíрка matrik a průvodní listinný materiál, Středočeský kraj 1573–1949 (1979), farní úřad Poděbrady, Matrika Poděbrady (NOZ) 1647–1679, fol. 21r. [online], [citováno dne: 30. 6. 2016]. Dostupné z: <http://ebadatelnasoapraha.cz>. Podobné zastoupení kmotrů můžeme sledovat i v roce 1655 při narození dcery Alžběty. „*Kmotrové: Lidmila starší Peková, barvířka. Paní Anna Hájková, pan Václav Kratochvíle soused a spoluradní ve městě Podebradech.*“ Otec je zde jmenován jako Václav Zanykl, pohodný v městě Poděbradech. Tamtéž, fol. 29v. [online], [citováno dne: 30. 6. 2016]. Dostupné z: <http://ebadatelnasoapraha.cz>.

⁹⁷ Národní archiv, f. Archiv pražského arcibiskupství, k. 793, i. j. 2961, sign. C83, Recepta 1645, nefol.

val omezování ústního a fyzického kontaktu, ale dával „sníženým lidem“ možnost i více projevit svou vlastní invenci, která mohla mít příznivé působení i do budoucna. Strategii kmotrovství můžeme s ohledem na další poznatky označit jako úspěšnou, neboť i díky dalším pramenům, zejména rychtářským a radním manuálům a knihám snížených osob, můžeme sledovat, že tito lidé nebyli v mnohých ohledech omezováni jen „na sobě rovné“ jedince. Díky strategii kmotrovství využívané i u „snížených“ lidí je nezbytné nahlížet na určitý koncept „okraje společnosti“ značně kriticky, neboť přinejmenším v uvedených momentech žádný okraj neexistoval.

Recenze

Pavel ŠMEJKAL, *Protektorátem po stopách parašutistů. Vojáci – odbojáři – památníky.*

Praha, Academia 2016, 1127 s., ISBN 978-80-200-2614-9

Nakladatelství Academia vydalo v závěru loňského roku další svazek z ediční řady *Průvodce*, který tentokrát mapuje místa spojená s aktivitami příslušníků západních paravýsadků v době druhé světové války. Kniha nazvaná *Protektorátem po stopách parašutistů* představuje zatím nejobsáhlejší publikaci této u čtenářů poměrně oblíbené řady a lze ji považovat za životní dílo Pavla Šmejkal (nar. 1966), který je mimo jiné absolventem Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (obor český jazyk – pedagogika) a v současné době působí jako šéfredaktor měsíčníku *21. století*. Kniha je skutečně výjimečným počinem a výsledkem autorovy mnohaleté práce. Přestože se (jak již plyne ze zařazení do nakladatelské edice) jedná o „průvodce“, tedy nikoliv monografii s plynulým výkladovým textem, kniha dle mého názoru představuje pozoruhodný příspěvek k historii československých paravýsadků – a také jejich domácích spolupracovníků.

Českoslovenští parašutisté vysílání do protektorátu londýnskou exilovou vládou představují téma, které má v rámci dějin protinacistického odboje zvláštní postavení. Ačkoliv první publikace (spíše memoárového charakteru) vyšly již těsně po druhé světové válce, v období komunistické diktatury se o něm (s výjimkou uvolněného závěru šedesátých let) nesmělo psát, respektive informovalo se o něm ideologickou optikou vládnoucího režimu. Proto panovala po roce 1989 po tomto tématu nevšední poptávka a v rychlém sledu vyšly publikace historiků Jiřího Šolce, Zdeňka Jelínka a Oldřicha Sládka, které si v prostředí zájemců o historii protinacistického odboje získaly značnou popularitu. Právě na výzkum těchto historiků navazuje Pavel Šmejkal, jenž nedávno vydal též publikaci věnovanou místům spjatým s nejznámější parašutistickou skupinou, výsadkem *Anthropoid*.¹ Obě Šmejkalovy publikace vycházejí v době, kdy jsme svědky další vlny zvýšeného zájmu veřejnosti o příběhy československých parašutistů, vyvolané nejen (dle mého soudu nepřilíš vydařeným) snímkem britského režiséra Seana Ellise.

Spoluautorem publikace o *Anthropoidu* je ředitel nakladatelství Academia Jiří Padevět, který v uplynulých letech vydal knihy *Průvodce protektorátní Prahou*,

¹ Jiří PADEVĚT – Pavel ŠMEJKAL, *Anthropoid*, Praha 2016.

Krvavé finále a Krvavé léto. Není to náhoda – Pavel Šmejkal pracuje podobnou metodou a publikace *Protektorátem po stopách parašutistů* se k Padevětovým knihám hlásí nejen podobným přístupem k historické látce, ale i obdobnou grafickou koncepcí. Struktura knihy je rozdělena podle dnešních krajů, přičemž na začátku každé kapitoly najdeme celostránkovou reprodukci dobové mapy s označením jednotlivých míst, o nichž je na následujících stránkách řeč. Logicky tak nastává situace, kdy se o konkrétní historické osobnosti (například členovi paravýsadku) autor zmiňuje na vícero stranách – v místě narození, v místě seskoku, v místě zadržení či v místě úmrtí. Pokud bude čtenář knihu používat jako průvodce, může se mu stát, že pasáž o místě, na kterém momentálně stojí, mu nenabídne kompletní informace, jelikož se nacházejí na jiné stránce knihy, spojené s dalším „místem paměti“. V tom případě musí přijít ke slovu jmenný rejstřík, který ovšem u některých „exponovaných“ osobností nabízí až desítky odkazů. Popsaná situace je vyřešena tak, že stránka se životopisnými údaji o konkrétní osobě je v rejstříku označena tučně. Tento systém může působit poněkud nepřehledně, nicméně mě osobně nenapadá lepší řešení. Kniha se tak dá číst „klasicky“ od první po poslední stránku a zároveň používat jako průvodce s tím, že další informace si čtenář dohledá s pomocí rejstříků. Řazení jednotlivých „míst paměti“ je přizpůsobeno též geografickým okolnostem a (jak sám autor v úvodu uvádí) předkládá tak čtenáři jednotlivé turistické trasy, kterými se po stopách parašutistů může vydat. Využívání knihy jako cestovního průvodce však na druhou stranu zároveň mírně limituje její rozsah a více než tříkilogramová hmotnost.

Je ovšem nutné uvést, že ačkoliv to nevyplývá ze samotného názvu knihy, autor se věnuje pouze parašutistům vyslaným z Velké Británie. Historii paravýsadků ze Sovětského svazu, která ve své dramatickosti nikterak nezaostává za příběhy „západních“ výsadkářů, zde nenajdeme. Je to zcela pochopitelné, jelikož rozsah knihy by tím narostl o dalších několik set stran, které by tím nejspíše dosáhly počtu druhé tisícovky. Nejsou zde ovšem uvedena ani místa spjatá se sudetoněmeckým výsadkem z roku 1944, vyslaným do okolí Ústí nad Labem, o němž se prý chystá psát historik Eduard Stehlík. Autor se ale věnuje i osobám, které sice prošly parašutistickým výcvikem a byly zařazeny do některé z operací, nicméně nakonec do protektorátu vysazeny nebyly. V tomto ohledu tedy Šmejkal objevuje „neznámé hrdiny“, kteří byli odhodláni vyskočit z britského letadla nad setmělým protektorátem, ale (z různých důvodů) jim to nebylo umožněno. Jeho pozornost však nezůstává jen u samotných parašutistů, ale upírá ji i na lidi, kteří jim v protektorátu poskytovali podporu a bez nichž by se mnoho odbojových aktivit neuskutečnilo. V tomto ohledu přináší Šmejkalova kniha řadu nových informací

a zjištění, která v předcházejících publikacích nenajdeme – jedná se například o fotografie spolupracovníků parašutistů, které jsou otištěny poprvé. Nejedno jméno z pamětních desek tak díky autorově mravenčí práci získává svoji tvář.

Podtitul knihy zní *Vojáci – odbojáři – památníky*, což je dosti výstižné – Šmejkal se vedle parašutistů a jejich domácích spolupracovníků věnuje též vzpomínkové kultuře. V knize tak najdeme nejen informace o pomnících a památnících, které popisované události připomínají, ale v řadě případů i jejich fotografie. Kniha *Protektorátem po stopách parašutistů* tak může zároveň sloužit jako pramenný materiál pro výzkum památníků příslušníků západních paravýsadků a jejich podporovatelů – lze zkoumat, jaká slova jsou zde volena pro odbojáře (či naopak pro pachatele nacistických zločinů), jaká symbolika toto vzpomínání doprovází či jakým jazykem jsou události popisovány. Autor se dokonce věnuje i historii těchto památníků a do knihy zařazuje fotografie již zaniklých pomníků, vytvořených těsně po druhé světové válce, tedy snímky, které jsou poměrně vzácné.

Dovedu si představit, že kniha bude některými historiky kritizována jako „málo vědecká“. Autor nenabízí souvislý výkladový text (a už vůbec ne nějaké „překvapující“ teze k dějinám protektorátu), ale stručné popisy událostí a příběhy jejich aktérů, doprovázené bohatým obrazovým materiálem. Kniha ovšem vyvolala u čtenářů dosti nevšední zájem, ačkoliv její rozsah (a z něj vyplývající cena) nejsou na poměry českého knižního trhu obvyklé – zdá se tedy, že o tento způsob výkladu minulosti je u širší veřejnosti zájem. Při čtení knihy se mi vybavilo proroctví britského historika Petera Burkeho, který v souvislosti se zahleděností do problémů teorie a metodologie, kterého jsme svědky v evropské historiografii v posledních desetiletích, píše o možnosti velkého návratu faktografických dějin. Zdá se, že se toto proroctví začíná naplňovat. Dle mého názoru autor odvedl obdivuhodnou práci, která by se mnohým mohla jevit nad síly jednotlivce – takto rozsáhlé dílo by měl realizovat celý tým, nejlépe ještě regionálně reprezentativně zastoupený. Nelze se tudíž divit, že se autor nevyhnul několika chybám. Kupříkladu fotografie na straně 21 není z poprav na střešnici v Plzni-Lobzích, ale ze Spáleného lesa v Lubech u Klatov. Údaje o perzekuci studentů zadržených v rámci „Akce 17. listopad“ již zase máme díky nejnovějšímu výzkumu zpřesněné – studentů deportovaných do koncentračního tábora Sachsenhausen tak bylo 1096 a zemřelo jich zde 18, nikoliv „přibližně 40“ (s. 69). Jedná se však o drobnosti – ostatně výše citovaný údaj o studentech je umístěn v poznámce pod čarou.

Kniha *Protektorátem po stopách parašutistů* tak představuje podle mého názoru ojedinělý počin. Autorovi se na jejích stránkách podařilo shromáždit nejen

takřka všechny důležité faktografické údaje či obrazové materiály týkající se „západních“ parašutistů, ale i zaznamenat řadu příběhů. A to nejen odbojových pracovníků či konfidentů gestapa, ale i příběhů jednotlivých předmětů, které zvláštním způsobem zpestřují psaní o historii, a to nejen protinacistického odboje. Čtenář Šmejkalovy knihy tak může kupříkladu sledovat osudy bicyklů, na nichž parašutisté přijeli do kobyliské zatačky – dozví se, komu původně patřily, jak se dostaly k parašutistům a kde se nacházely před útokem na zastupujícího říšského protektora. Anebo se dozví, že deky, které zahřívaly parašutisty ve studené kryptě kostela v Resslově ulici, získal pro potřeby odboje pozdější známý herec Martin Růžek, nasazený ve skladu protiletectvé obrany. Kdyby byl tehdy Růžek odhalen, nejspíše by byl s dalšími pomocníky parašutistů zavražděn v koncentračním táboře Mauthausen. A česká kinematografie by přišla o řadu výrazných rolí „padouchů“, ve kterých oblíbený herec vynikal...

Petr KOURA

Milada SEKÝRKOVÁ (ed.), *Minerva 1890–1936. Kronika prvního dívčího gymnázia v habsburské monarchii.*

Praha, Karolinum 2016, 402 s., ISBN 978-80-246-3437-1

Ve výzkumu dějin vzdělávání lze v posledních letech zaznamenat jednoznačné oživení. Daří se nejen organizovat široce koncipované odborné konference, ale patrná je i zvýšená publikační aktivita. Platí to zejména u problematiky dějin vzdělávání žen. Přesně do tohoto rámce lze vřadit i ediční počin Milady Sekýrkové vydaný v nakladatelství Karolinum. Nejde o monografickou, odbornou publikaci (úvodní studie nepřesahuje dvanáct stran), ale o vědeckou edici jednoho z nejběžněji užívaných primárních pramenů dějin školství – školní kroniky (s přílohami a nezbytným jmenným rejstříkem osob). Edice zpřístupňuje dokumentaci prvních čtyřicet šesti let existence Soukromého gymnázia dívčího spolku Minerva a od roku 1917 Městského reálného gymnázia „Krásnohorská“ v Praze II. Jde o zásadní instituce, přesahující významem nejen pražské či české středoškolské prostředí. Charakter zápisů je chronologický, ale současně kronikářsky přehledný. Jeho styl se za téměř pět desetiletí několikrát proměnil.

Především od roku 1901/02 se stal výrazně stručnějším a vytratil se z něj důraz původně kladený na boj o zrovnoprávnění ženského vzdělávání.

Edice umožňuje sledovat události ve vývoji ústavu od léta roku 1890, kdy se pod vedením Františka Prusíka otevřela v budově obecné dívčí školy u sv. Vojtěcha na Novém Městě pražském vůbec první dívčí střední škola s třídou pro padesát žákyň, hned na úrovni několika rovin.

Text odkrývá dlouhodobě velmi křehké personální obsazení instituce (časté střídání suplujících učitelů, jejich setrvalý nedostatek, ne zcela výjimečná jsou i předčasná úmrtí, např. Jana Jiráňka na chrlení krve), ale ukazuje i nestabilitu z pohledu vedení (změna přišla až v prosinci roku 1917, kdy nastoupil ředitel František Machát). V tomto pohledu ukazuje kronika nejen na obecnější obtíže soukromých vzdělávacích institucí, ale v případě ženských ústavů i dobově patrný nedostatek středoškolských profesorů. Z chronologických zápisů však vysvítá i setrvalý problém s umístěním školy (např. i dočasné fungování v letohrádku Amerika, který byl k výuce nevhodný), dislokace současně hned do několika budov až konečně slavnostní otevření nově rekonstruované budovy ústavu – dne 28. září 1934 – ve Vladislavově ulici čp. 47–48. (Na shodném místě dnes sídlí Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.) Institucionální vývoj šel ruku v ruce s kvantitativními proměnami způsobenými množstvím studentek. Pokud na škole v roce získání práva veřejnosti (1913) studovalo 469 žaček, v roce 1920 jich bylo 855 a od školního roku 1923/24 dokonce došlo k rozdělení tohoto „hypermonstra“ na dvě dívčí střední školy.

To souvisí s jinou zajímavou vrstvou záznamů. Vedení dlouhou dobu omezovalo počty zájemkyň o studium, neboť se obávalo, že maturantky nenajdou ve společnosti uplatnění. Tato politika se uvolnila na počátku 20. století a text kroniky umožňuje sledovat jak životní dráhy vybraných absolventek „Minervy“, tak skutečnost, že některé ve škole působily (či s ní byly v kontaktu) i nadále (dlouhou dobu zde učily např. Albína Honzáková a Anna Smíšková).

Vedle běžných institucionálních těžkostí se odkrývají i další zajímavá témata. Na prvním místě stojí již zmiňované dobývání pozic na cestě k uznání rovnocennosti ženského vzdělávání (ale od roku 1900 i konkurence ve formě dívčích lyceí), dále zrovnoprávnění maturitní zkoušky (nakonec i v podobě formálně shodného maturitního vysvědčení, duben 1901) a konečně připuštění absolventek na vysoké školy. Ty mohly nejprve od zimy 1895 jako hospitantky navštěvovat přednášky na pražské filozofické fakultě (avšak bez možnosti skládat zkoušky, řádnými posluchačkami se staly v roce 1897), o něco později se ženy objevily na fakultě lékařské (vstřícnější byla v tomto směru nejprve německá část Karlo-

Ferdinandovy univerzity), první oficiálně promovanou doktorkou medicíny se stala absolventka Minervy Anna Honzáková (17. března 1902). Honzáková – jak kronika ukazuje – pak byla po krátkou dobu i lékařkou své původní školní instituce. Je logické, že zápisy z prvních let vypovídají právě o těchto prioritách: „*Tak tedy nechť jdou tyto první pionýrky bojovat za rozumnou emancipaci ženskou, za vyšší vzdělání, jímž by vlasti i člověčenstvu jednou vydatně mohly prospívati,*“ (s. 63) psalo se 14. července 1895 v souvislosti se školní slavností prvních abiturientek. O proměně postavení ženské otázky ve společnosti však svědčí i fakt, že když byly v devadesátých letech zrušeny společné školní mše v kostele sv. Vojtěcha, bylo tomu zčásti i proto, aby nebyly žačky vystavovány pohledům zvědavých mladíků, kteří školní skupinu častovali uštěpačnými poznámkami. V roce 1927 byla naopak v posledním ročníku zavedena pravidelná předleťní poučení o pohlavních chorobách a způsobech, jak se jich vyvarovat.

Zájemce o dějiny školství a především o interakci mezi školou a politikou může sledovat i další aspekty chodu instituce, ať se již jedná o proměnu předmětové skladby (cizí jazyky, technické předměty, tělocvik), otázky disciplíny (správkyně Pavla Maternová byla dle kroniky z Minervy propuštěna, neboť v roce 1892 zviklala kázeň žačky a šířila „socialistické“ časopisy, např. *Časopis pokrokového studentstva*), ale i další záznamy, jež lze interpretovat jako zajímavé doklady proměny sociálního a politického klimatu klíčových let formování moderní české (a posléze československé) společnosti. Školní oslavy na počest habsburského rodu, školní zádušní mše či církevní oslavy začátku a konce školního roku vystřídaly po první světové válce oslavy prvního máje, slavnosti Jana Husa, Komenského a další oficiální komemorace éry první republiky. Kouzlem nechtěného působí třeba zápis k prohlášení samostatnosti Československé republiky: „*Den 28. října stal se veledůležitým, neboť po čem národ český celým srdcem svým celé duše své toužil, k čemuž celé generace usilovně pracovaly, stalo se toho dne skutkem. Národ český stal se po třista-padesátileté porobě svobodným, poněvadž při prohlášení samostatnosti Československé republiky byly chřipkové prázdniny, byly žačky při zahájení vyučování dne 5. listopadu 1918 třídními o první hodině vyučovací poučeny o významu zřízení svobodného státu československého a o povinnostech žactva v nové době.*“ (s. 181)

Kronika samozřejmě dobře dokresluje i dějiny školní každodennosti: význam a proměnu exkurzí (za první republiky se objevily vícedenní výlety), propojení školy a univerzity, účast žaček na rozličných manifestacích, kampaních, sbírkách až po otázku chřipkových epidemií, uhelných prázdnin (např. 1929) aj.

Kvalitně zpracovaná edice kroniky „Minervy“ je nesporně záslužným počinem, nejen pro dějiny školství.

Jiří HNILICA

Miloš TRAPL – Karel KONEČNÝ – Pavel MAREK, *Politik dobré vůle. Život a dílo msgre. Jana Šrámka.*

Praha, Nakladatelství Vyšehrad 2013, 460 s., ISBN 978-80-7429-345-0

Msgr. Jan Šrámek (1870–1956) je nepochybně nejčastěji zkoumanou osobností dějin českého a moravského politického katolicismu i Československé strany lidové (dále jen ČSL). Krátce po nástupu komunistů v roce 1948, resp. především po Šrámkově smrti, dělal nový režim vše pro to, aby se na něj úplně zapomnělo. Teprve na sklonku šedesátých let se začalo na jeho odkaz nejen mezi lidovci nahlížet pozitivněji a nastalé uvolnění přineslo i první pomyslné badatelské „vlastovky“.¹ Opravdový zlom přišel ale až po pádu režimu, zejména v průběhu posledních dvaceti let, kdy bylo Šrámkovi věnováno několik samostatných publikací,² historických konferencí, na ně navázaných sborníků³ a bezpočet historických článků. Vzhledem k jeho významu pro naše národní dějiny i s ohledem na jeho zcela výjimečné postavení v rámci domácího křesťansko-sociálního a křesťansko-demokratického politického hnutí, zejména po první světové válce, si takovou pozornost badatelů nepochybně zaslouží. Šrámkově opravdu výjimečné postavení může na druhou stranu ovšem vyvolat falešný pocit, že jediným zástupcem tohoto politického směru u nás byl právě on.

Poslední zpracování Šrámkovy životopisu se objevilo na pultech domácích knihkupectví na přelomu let 2013/2014. Autoři sami publikaci prezentovali

¹ Nejednalo se sice čistě o životopisnou monografii, ale publikovaný pohled na Šrámka a jeho nejslavnější období zde byl v podstatě poprvé výrazně odlišný od původního komunistického pojetí této osobnosti jako „škůdce národa a reakčního ministra“. Miloš TRAPL, *Politika českého katolicismu na Moravě 1918–1938*, Praha 1968.

² Namátkou lze uvést tyto publikace: Miloš TRAPL, *Monsignore Jan Šrámek*, Olomouc 1995; Virginie Marie TURZOVÁ, *Kartouzský vězeň – Mons. Jan Šrámek*, Svitavy 2006; Jiří ŠINDAR, *Zemřel pod cizím jménem*, Kostelní Vydří 2007.

³ Kol. autorů, *Jan Šrámek – kněz státník politik*, Olomouc 2004; Pavel MAREK – Jiří HANUŠ, *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*, Brno 2006; Pavel MAREK, „*Bílá místa v dějinách Československé strany lidové. Sborník prací z mezinárodní vědecké konference k 90. výročí založení strany (1919–2009)*“, Olomouc 2009; Kol. autorů, *Český politický katolicismus 1848–2005*, Brno 2008; Pavel MAREK a kol., *Jan Šrámek a jeho doba*, Brno 2011.

veřejně 13. března 2014 v prostorách Ústavu pro studium totalitních režimů.⁴ Monografie pochází z pera trojice moravských historiků působících na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – Miloše Trapla, Pavla Marka a Karla Konečného. Všichni autoři se dlouhodobě věnují problematice českého a zejména moravského politického katolicismu. Zejména Miloš Trapl, který nedávno oslavil již osmdesáté narozeniny, věnoval nemalou část svého vědeckého bádání právě Šrámkově osobě. Recenzovaná publikace je z mého pohledu osobním vyvrcholením jeho badatelských snah, které započaly již v šedesátých letech minulého století.

Hlavní ideou při vzniku šrámkovské monografie, jak autoři v úvodu sami uvádějí, bylo: „...*vystříhat se jeho glorifikace, již on sám v určitých fázích života musel čelit.*“ (s. 8)

Tematicky je dílo rozděleno do tří hlavních kapitol, které korespondují s významnými obdobími našich národních dějin od konce 19. století do počátku druhé poloviny století dvacátého. V první kapitole *Politik českého Předlitavska* jsou nastíněny Šrámkovy osudy od narození přes výchovu a rozhodnutí k zasvěcenému životu, nástupu do semináře až po první kněžská léta v Novém Jičíně. Významnou součástí této kapitoly jsou počátky jeho politické angažovanosti, zejména přerod z novojičínského faráře v politického lídra moravských křesťanských sociálů. Navazuje zmapování vstupu do vyšší politiky habsburské monarchie v roli zástupce rodícího se moravského a později i českého politického katolicismu. Autoři zde sledují Šrámkovy kroky nejen do zahájení první světové války, ale nastiňují i jeho politické aktivity v jejím průběhu a krátce po ní, kdy se začala konstituovat ČSL. Současně nabízejí i velmi cenný pohled na vývoj jeho idejí a postojů v průběhu popisovaného období.

Druhá kapitola *Politik a státník první a druhé československé republiky* nastiňuje nepochybně nejvýznamnější – a také nejslavnější – období Šrámkova života. Přehledně jsou popsány peripetie vzniku ČSL, jejímž se stal předsedou, a nelehké fungování této strany v prvních poválečných letech. Autoři se zaměřují nejen na deskripci politických sporů uvnitř strany, ale i konfliktů se socialisty, agrárníky a dalšími politickými stranami ve dvacátých a třicátých letech 20. století až do Mnichova. Krátce je zmíněna rovněž „labutí píseň“ ČSL v období druhé republiky i Šrámkova nepřilíhající úspěšná snaha o zachování samostatnosti lidové strany.

Třetí kapitola, nazvaná *Za války a v poválečné éře*, přináší vhled do nejvypja-

tějšího období Šrámkova života. Autoři líčí jeho dramatický první odchod ze země, cestu do čela exilové vlády v Londýně i triumfální návrat do vlasti a podíl na poválečném dění v Československu. Popis událostí akcentuje jinými historiky téměř opomíjený Šrámkův vysoký věk i vzrůstající zdravotní obtíže, jimiž v dané době trpěl a které limitovaly jeho plné nasazení při výkonu zastávaných funkcí v hektické době. Součástí této kapitoly je rovněž nejmudnější období jeho života, a to od února 1948 – pokus o druhý odchod do exilu, věznění komunistickou mocí a doživotní internace.⁵

Pro úplnost je důležité zmínit také oddíl mapující osudy šrámkovské tradice mezi lety 1948 a 1990, především v prostředí „obrozené“ ČSL, a postupně se měnící postoje vedení strany i členské základny k vnímání jeho zakladatelského odkazu.

Kniha je doprovázena poměrně bohatou obrazovou přílohou, která zahrnuje jak fotografie ze Šrámkova soukromého života, tak i řadu snímků z dob jeho politického působení, včetně profilových fotografií jeho politických soupeřů i protivníků. Stejně tak je přínosný i velmi podrobný seznam literatury a pramenů, který potěší každého badatele, zajímajícího se o dějiny českého a moravského politického katolicismu.

Autoři příjemnou, čtivou formou chronologicky zpracovali celý Šrámkův politický i osobní život. Nekladli si za cíl vyčerpávajícím způsobem předložit všechny detaily politikova bohatého a plodného života, ale místo toho přinesli laickému i odbornému čtenáři dostatečně podrobný, ucelený pohled historiků na Šrámkův život a na dobu, která ovlivňovala jeho rozhodování, a zároveň na jeho rozhodnutí, která ovlivnila dobu.

I přes zmíněnou ucelenost práce poskytuje toto zatím poslední zpracování Šrámkova života badatelům ještě prostor pro další výzkum. Je jím např. Šrámkovo čisté kněžské působení ve svěcené farnosti (což ovšem sami autoři v úvodu přiznávají), dále také Šrámkovo působení v exilu v Londýně či jeho aktivity v rámci domácí politiky v letech 1945–1948.

Napsat životopis muže, který byl téměř padesát let aktivní v politice, rozhodně není lehké. Nicméně si myslím, že se autorům tento záměr zdařil a pro dějiny českého a moravského politického katolicismu je kniha velkým přínosem.

Jan TILSCH

⁴ Záznam prezentace [online], [citováno dne: 6. 6. 2016]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=xvrpxaRfK0E>.

⁵ Zmíněná část úspěšně navazuje zejména na předchozí vynikající a podrobnou práci Jiřího Šindara o Šrámkově internaci. J. ŠINDAR, *Zemřel pod cizím jménem*.

Jean-Philippe NAMONT, *Československá kolonie. Dějiny české a slovenské emigrace ve Francii (1914–1940).*

Překlad Hana Fořtová, Praha, Academia 2015, 561 s.,
ISBN 978-80-200-2391-9

Kniha Jeana-Philippa Namonta prezentuje výsledky jeho mnohaletého výzkumu orientovaného do dvou základních proudů: dějiny česko-francouzských vztahů a dějiny imigrace do Francie. Namont se na česko-francouzské kontakty soustředil již ve své diplomové práci, kde nově pojednal o vztazích mezi pražskou a pařížskou radnicí na přelomu devatenáctého a dvacátého století. Opíral se v ní především o francouzské prameny a jeho závěry tvoří dobrý pandán k známým studiím Pavly Horské. Studentský text psal Namont pod vedením Bernarda Michela, předchůdce Antoina Marèse na stoličce slovanských či spíše středoevropských studií na pařížské Sorbonně. Bylo logické, že B. Michel, specialista českých a rakouských dějin (nacionalismus, fin de siècle) vedl i Namontovu disertační práci. Po úspěšné obhajobě, za níž v září 2009 získal Namont cenu Václava Černého, byla práce v roce 2011 ve zkrácené podobě publikována a toto vydání se stalo základem pro český, až na několik terminologických nejasností velmi dobrý překlad.

Pro českou optiku nazírání na dějiny a jejich vřazení do širšího kontextu je vždy přínosné, když se zpracování ujme zasvěcený zahraniční badatel. Platí to bezpochyby o všech národních historiografiích. Způsob, jak otázky klade cizinec, se obvykle liší od přístupů, jež jsou blízké domácímu badateli. Je tomu tak i v případě Namontovy *Československé kolonie*.

J.-P. Namont je prvním historikem, který při svém výzkumu českých stop ve Francii cílevědomě prošel nejen archivy francouzského ministerstva zahraničních věcí, ale značnou pozornost věnoval i resortu vnitra, zemědělství, pařížské policejní prefektuře a především pak regionálním archivům. Pro vyváženost celku byly zásadní také rešerše uskutečněné v České i Slovenské republice, byť by si v některých případech detailnější pozornost zasloužily další dostupné fondy (např. Ministerstvo školství a národní osvěty). Umožnily by totiž pohlédnout na některé otázky, např. na situaci tzv. doplňovacích (či menšinových) škol, pod drobnohledem. Lépe by se ukázaly i rozdíly v postoji, který „zahraniční“ Češi zaujímal k „vnitřní“ české diskusi. A to jak k otázce o míře podpory zahranič-

ních komunit Masarykově akci za Velké války, tak především jejich pohledu na Československo, kde se aktuální otázkou počátku 20. let stala (především v symbolické rovině) repatriace. Nuancovala by se také otázka česko-slovenského poměru, daly by se odhalit odlišnosti francouzské československé komunity od jiných, např. jihoamerických, kde byla otázka vzdělávání československým státem také silně podporována.

Pro porozumění způsobu, jakým Jean-Philippe Namont uchopil své téma (nutno dodat, že velmi zdařile), je důležité zmínit, že čerpá z konceptu míst paměti (Pierre Nora) a při nutném vyrovnání se s pojmem „identity“ imigrace (spíše než o identitě hovoří o identifikaci) ho inspirují Rogers Brubaker či Gérard Noiriel, francouzský historik imigrace a průkopník sociohistorie.

Obecně lze říci, že kniha *Československá kolonie* souhrnně mapuje dějiny imigrace Čechů a Slováků do Francie, zejména v letech 1914–1940. Českou a slovenskou emigraci ve Francii pak uchopuje především prostřednictvím ústřední organizace, zmiňované v názvu knihy. Text je rozdělen do čtyř částí. Každá z nich reflektuje vývoj Kolonie (název se průběžně měnil) během sledovaného období. Namont začíná rokem 1862, kdy se díky Josefu Václavu Fričovi v Paříži zrodila první česká Beseda. Ta postupem času ztratila (i kvůli velmi nízkému počtu členů) dynamiku, transformovala se a tmelem krajanského života se od devadesátých let 19. století stala Česká tělocvičná jednota Sokol v Paříži. Sokol – tak jako v domácím prostředí – nebyl zdaleka jen gymnastickým spolkem (určitě však ne vojenským, jak se uvádí na s. 55), vedle sportovní a kulturní činnosti byl silně poznamenán rostoucím nacionalismem a velmi aktivně vystupoval na cestě propagace a „politizace“ české otázky ve Francii. Před první světovou válkou pak ve Francii (česká komunita se soustředila především v Paříži; Namont představil velmi podrobný sociální a profesní rozbor jejího složení) vznikla i celá řada dalších spolků a profesních sdružení. V hlavním městě se etablovala například socialistická Rovnost. Rok 1914 byl nejen zlomovým datem v dějinách celé Evropy, ale i v rámci české komunity ve Francii. Již 26. července 1914 pařížští Čechové demonstrativně spálili rakouskou vlajku, v srpnu se pak začali dobrovolně hlásit do francouzské armády (pozdější rota Nazdar). V téže chvíli došlo k založení prvního ústředního orgánu, zmiňované Kolonie. Pozoruhodným a pro pochopení dobového kontextu i důležitým detailem bylo zásadní životní rozhodnutí Františka Kupky, původně bohémského malíře, který dobrovolně vstoupil do armády a stal se jednou z klíčových postav krajanského hnutí v Paříži. V průběhu války pak sice česká komunita těžce nalézala vnitřní jednotu, především politickou, ale počala na prvním místě plnit roli sociálního zázemí, přičemž se vedle péče

o rodiny nasazených českých dobrovolníků stala významnou i činnost konzulačního výboru. Kolonie byla dočasně zprostředkovatelem styků s francouzskou vládou, neboť vydávala osvědčení o příslušnosti k českému národu. Iniciativní role českých spolků v zahraničí byla však postupně překryta Masarykovou politickou akcí, jejíž vliv na spolkovou strukturu v okruhu „francouzských Čechoslováků“ převážil již v roce 1916.

Druhá část knihy pak reflektuje působení emigrantského spolku v poválečné dekádě, přesněji v letech 1918–1929. Francie se stala jedním z nejvyhledávanějších destinací, kam mířili mladí muži hledající práci v zahraničí, především v hornictví a v zemědělství. Ve dvacátých letech přicházelo do Francie každoročně kolem 4 500 nových migrantů (v roce 1931 je odhadován počet Čechoslováků ve Francii až na 75 000 osob). Francie, hluboce zasažena válkou, tehdy doslova volala po přílivu pracovních sil. „*V budoucnu Francie bude zemí přistěhovalců,*“ (s. 175) znělo bez negativních konotací na francouzském politickém poli v poválečných letech. S tímto pohybem docházelo k vnitřní reorganizaci Kolonie a hledání smyslu její činnosti.

Namont nejen pečlivě zmapoval mezinárodní smlouvy upravující migrační pohyby v Evropě, ale detailně popsal i geografické rozmístění nově příchozích Čechoslováků, včetně (a především) sítě nových profesních, zájmových či krajan-ských spolků. Jejich zastřešujícím orgánem se pak stala právě Kolonie, jež chtěla aktivně asistovat státu při řešení hmotné a organizační pomoci krajanům. K jejím důležitým aktivitám lze v té době vedle sociální pomoci počítat i kulturní akce, zakládání spolkových knihoven, projekt Československého domu a konečně školní vzdělávání československých dětí. Francouzská politika však tradičně pohlížela na školu jako na hlavní nástroj asimilace cizinců do většinového prostředí, z tohoto důvodu nebyla nikdy nakloněna zřizování speciálních tříd pro děti imigrantů. Drtivá většina českých škol zůstala tedy pouze doplňovacími, tzn. nabízely dvakrát týdně odpolední hodiny jazyka. Novým jevem poloviny 20. let byla relativní vstřícnost francouzské politiky, jež se s větší mírou benevolence postavila k otázce udělování francouzského státního občanství. Paralelně k těmto tématům se Namont věnuje formování „diskursu“ Kolonie (Kolonie jako převodová páka česko-francouzských vztahů, Kolonie jako obhájce čechoslovakismu a československého státu) a postupnému vytváření míst česko-francouzské paměti ve Francii.

Třetí část chronologicky navazuje a zabývá se především fungováním Kolonie v letech 1929–1938, tj. období výrazně ovlivněném dopady hospodářské krize. Příznačné je, že v roce 1929 se struktura organizačně přeměnila v „podpůrný

a dobročinný spolek“. Ve třicátých letech se zastavil příliv pracovních migrantů z Československa, nezaměstnaní dělníci se naopak vraceli (od poloviny třicátých let se stále silnějším politickým podtextem) domů. Ve Francii vůči cizincům narůstala nevraživost. Spolkový život – jak ukazuje Namont – však zasažen nebyl. K pokračujícím sociálním a kulturním aktivitám přibyla organizovaná pomoc dětem či snaha zbudovat zdravotní středisko určené právě československým imigrantům. Nedokončeným počinem zůstal i projekt Československého domu v Paříži, k němuž sice byla vypracována architektonická studie, v tisku se objevily zprávy o položení základního kamene, ale zůstalo jen u proklamací, neboť Maison tchécoslovaque nikdy otevřen nebyl.

V rámci „diskursu“ představitelů imigrantské komunity v Paříži – jak dále Namont ukázal – rezonovala témata jako zhoršující se politická situace či obrana československého státu. Čtvrtá část knihy se stává do jisté míry epilogem za meziválečným obdobím. Autor zde sleduje Československou kolonii od Mnichova po porážku Francie (1938–1940), přičemž s jejím pádem činnost organizace oficiálně končí. Někteří bývalí členové se zapojili do odboje, což je téma, jež by si v budoucnosti jistě zasloužilo podrobnější zpracování, zvláštní pozornost by měla být upřena také k otázce vztahu Čechů a Slováků v emigraci ve Francii.

Namontův výzkum pomáhá pochopit jednotlivé fáze vývoje československé imigrace do Francie. Autor se nevěnoval jen uměleckým elitám, pohled neupřel pouze na Paříž. Českoslovenští imigranti byli v drtivé většině dělníky v dolech či na venkově. Kniha ukazuje, jak nesamozřejmé byly vztahy emigrantů k českému spolkovému životu či do jaké míry byla po polovině třicátých let zpochybňována československá jednota. V tom všem je Namontova kniha hodna pozornosti. Lze ji považovat za metodologický návod, jenž lze využít při studiu československé emigrace (nejen) ve Francii i po roce 1945. Je také vynikajícím základem k případným srovnávacím studiím.

Paolína CÍSAŘOVÁ
Jiří HNILICA

David Clay LARGE, *Hitlerův Mnichov. Vzestup a pád hlavního města nacistického hnutí.*

Přeložila Daniela Orlando, Praha, Argo 2016, 432 s., ISBN 978-80-2571-764-6

Dějiny druhé světové války a nacistického Německa zvláště tvoří dnes nepřeberná zásoba literatury nejružnějších žánrů a kvalit. Vytvořit nové a přínosné dílo tak lze spíše jen na základě metodologické invence, zdařilé volby tématu a neotřelého kladení otázek. Do této kategorie spadá i nově přeložená kniha Davida Claye Large *Hitlerův Mnichov. Vzestup a pád hlavního města nacistického hnutí.*

Large přináší ve své skice historii hlavního města Bavorska od počátku 20. století do konce druhé světové války s malým dovětkem směrem k následujícímu období. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o mikrohistorickou sondu do dějin velmi omezeného území, a do jisté míry tomu tak je, ovšem podrobnější vhléd odhaluje, že co do žánru se ocitáme jinde. Mikrohistorie bývá chápána jako určitý protipól a protiváha „velkým vyprávěním“ a strukturálněji pojatým sociálním dějinám, Largeův přístup ale na mnoha místech vytváří spíše dojem dopodrobna vylíčených dějin NSDAP se zajímavými přidanými hodnotami. I proto jde o knihu, která stojí za pozornost.

Jak napovídá podtitul Largeovy knihy, leitmotivem celého vyprávění a nosnou koutrou její výstavby je otázka role Mnichova v nacistickém hnutí. Autor vychází z následující teze: „*K nejpikantnějším paradoxům dějin novověké Evropy patří i skutečnost, že rodiště nacismu, »hlavní město« nacistického hnutí a přední kulturní svatyně Třetí říše, si v desetiletích před Hitlerovým příchodem získalo světové renomé nejtolerantnějšího, nejdemokratičtějšího a nejrozvernějšího německého města.*“ (s. 16) Toto východisko se zdá být logické a smysluplné, skrývá však v sobě implicitní interpretační problém, neboť nacismus chápe jako perverzi předválečné kultury. Předpoklad, který ale není samozřejmý.

Předválečný Mnichov je autorem vykreslen jako „bohémský“, tj. subverzivně provokativní a kulturně nesvázaný. Příkladem mu je osud Oskara Panizzy, jenž si za své satirické, antikatoické a eroticky laděné texty vysloužil rok vězení. Vedle něj se mnichovskými ulicemi šířily řádky časopisu *Simplicissimus* a naplňovala se prkna kabaretu Jedenáct katů (Die Elf Scharfrichter). Míra frivolnosti a nezávislosti z těchto příkladů přímo črčí, ovšem Largeho příklady nám ukazují na složitější situaci v bavorské metropoli. Vždyť samotný satirický *Simplicissimus* šířil židovské stereotypy, byť se do rasových předsudků sám střefoval (s. 46).

Obojí existovalo současně. Celou situaci komplikuje způsob, jakým Large dobu kolem roku 1900 vykresluje, neboť jeho vyprávění vychází primárně z pramenů z provenience oněch bohémských autorů – vzpomínek Hannse von Gumpenberga, povídek Thomase Manna nebo zmíněných časopisů. Tím vytváří (ne)chtěný dojem uměleckého a volnomyšlenkářského města, vůči kterému pak jako protiklad více či méně explicitně staví nacistické hnutí. Mnichov měl kolem roku 1900 půl milionu obyvatel a začal být centrem automobilového provozu i průmyslovým velkoměstem, městem sociálních spolků a hnutí pracujících. Tyto perspektivy ovšem v popsané optice unikají mezi řádky. Sám autor při líčení prvoválečných proměn města dokládá, jak se satirický *Simplicissimus* stal hláskou troubou německého militarismu a imperialismu (s. 82), ale nikterak z těchto faktů netěží interpretační potenciál. Obdobně postupuje i při vzestupných tendencích antisemitismu v počátcích Velké války (s. 83–85). Odkud se tato proměna bere a kde má kořeny? Je to vůbec proměna? Sám „bohémský“ Thomas Mann v roce 1915 psal o nutnosti vést válku, o potřebě německého nacionalismu a napadl tím ostře svého bratra Heinricha. Absence vzájemné konfrontace snesených faktů je typickým rysem autorových postupů.

Pokud totiž přijmeme snadnou a nabízející se perspektivu Mnichova jako multikulturní a bohémské metropole, kterou dozajista v jistém ohledu byl, mohou se nám počátky nacistické strany zakořeněné právě v Mnichově zdát „paradoxní“. Sám Large ale snáší materiál pro možný směr úvah, jímž by tuto paradoxnost mohl problematizovat. Jedno z nejpozoruhodnějších období dějin Mnichova spadá do let 1918–1919, kdy se odehrály pokusy o vytvoření bavorské socialistické republiky pod vedením Kurta Eisnera. Autor vykresluje toto období s určitou dávkou ironického odstupu, přejímá kritiky Eisnerových odpůrců a nejde příliš do vysvětlující hloubky této přelomové doby. I když se může Eisnerův pokus o rozsazení návštěvníků národního divadla včetně ministrů vlády v listopadu 1918 losem jevit poněkud komicky (s. 116–117), v kombinaci se zvoleným klasickým repertoárem (Beethoven, Goethe, Händel) dokresluje tato situace zvláštní atmosféru, v níž se prolínala revolučnost s německou tradicí. Připomíná to kombinaci, na níž vystavěli svůj pozdější étos i nacisté. Signifikantní je příběh Eisnerova vraha Antona von Arco auf Valley, jenž socialistického politika zastřelil v únoru 1919. Tento bavorský důstojník rakouského původu byl na jedné straně během revoluce zbaven důstojnických odznaků, na straně druhé byl v protirevolučním nacionalistickém spolku Thule odmítnut pro své židovské kořeny (s. 123). Složitost mnichovského prostředí, prolínající se kulturní vzorce a nepřehlednost politických postojů vytváří velký tlak na interpretační nástroje,

kteří si Large bohužel neosvojuje. „Rudý Mnichov“, jak kapitolu sám nazývá, je formativním obdobím pro následující meziválečné dějiny, avšak zůstává jako mnoho dalších pozoruhodných momentů knihy nevytěžen. Paradox nástupu nacistického hnutí v Mnichově je tím rozechvěn a narušen, nicméně rychle zase uchláčen k bezstarostnému.

Za jádro Largeovy knihy lze zřejmě pokládat otázku zformování nacistického hnutí pod vedením Adolfa Hitlera, které bylo od 20. let spojeno právě s Mnichovem. Zvláštní pozici má v této části Hitlerův *Mein Kampf*, jenž patří k ústředním pramenům Largeho podání. Epizodní příběh o Hitlerově první návštěvě DAP v roce 1919, kde jako neznámý pozorovatel poprvé vstoupil do stranického dění, je interpretován na základě kostry přejaté právě z Hitlerových vzpomínek. Podivnost výkladu dokreslují i biografizující poznámky typu „Hitlerův *tudíž* zarazilo, když asi o týden později obdržel pohlednici, na níž stálo, že byl »přijat« do DAP a že se má za několik dní dostavit na zasedání výboru strany do hostince U Starých růžových lázní. Zvláštní metoda, jak získávat nové členy, pomyslel si. Přesto se ale rozhodl novou stranu prozkoumat důkladněji,“ (s. 154) která je vystavěna za pomoci *Mein Kampf*. Ne snad že by Hitlerova nejzásadnější kniha nebyla legitimním pramenem poznání, je však třeba ji vnímat právě jakožto pramen, tedy jako něco, co musí být vytěženo adekvátními otázkami. Nelze Hitlerův jazyk chápat jako průhledný, bezproblémový a reprodukovat jeho strukturu vyprávění.

Interpretace klíčových událostí dvacátých let je vedena v rovině politicko-sociálních vztahů mezi klíčovými aktéry a proudy, které reprezentovali. Adolf Hitler, Gustav von Kahr, Otto von Lossow a další vystupují na poli politického stýkání a potýkání se. Large podrobně líčí boj o veřejný prostor, demonstrace a „obsazování“ pivnic, policejní zásahy a průvody, které se staly nedílnou součástí mnichovské každodennosti. Zároveň vytváří základní prosopografii nastupujícího hnutí, do něhož postupně vpluli Joseph Goebbels, Heinrich Himmler a Hermann Göring. V této části dochází k metodologickému posunu od kulturní, sociální a politické historie města směrem k imanentním dějinám strany. V některých částech knihy jsou zmíněny rozpory v politických názorech jednotlivých aktérů (například otázka vztahu Mnichova a centrální vlády), ale ty nejsou využity k tomu, aby se na nich ukazovalo formování společenského niveau, v němž nacisté nebyli zvrácenou alternativou, ale logickým řešením.

Raná fáze příběhu vrcholí pochopitelně rokem 1923 a tzv. Pivním pučem (s. 201–215). V této anekdoticky pojaté kapitole Large barvitě popisuje oněch několik osudových hodin, které se později staly ikonickým počátkem nacistického hnutí. Avšak opět v nich nezabíhá do hlubších polí interpretace, které by

Pivní puč posunuly z pozice příběhů o nacistech pobíhajících po městě směrem k postižení mnichovské kultury (v širokém slova smyslu), v níž zkoumaný pokus o převrat dával smysl. Takto totiž jeho popis působí v duchu pozdějších nacistických výkladů, ve kterých hrál ústřední roli Adolf Hitler jako hlavní protagonist a *primum movens*. Lépe by se pak dalo vysvětlit i další dějství u soudu, během něhož vystupovali nacisté spíše jako hrdinové a jejich tresty byly sníženy z důvodu „čistých vlasteneckých pohnutek“ (s. 218). Byť se Large snaží v následujících částech uchopit mnichovské počátky nacistického hnutí jako svého druhu místo paměti, nedostatečná reflexe reprezentací oněch událostí činí jeho snažení polovičatým.

Nestálá dynamika výkladu se v Largeho práci projevuje i v pasážích o předválečném Mnichově přelomu dvacátých a třicátých let, kde se snaží vykreslit socioekonomickou situaci ve městě. Velmi přesvědčivě snáší argumenty odkrývající neúspěšnou situaci obyvatel města, kterou nelze úplně vyčistit z Mannových esejů. Hloučky nezaměstnaných potulujících se ulicemi, násilnosti vyvolávané paramilitantními jednotkami různých politických proudů (převážně ovšem SA), pivo stojící v době hyperinflation 1 miliardu marek, to vše byla každodennost Mnichovanů. Tyto bezesporu zajímavé pasáže však Large nedostatečně napojuje na převyprávěný vzestup NSDAP. Slouží zde spíše jako kulisy, před nimiž Hitler hraje svůj „majstrštyk“.

Nejzajímavější a nejsilnější pasáže přichází v závěru knihy, kdy se Mnichov stává po Hitlerově nástupu do kancléřského křesla hlavním městem nacistického hnutí. Symbolický kapitál míst spojených s počátky NSDAP byl enormní a snahy nacistů směřovaly k jeho maximálnímu zužitkování. Každoroční listopadové komemorativní akce připomínající Pivní puč se staly dobře orchestrovanou manifestací moci. Mnichov měl být postaven i do role místa určujícího uměleckou normu Třetí říše, k čemuž měl sloužit nově zbudovaný Dům německého umění. Velkolepé alegorické průvody, rozsáhlé výstavy a další doprovodný program vytvářely zvláštní kontinuitu mezi starým bohémským Mnichovem a novou ideologií nacistického Německa. Zároveň se bavorská metropole otevírala zahraničním turistům (vydávání cizojazyčných průvodců), čímž vytvářela dojem, že nový režim vykazuje známky „normality“. Právě zde Large prokazuje značnou erudici v oblasti dějin evropského umění a kultury a text se tu nejvíce přibližuje produktivnímu a vskutku inovativnímu náhledu na dějiny nacistického Německa.

Druhá světová válka je pro celé Německo, a tedy i Mnichov, důležitým předělem. Válečná mašinérie dolehla časem i na obyvatele jihoněmecké metropole. Tragickou kapitolou, které se autor věnuje svědomitě, je průběh „konečného

řešení židovské otázky“. Transporty začaly odjíždět na podzim 1941 a přinesly smrt tisícům obyvatel města, ať už patřili k původním usedlíkům nebo k uprchlíkům hledajícím ochranu v kdysi multikulturním prostředí. Nedaleký koncentrační tábor Dachau se stal jedním ze symbolů holokaustu a patří do dějin města také. Large si klade již mnohokrát nastolenou otázku, nakolik obyvatelé věděli, co všechno se kolem nich děje. Nenachází sice jednoznačnou odpověď, odkrývá však široké pole situací, které se v Mnichově udály – od šíření ilegálních informací o masovém vraždění až po cynické ataky obyvatel na otroky nasazené do význačných továren ve městě, kteří pro ně znamenali konkurenci na pracovním trhu. To vše „kolorované“ spojeneckými nálety, které si své oběti nevybíraly.

Co říci závěrem? Largeova kniha přináší bezpochyby velmi zajímavý materiál a pomáhá českému čtenáři dokreslovat nepřiliš známé okolnosti vzestupu nacistického hnutí a proměn Mnichova. Z tohoto hlediska ji lze jen doporučit. Pokud však budeme od knihy očekávat reflektované interpretace jedné epochy, pak již tak spokojeni nebudeme. Některé její části jsou velmi zdařilé a plodné, jiné mají epizodický význam. Skvělé jsou pasáže věnované rozporům mezi katolickou církví, tradičně silnou v Bavorsku, a nacisty v čele s Hitlerem nebo líčení rozporuplných postojů Mnichovanů k Židům v době Křišťálové noci a po ní. Obecně lze ale říci, že potenciál nastíněných témat nebyl zdaleka vyčerpán a využit. Knize chybí zřetelnější metodologická nit, badatelská otázka, která by čtenáře provedla sneseným materiálem a došla s ním ke konkrétnímu cíli. Závěrečné stránky, pojednávající o poválečném vypořádání se s rozporuplnou minulostí města, mají povahu volnější úvahy. Kdyby se však kniha stala podnětem k podobně zaměřeným počínům i v rámci české historiografie, nebylo by to málo.

Marek FAPŠO

Didaktika

K výuce dějepisu a společenských věd

Dobříš, Gymnázium Karla Čapka, 15. června 2016

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (dále jen KDDD PedF UK) a Gymnázium Karla Čapka v Dobříši uspořádaly dne 15. června 2016 konferenci s názvem *K výuce dějepisu a společenských věd*. Setkání proběhlo v budově dobříšského gymnázia za účasti pedagogů i studentů několika základních, středních i vysokých škol především z Prahy a Středočeského kraje. Cílem konference bylo vytvořit platformu pro spolupráci učitelů dějepisu a společenských věd se zástupci KDDD PedF UK.

Program byl rozdělen do dvou bloků – prvního teoretického a druhého, v němž byly prezentovány úspěšné probíhající či uskutečněné projekty jednotlivých škol. Úvodní slova zazněla z úst zástupkyně KDDD Hany Havlůjové, pedagoga Václava Čady a ředitele dobříšského gymnázia Jiřího Kastnera.

Hana Havlůjová (didaktička působící na KDDD PedF UK) pak zahájila první blok konference referátem o teoretických východiscích projektového vyučování. Teorii doplnila řadou zajímavých zkušeností a příkladů nejen ze své praxe.

Další příspěvek *Umělecké dílo jako historický pramen a jeho úloha ve výuce dějepisu* Věry Beranové (Univerzita Jana Evangelisty Purkyně) představil výtvarné umění z širší perspektivy, přičemž referentka zdůraznila proměny chápání konkrétního uměleckého díla v jednotlivých etapách dějin. Učitel dějepisu by tak podle ní při výkladu látky žákům neměl zapomínat na význam daného uměleckého artefaktu v konkrétní historické souvislosti a změny jeho významu pro současnost.

O praktických možnostech využití archivů a archivních fondů pro potřeby výuky dějepisu přednášela Jitka Bílková (Archiv bezpečnostních složek). Mimo jiné posluchače seznámila s programem dne otevřených dveří, který pořádala její domovská instituce při příležitosti Mezinárodního dne archivů 9. června. Právě tuto akci považuje za jednu z vhodných možností prezentace archivů. Po jejím vystoupení následovala poměrně živá diskuse se všemi přednášejícími prvního bloku.

Druhá část konference byla sestavena z příspěvků, které posluchače seznamovaly s uskutečněnými projekty a aktivitami z různých škol. Většinu příkladů z praxe prezentovali s pedagogy i jejich vybraní žáci. Blok zahájil Jan Kratochvíl z Mensa gymnázia, o.p.s., který popsal zkušenosti s rozvojem klíčových kompetencí na své škole. Druhý příspěvek přednesla Barbara Čadová se svými studenty. Společně

prezentovali studentský projekt *Diplomatické fórum*, který již několik let úspěšně probíhá na Střední odborné škole mezinárodních a veřejných vztahů v Praze. Žáci se v tomto projektu učí především diskutovat a simulovat jednání různých institucí. Velmi zajímavou součástí této aktivity je i tzv. historická simulace, při níž studenti řeší konkrétní dějinnou událost jako její přímí aktéři. Vystupují v rolích historických osobností či reprezentují země v dané dějinné epoše. Na této škole tak v minulosti proběhlo například simulované jednání československé vlády v období mnichovské krize nebo jednání Vídeňského kongresu.

V následujícím příspěvku představil Václav Čada se studenty pořadatelského gymnázia své zkušenosti s projektem voleb. Žáci během něho založili imaginační politické strany, které se v simulovaných volbách utkaly o hlasy učitelů a studentů. Součástí projektu bylo zpracování politického programu stran, vytvoření předvolebního spotu, internetových stránek a samozřejmě probíhala i velmi emotivní předvolební kampaň, jejímž vrcholem byla diskuse předsedů těchto „politických stran“.

Posledním příspěvkem konference bylo vystoupení Jana Havlíčka z Gymnázia mezinárodních a veřejných vztahů, který se svými studenty posluchačům přiblížil několik celoročních i kratších projektů, které pravidelně na škole organizují. Žáci jsou již od primy vedeni k projektovému vyučování a postupně zvládají delší a časově i pracovně náročnější úkoly.

Následovala opět diskuse, do níž se aktivně zapojilo několik učitelů i zástupce rodičů místního gymnázia. Po skončení jednání se uskutečnila prohlídka historických zajímavostí města Dobříš, kterou připravili žáci pořadatelského gymnázia.

Organizátoři doufají, že konference naplnila očekávání a stala se platformou pro setkání učitelů z praxe s odborníky z KDDD PedF UK i jiných vysokých škol a pracovníků paměťových institucí. Navázaná spolupráce by se měla upevňovat a samotná konference se bude opakovat i v následujícím roce s předpokladem dalších ročníků. Těmito akcemi se tak daří naplňovat dlouhodobější koncepci výuky didaktiky na KDDD PedF UK, která mimo jiné prohlubuje propojení učitelské praxe s teorií výuky.

Václav ČADA

Kronika

Dějepis a zeměpis. Dvojice zcela neodlučitelná. Nad 12. historicko-geografickou konferencí. Proměny historické geografie: výzkum a vzdělávání

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 27. ledna 2016

Obor historická geografie je na Katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy zastoupen v předmětové nabídce již celou řadu let. Důraz na propojování prostoru a času ve výkladu a interpretaci dějin je naprosto zřejmý a není jistě nutné to znovu podtrhovat. Pozitivní skutečností však je, že v současnosti prožívá zmiňovaný obor velice dynamický rozvoj. Proměňují se výzkumná pole, česká historická geografie se již nevěnuje „jen“ oblasti českých zemí v střeoevropském prostoru, důraz se klade na „krajinu“ jako pramen, „revoluční“ momenty v jejím vývoji, její fenomenologii či identitu. Významný posun i v aplikovaném výzkumu oboru učinily nové technologie. A to ať 3D modelování historické krajiny, tak nové způsoby využívání kartografických pramenů či letecké laserové skenování krajiny. Historická geografie se již také etablovala ve světě institucí, důkazem čehož je například fakt, že roku 2012 vzniklo Výzkumné centrum historické geografie při Historickém ústavu Akademie věd ČR (Eva Semotanová) a Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy (Pavel Chromý). Historická geografie se stala v poslední době pojičkem celé řady mezioborových setkání. O rozvoji svědčí i tradice – jak lze dnes již říci – každoročních setkávání, tzv. historicko-geografických konferencí. V letošním roce proběhla konference již po dvanácté a to opět v budově Albertov číslo 6. V podtitulu setkání stály v tomto roce dva pojmy: „výzkum“ a „vzdělávání“. A právě tímto směrem, zcela logicky, byl program pořadatelů i zaměřen.

Mimo výše zmiňované představitele oboru vystoupil v úvodním bloku Robert Šimůnek, jenž prezentoval své oblíbené téma „sídla v proměnách krajiny“ a představil další z plánovaných dílů ediční řady Historického atlasu měst České republiky (Most, Nový Bydžov). Navázala Dana Fialová z hostitelské instituce se snad až příliš široce koncipovaným vystoupením k tematice „turismu a rekreace“. V dalším konferenčním bloku byly představeny závěry projektů NAKI, jež podporuje Ministerstvo kultury ČR a které se soustředily primárně na problematiku historické krajiny. Každý z projektů, nicméně s různou mírou úspěchu, vstupoval

i na pole edukace. Jan Ivanega z Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích prezentoval – především z pohledu kunsthistorika – výsledky projektu Obnova buquoyské kulturní krajiny: Záchrana movitého kulturního dědictví (<http://www.buquoyskakrajina.cz>), Jan Martínek přiblížil projekt Výzkum historických cest v oblasti severozápadní Moravy a východních Čech, kde díky pečlivé letecké dokumentaci mohl ukázat především na vlásečnicové větvení cest při přechodu oblasti malé Hané (www.historicke-cesty.cz), Markéta Šantrůčková informovala o závěrech projektu Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón (www.kpz-naki.cz) a Martin Ouředníček shrnul projekt Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS (www.historickygis.cz/).

V odpoledním bloku se též středisko konference přesunulo k vlastní oblasti vzdělávání. Geograf Pavel Raška hovořil o historicko-geografických přístupech ve studiu přírodních ohrožení, Peter Chrastina se věnoval především historickému land use a praktickým ukázkám, jak tento problém implementuje do své vlastní výuky. Aleš Nováček a Jiří Dvořák podrobně představili místo historické geografie mezi předměty na Jihočeské univerzitě, Ivana a Pavel Trpákovi velmi osobně hovořili o využití historicko-geografických aspektů v závěrečných pracích na Fakultě životního prostředí České zemědělské univerzity v Praze a konečně Miroslav Marada a Martin Hanus pracovali v široce pojatém příspěvku s normativními školními prameny, aby ukázali možnosti integrace a mezipředmětové spolupráce geografie a historie na školách. V odpoledním bloku zazněl i příspěvek autora této zprávy na téma *Dějepis a zeměpis. Dvojice zcela neodlučitelná*.

Úvaha byla rozvíjena třemi směry, jako její výchozí bod posloužily dobové prameny.

„Viděli jsme spoustu všelijakých kantýn, nouzových příbytků, bouraček, opršalých domovních zadků, bud, baráků a stavenišť. A nakonec z těchto jednotlivostí vytvořil Josef Čapek pro mou hru prospekt, ne prospekt, ale monumentální obraz, syntézu všeho toho ubohého a patetického, co má v sobě krajina pražské periferie. Byla to ne už krajina, ale atmosféra.“ Vzpomínal František Langer na inscenaci své hry *Periferie* v Divadle na Vinohradech v roce 1925. Klíčová pasáž je na konci a lze ji shrnout do slov: monumentální obraz, syntéza, již ne reálná krajina, ale atmosféra. Pokud totiž pojímáme dějiny jako příběh (a v prostředí školy má „nenarativní“ historie mnohem menší šanci studenty pro předmět získat), tvoří krajina klíčový rámec vyprávění. Jde svým způsobem o kulisy, v nichž se děje dějí – *Theatrum mundi*. Divadlo si může dovolit přesnost ztvárnění krajiny zjednodušovat. Zázitek z pro-

žití a „atmosféra“ mu postačí, bez nich není ostatně možné příběh inscenovat. Dějepis jako školní předmět si však s pouhou evokací atmosféry nevystačí.

„Na vyšehradskou skálu usedl orel. Kolkolem bylo ticho. Dole zakukala kukačka. Lesy zašuměly – a zase bylo ticho. Slunce prudce pálí a zlatí vltavskou hladinu. Orel roztáhl křídla, popošel po skalisku a volně se rozletěl nad pražskou kotlinu. Naproti ostrovu se válí několik kusů černé zvěře v močále. Dále na písčitém břehu u vyvráceného dubu si hraje vlčice s dvěma mláďaty... Orel jako by si ničeho nevěšimal. Zatočil se k žížkovskému vrchu, odkud vyletělo několik divokých holubů, ale pak namířil rovnou přes Vltavu na Maniny. Tam, proti Libni, tvoří Vltava několik ostrovů. Poboční říční ramena jsou v hořejších částech vyschlá. V rákosí hnízdí kachny a čejky.“ Těmito slovy konturoval Eduard Štorch prostor děje své knihy *U veliké řeky*. Štorch byl jedním z nejzajímavějších učitelů dějepisu na české škole první poloviny 20. století. Uspěl především proto, že pro své příběhy nevytvářel pouhou „atmosféru“, ale prolínal je s opravdovou (byť autorsky upravenou) skutečností. Krajina v jeho výkladu byla reálná, předměty věrné, jeho rekonstrukce v maximální míře přesná. Obraz orla, který přelétá z Vyšehradu do vltavské nivy u Manin je přeci jedinečným dokladem snahy o přesné vykreslení okolní reality. Kartografické rekonstrukce, ortofota – průlety nad krajinou – jsou i dnes vedeny obdobnou snahou vykreslit krajinu z nadsledu. I dnešní historická geografie postupuje obdobně jako Eduard Štorch – byť s užitím jiného lexika. V zeměpisném přesahu dějepisného výkladu je i nadále nutné pochopit fyzicko-geografický popis místa, přesně situovat dějiny do prostoru.

„Vášnivě jsem miloval Středozevní moře. Jistě proto, že jsem ze severu. Tak jako mnozí další, tak jako mnozí přede mnou. S radostí jsem mu obětoval dlouhá léta studia – pro mne osobně mnohem více než mé mládí. Doufám však, že trochu z této radosti a mnoho světla prosvítlí stránky této knihy. Ideálem by bylo – tak jak je tomu u romanopisců – vytvořit postavu podle naší představy, neztratit ji nikdy ze zřetele, její přítomnost si stále připomínat. Naneštěstí či snad naštěstí naše řemeslo nemá jedinečné možnosti románové tvorby.“ Psal v úvodu svého *Středomoří* Fernand Braudel.

„Myslím si, že moře, tak jak ho můžeme vidět či milovat, zůstává největším pramenem ke svému minulému životu. Pokud jsem si od svých učitelů geografie při studiu na Sorbonně zapamatoval pouze tuto lekci, uchoval jsem si ji téměř s obsesí, jež dává smysl celému mému úsilí.“

Jakou historickou osobou může být Středozevní moře, dokážeme říci přesně jen s obtížemi... Neexistuje přesnější definice Středozevního moře, než je ta oceánografa, geologa, či dokonce geografa. Toto všechno jsou uznané, vymezené oblasti zkoumání. Ale

Středozevní moře historie? Hned na sebe upozorní sto podložených názorů. Středozevní moře není to, není ono, není to svět, který si vystačí sám se sebou, není jasně vymezeným polem. Nešťastným historikem je ten, jenž se domnívá, že se tato prežudiční otázka neklade, že Středozevní moře je osobou, kterou není potřeba definovat, protože je již dlouhou dobu známou, jasnou, okamžitě rozpoznatelnou a uchopíme ji, pokud dělíme obecné dějiny dle geografických obrysů. Ale jakou mají cenu tyto obrisy pro naše hledání?“

Z citované pasáže F. Braudela vystupuje atmosféra moře – tak jako v divadle – jako inspirace! Ale Braudel současně uvažuje o moři, respektive o prostoru, který vymezuje, jako o poli historického výzkumu. Je si vědom i úskalí, jakmile se pokouší Středozevní moře – tuto kvasi-postavu řečeno s Paulem Ricoeu-rem – vymezit a odlišit postupy své práce od těch, které používá romanopisec. Musí však tuto otázku vyřešit. Neboť si je jasně vědom potřeby vykreslit obrisy, ve kterých proudí dějiny studovaného místa. Jak? Jakým způsobem postupovat? Ve skutečnosti banální otázka, ale jen se zdá být...

Dnes je Braudelův přístup již běžnou součástí našeho historicko-geografického uvažování a dějiny dlouhého trvání – la longue durée (tento dokonalý průsečík mezi ambicemi historie a geografie) – jsou obecně akceptovány. Ne náhodou je Braudelova kniha o Středozevní moři zakladatelskou publikací pro tak zvanou geohistorii. A ne náhodou právě ve Francii je „histoire-geo“ vlastně nejdůležitějším společensko-vědním předmětem, kolem kterého se teprve vrství další.

Lze jen doufat, že mezifakultní kombinace dějepis-geografie, kterou od října 2016 otvírá Katedra dějin a didaktiky dějepisu s Katedrou sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, umožní zformovat novou generaci specialistů, pro něž bude uvažování o jednotě prostoru a času v dějinném výkladu samozřejmostí a tím se mimo jiné snad podpoří i rozvoj oboru historické geografie v České republice.

Jiří HNILICA

Konference Střední školství v českých zemích v 18. až 20. století – kontexty, bilance, perspektivy výzkumu

Univerzita Palackého v Olomouci, 28.–29. dubna 2016

Krásně opravené historické prostory jezuitského konventu v Olomouci (nyní zvané Umělecké centrum Univerzity Palackého) hostily ve výjimečně chladných dnech na konci dubna 2016 badatele, které spojuje zájem o dějiny školství. I když je tato specializace v rámci historického výzkumu spíše přehlížena a často brána téměř jako součást lépe zpracovaných dějin pedagogiky a pedagogických směrů, při pohledu do sálu vypadala situace mnohem optimističtější. Navzdory minimální propagaci se pořadatelům podařilo zajistit hojnou účast. O plánované konferenci se bohužel nedozvěděli ani někteří členové domovské katedry a jen na poslední chvíli se zpráva o akci donesla k pracovníkům pedagogických muzeí. Trochu zarážející na této skutečnosti je především to, že dle slov organizátorů bylo hlavním smyslem konference zmapovat současný stav historiografie středního školství a vytvořit kolektivní monografii akcentující nové trendy ve výzkumu. Proč by se tedy neměli na tomto záměru podílet odborníci, kteří se tématem zabývají mnoho let?

Většina přednášejících pocházela z pořadající univerzity, případně z Ostravské univerzity, potvrdilo se však, že se výzkum k dějinám školství dělá kromě pražského Muzea Komenského také na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy, na Univerzitě Pardubice či v Českých Budějovicích.

Obecně rozšířený názor je, že dějiny školství se zpracovávají jako pouhé dějiny jednotlivých ústavů, případně že může jít o tvorbu biogramů jednotlivých pedagogů. Přednášející však dokázali, že lze na tento obor nahlížet z různých hledisek a témata mohou být velmi rozmanitá. Za pozitivní lze rozhodně označit fakt, že se mnohé příspěvky zaměřily na jiný typ středních škol, než jsou nejprozkoumanější gymnázia. Několik referátů se v souvislosti se zápasy o zřízení škol zabývalo národnostními a emancipačními otázkami, jiní historici nahlédli i na podobu výuky jako takové. V diskusi se pak účastníci konference dotkli rovněž dějin každodennosti, sociálních poměrů profesorů i studentů aj.

O úvodní vystoupení se v bloku nazvaném „Základní historické souvislosti“ postaral jeden z iniciátorů setkání Petr Kadlec (Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě), s příspěvkem *Střední školství do roku 1918 a česká historio-*

grafie – k bilanci a perspektivám studia jednoho tématu a Karel Rýdl (Filozofická fakulta Univerzity Pardubice) s přehledovým referátem *Vývoj struktury a organizace středního školství v českých zemích od 18. století do současnosti*.

Následoval blok „Střední školy v národnostních zápasech“, v němž zazněly tři referáty věnované moravské problematice, které akcentovaly střední školství jako určité politikum v česko-německých zápasech: Radim Červenka (Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci /dále jen FF UP/), Ondřej Kolář (Slezské zemské muzeum v Opavě) a Ivan Puš (FF UP). Tečku za tímto blokem udělal společný příspěvek *Výuka dějepisu na německých a českých středních školách před říjnem 1918* Pavla Neumeistera a Lucie Kučerové (Pedagogická fakulta Univerzita Palackého v Olomouci /dále jen PedF UP/) analyzující metanarace historického vyprávění v dobových učebnicích a kurikulech.

Zajímavý, i když v závěrech ne překvapivý, byl další referát rozebírající zásahy politiky do fungování středních škol na konci 19. století: Pavel Krákora – Vanda Vaničková (PedF UP) *Fenomén středoškolského vzdělávání v programech českých politických stran*. Další přednášející pak měli spíše přehledové referáty: Petr Hlaváček (Vyškov) *Vzdělávání elementárních učitelů mezi tereziánskou reformou a říšským zákonem 1869*, Jana Bartošová (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, Praha /dále jen NPMK/) *Vývoj školních vysvědčení a klasifikace na středních školách od gymnaziální reformy v roce 1776 po rok 1918* a Václav Bednář (Hranice) *Vyšší vojenská reálka (K. u. K. Militär Oberrealschule) Hranice*.

První den konference byl zakončen blokem, v němž výjimečně nedominovala moravská témata. Nesl název „Z regionů, příběhy jednotlivých škol“ a posluchači se mohli přenést jak do jižních, tak do severovýchodních Čech. Příspěvky zasazené do jižních Čech přednesli Miroslav Novotný a Klára Novotná (oba Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích). Jejich referáty se věnovaly problematice tamních středních škol v letech 1762–1918, resp. tamního vyššího dívčího školství do roku 1918. Jitka Bílková (Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze /dále jen PedF UK/) přiblížila zápasy o prosazení vzniku dívčího lycea v Jičíně, ve městě, jehož radnice střední školy mohutně podporovala, ale zřízení tohoto typu školy se vehementně bránila. Poměrně překvapivě bylo do tohoto bloku zařazeno také vystoupení Lubora Kysučana (FF UP) *Proměny výuky klasických jazyků na středních školách v českých zemích mezi 18. až 20. stoletím*.

Druhý den začal erudovanými příspěvky poukazujícími na výuku konkrétních předmětů na středních školách před rokem 1918. Magdaléna Šustová (NPMK) analyzovala hodiny dějepisu, Jiří Hnilica (PedF UK) poukázal na problematiku výuky moderních cizích jazyků. Blok zakončil Jan Šimek (NPMK) s vystoupením

zaměřeným na podobu školních budov. Kromě výzkumu architektury by bylo do budoucna jistě přínosné rozebrat motivy výzdob těchto účelových staveb.

Dle osvědčeného konceptu od makrohistorie po mikroanalýzu byla konference zakončena několika referáty zaměřenými na konkrétní osobnosti středoškolských učitelů. Emeritní ředitel Muzea Komenského v Přerově František Hýbl představil osudy několika profesorů Slovanského gymnázia v Olomouci, Lukáš F. Peluněk (FF UP) badatelské zájmy olomouckých gymnazijních profesorů ve druhé polovině 19. století a Roman Kuca (FF UP) výjimečného ředitele jičínského gymnázia Františka Lepáře.

Kromě výborného zázemí je nutno vyzvednout i dobře rozvržený časový plán jednání, v němž bylo pamatováno na dostatečný prostor pro diskusi. Velmi živé debaty by mohly být příslibem, že zájem o dějiny školství skutečně roste. Doufejme, že se podobné platformy, na nichž se potkají historici s touto specializací z různých institucí, budou konat častěji a že ke zlepšení stavu bádání přispěje nejen kolektivní monografie vzešlá z příspěvků této konference, ale též výstupy členů a studentů Katedry dějin a didaktiky dějepisu PedF UK, při níž od roku 2013 funguje Centrum pro nové dějiny školství.

Jitka BÍLKOVÁ

Mezinárodní konference Jazyky a škola v jazykově rozděleném prostředí. Historická perspektiva

Francie, Quimper, 19.–21. května 2016

V listopadu léta páně 1630 prožil mladý jezuita Julien Maunoir (Julian Maner) v kapli Ty Mamm Doue v bretonském Kerfeunteunu zvláštní zjevení. Sestoupil k němu anděl a udělal mu vzácný dar. Zázrakem se za jednu noc naučil bretonsky a stal se misionářem tohoto zapomenutého a napříště katolické víře hluboce oddaného francouzského kraje. Legendistická scéna dodnes upoutá diváka v katedrále Saint-Corentin v hlavním městě départementu Finistère, Quimperu. A právě tato freska od Yanna d'Argent zobrazující klečícího jezuitu v okamžiku, kdy mu vznášející se anděl klade ukazováček pravé ruky na ústa a levou otevřenou dlaní ukazuje směrem ven z chrámových prostor a vyzývá ho tak k misijní činnosti,

se stala titulním obrazem, lze říci logem mezinárodního setkání, jež probíhalo ve třech květnových dnech (19.–21. května 2016) v bretonském městě Quimper.

Pořádající institucí byla Univerzita západní Bretaně – Université Bretagne occidentale, hostitelem univerzitní centrum Pierre-Jakez Hélias. Moderní, sotva čtvrt století starý univerzitní kampus lze označit za svědka doby decentralizace francouzského vysokého školství (ve „východní“ Bretani je akademickou metropolí Rennes, jižní Bretaň má své akademické středisko v Lorientu). Inspirátorem celého setkání byl pak profesor Jean-Luc Le Cam, specializující se mimo jiné na „předmoderní“ německé dějiny a dějiny vzdělávání (ve francouzské terminologii tedy na 15. až 17. století). Téma celé konference se ukrývalo pod poněkud kostrbatým názvem: *L'École et les langues dans les espaces en situation de partage linguistique à travers l'histoire*. (Jazyky a škola v jazykově rozděleném prostředí. Historická perspektiva.)

To, že se podobné setkání za účasti třiceti konferujících (někteří, jak již bývá u podobných akcí zvykem, se nakonec omluvili) proběhlo právě zde, rozhodně nebylo náhodou. Aktuálním jazykovým otázkám ve vzdělávání je v tomto regionu věnována značná pozornost. Místní političtí představitelé (jak o tom svědčilo mimo jiné přijetí na radnici a dárek všem účastníkům – dětská kniha o stavbě místní katedrály v bretonštině!) dlouhodobě podporují aktivity k udržení bretonského jazyka. Ale i přesto bylo setkání svým zaměřením skutečně odborně-historické a díky častým časovým a geografickým srovnávacím přesahům i opravdu analytické.

Organizátoři pojali srovnávací perspektivu v evropské výuce jazyků skutečně velice široce. První blok řešil otázky tzv. vernakulárních (domácích) jazyků středověku: Coumert Magali proslovala úvodní referát k otázce reformy výuky latiny v Evropě za Karla Velikého, Martin Holý a Kateřina Bobková-Valentová (svůj text nakonec pouze zaslali) se zabývali jazyky vzdělávání českých zemí v novověku, Jean-Luc Le Cam problematizoval otázku „starých“ a „moderních“ jazyků v německých luteránských školách v 16. a 17. století, Federico Piseri hovořil o jazykové výchově na dvoře hrabat Sforza, Monica Ferrati z padovské univerzity o první vlně alfabetyzace v rakouské Lombardii a prosazování italštiny za G. Bovary a F. Aportiho. Přehledový příspěvek pak posluchačům poskytl i Serge Tomamichel, který odkryl místo latiny ve francouzském vzdělávacím systému od 16. do 19. století. Je jisté zajímavé podotknout, že z výzkumu v této souvislosti plyne, že francouzština se jako předmět prosazovala do moderní francouzské střední školy se značnými obtížemi a to teprve v předminulém století a nahrazovala právě latinu.

Odpolední blok prvního dne pak tematizoval otázku hranic v šíření a používání jazyků (sociální, teritoriální). Ulrike Krampfl přesvědčivě ukázala na způsoby „normalizace“ či „standardizace“ výslovnosti v mimoškolním a silně sociálně a genderově diferenciovaném prostředí Francie 18. století, Vladislav Rjéoutski z Německého historického institutu v Moskvě naopak upozornil na roli, jakou hrála latina (a francouzština) jako jazyk elit v 18. století v Rusku, Valérie Spaëth soustředila svou pozornost na, řekněme, tradiční téma francouzské kulturní diplomacie, tj. na otázku šíření francouzštiny prostřednictvím organizací typu Alliance française a Alliance Israélite Universelle v druhé polovině 19. století. Jazykovým otázkám na hranici kulturních a politických oblastí se pak věnovali Dominique Huck (jazyková otázka v Alsasku), Angélique Blanc-Serra (uplatňování jazyků na francouzsko-italské hranici v uzavřených údolích v Alpách) a geopolitickým otázkám v jazykové oblasti Jiří Hnilica (výuka a rozšíření cizích jazyků ve střední Evropě ve 20. století – komparace Československo, Polsko, Maďarsko) a konečně Jean-Pierre Jeantheau, který reflektoval svou osobní zkušenost z Běloruska a upozornil na preferenční roli ruštiny či běloruštiny ve vzdělávacích strategiích rodin.

Na baskičtinu, částečně okcitánštinu, na francouzské jazykové zákonodárství (především zákon Deixonne), na vztah kabyštiny a arabštiny v Alžírsku (přednášel Abdenour Arezki) a konečně na specifické výchovné a didaktické prostředky uplatňované při výuce jazyků na školách ještě ve 20. století byla pozornost svedena druhý den. Studována byla především otázka francouzského (i španělského) Baskicka (referovali Benjamin Duinat, Jean-Baptiste Coyos, Michel Alcibar). Francouzskému jazykovému zákonodárství se věnovali Yan Lespoux, Gerard Bode a Michel Youenn, případ Itálie pak nastínil Matteo Morandi. Stranou nezůstala ani otázka bretonštiny, Erwan Le Pipec představil velmi syntetický a tudíž některé otazníky vzbuzující přehled, proč se bretonština nestala jazykem vzdělávání. Upozornil mimo jiné na jeden ze základních paradoxů celé otázky: bretonština, jíž ještě kolem roku 1900 hovořilo přes milion místních obyvatel, dnes uvádá, z každodenní praxe se začala vytrácet přesně ve chvíli, kdy došlo k procesu alfabetyzace společnosti. Rodiny volily pro své děti již v první polovině 20. století cestu francouzských škol a francouzštiny. Bretonština se tak nestala jazykem vzdělávání, nestala se ani jazykem literárním, nevytvořila tedy tmel, kolem kterého se mohl konstituovat moderní bretonský národ. Situace baskičtiny je v mnoha ohledech odlišná a díky existenci početné skupiny baskofonního obyvatelstva ve Španělsku má i mnohem pozitivnější vyhlídky. Fanch Broudic, jeden z nejznámějších znalců dějin Bretaně, se pak v závěru věnoval již zmiño-

vané a dodnes na veřejnosti diskutované otázce tzv. symbolů či fantů, které žáci ve francouzské škole dostávali, pokud ve třídách hovořili svým jazykem (patois-nářečím, jak byla bretonština francouzskými učiteli nazývána). Tresty nebyly tak drastické, jak se traduje, jejich smysl byl spíše pedagogický, motivační.

Regionálním jazykům pak byla věnována pozornost i v posledním dni konference. Z nich je možno uvést učitele kraje Aveyron a nadšeného zájemce o historii Michela Lafona. Lafon vydal v roce 2015 knihu s evokativním titulem *Kdo mi ukradl mé „nářečí“*, pojímanou jako „školní eposej okcitánštiny, zakázaného jazyka“. Jeho přístup (především způsob kladení otázek respondentům při sběrných rozhovorech) jasně ukázal na snahu autora zdůraznit, že okcitánština byla francouzskou školou z lavic záměrně vytlačována a žáci za její používání trestáni. Otázku o vině za mizení jazyka pak zodpověděl velmi jednoznačně a nutno říci, že ne přesvědčivě, Iwan Wmffre z Univerzity v Ulstru pečlivou statistikou, kterou podložil ztracení se galštiny jako živého jazyka ve Walesu v posledních desetiletích, a konečně Fanny Chaufflin představila bilingvní francouzsko-bretonská gymnázia Diwan. Jednalo se o poslední příspěvek sympozia a právě v jeho průběhu se projevila nejživější reakce publika – začalo se hovořit bretonsky, zdůrazňoval se obranný aspekt tohoto jazyka, nutnost bránit se vůči francouzštině. Živá, až vášnivá debata nic nemění na faktu, že gymnázia Diwan patří mezi prestižní francouzské střední školy, v jejich případě se bezpochyby jedná o nesmírně zajímavý pedagogický počín nejen regionálního francouzského školství. Avšak na jejich příkladu se dokončuje i jeden z paradoxů otázky, která je především v českém kontextu nesmírně zajímavá. Živá bretonština se ze společnosti postupně vytrácí, ale nastupující generace absolventů jak školy Diwan, tak některých bilingvních větví Univerzity v Brestu svou společenskou identitu vyjadřují bretonsky, naučeným (nikoliv mateřským) jazykem, kterým s nimi často jejich rodiče ani prarodiče nehovořili. Lidová bretonština ze společnosti nezadržitelně mizí, avšak nastupující „vzdělaná“ generace tento jazyk vnímá jako důležitou součást své kolektivní identity. Nezbyvá než s pozorností a zvědavostí čekat na další vývoj.

Jiří HNILICA

Historie stále živá

Esej o filmu *Život je krásný*

Když jsem poprvé viděl snímek *Život je krásný* (1997), zapůsobil na mě poměrně zdrcujícím dojmem. Bylo to někdy v období mého dětství, odhadoval bych věk kolem deseti let, možná spíše o něco méně; zpětně nejsem schopen rekonstruovat své tehdejší povědomí o tematice holokaustu, možná se jednalo o mou první (filmovou) zkušenost s danou problematikou, a právě proto film zapůsobil tak silně. Zároveň bych to připsal i ojedinelé poetice filmu, stejně jako možnému dvojímu diváctví – s filmem se může silně identifikovat jak dospělý, tak dětský divák. O mém tehdejším ryze dětském náhledu, myslím, výmluvně vypovídá, že i nyní, kdy jsem po dlouhé době viděl snímek celý, jsem si pamatoval detailně takřka celou druhou polovinu, v níž vystupuje dětský hrdina, kdežto z první poloviny jsem si byl schopen vybavit jen naprosté minimum. Uvádím zde toto osobní vzpomínání proto, že se domnívám, že by má osobní zkušenost mohla mít snad i obecnější platnost, taktéž by mohlo posloužit v závěru práce jako východisko pro případné pedagogické zařazení filmu do výuky na základních či středních školách. V následující části bych se však pokusil o poněkud analytičtější rozbor snímku, na němž jsem i po letech mnohé (a jiné, dodal bych) ocenil, i když již ne pochopitelně tak bezprostředně jako kdysi.

Umění kompozice

Zcela zásadní pro vnímání filmu se jeví jeho zdánlivě neslučitelná kompozice: první polovina probíhá v žánrových intencích (bláznivé) romantické komedie, kdežto druhá polovina se odehrává v (blíže nespecifikovaném) koncentračním táboře – i tato část si však uchovává komické rysy především skrze hlavní postavu Guida (Roberto Benigni). Film tak musel právě kvůli neslučitelnosti komiky s tematikou holokaustu čelit výtkám o zlehčování holokaustu apod. Toto nepochopení mohlo jednak pramenit z toho, že v dosavadní filmové tradici byl zčásti komický přístup k tak závažné látce jako holokaust zcela ojedinelý – můžeme připomenout, že *Život je krásný* vznikl jenom čtyři roky po Spielbergově *Schindlerově seznamu* (1993), který svým pojetím může být považován za kanonický film o holokaustu, v němž je komika takřka nemyslitelná –, jednak z nedostatečného posuzování samotného díla, kontextů (k tomu viz dále), všímání si toho, jak film ve skutečnosti pracuje, jak je vystavěn a zdali ve skutečnosti holokaust opravdu zlehčuje. Apriorní odsuzování o „zlehčování holokaustu“ a podobné obměny mi tak v tomto případě přijdou jako intelektuální klišé bez opory v díle,

do obdobné kategorie by snad patřily i nářky, „že takto to v koncentračních táborech přece nechodilo“, jež pro změnu nepřihlížejí k žánru snímku, a navíc si pletou umělecké dílo s dokumentárním záznamem skutečných událostí, což je žel přístup, který není v rámci děl pojednávajících o historických tématech nikterak ojedinělý, ba naopak.

Film totiž kromě zmíněných dvou polovin obsahuje i klíčovou úvodní scénu (prolog), v němž vidíme siluetu postavy stojící v mlze; poté se ozve hlas vypravěče – přičemž se v samotném závěru dovíme, že se jedná o vzpomínajícího dětského hrdinu Giosuého –, který jasně vymezí žánr, v jehož rámci se bude následující vyprávění („jednoduchý příběh“) odvíjet – „podobá se pohádce“, k tomu navíc dodá, že kromě bolesti je v něm i „spousta zázraků a štěstí“. Po prologu následuje hlavní část filmu, ta je navíc uvozena opět příznačnou, možno říci metonymickou scénou (společně s prologem by tak mohlo jít o ukázkovou „smlouvu se čtenářem“) – hlavní hrdina Guido se totiž coby spolujezdec řítí z kopce v autě, jemuž selžou brzdy – a stejně tak i Benigni coby režisér se nenechá omezovat dosud platnými konvencemi snímků o holokaustu.

Donkichotský hrdina

Neméně klíčovou roli zastává hlavní postava židovského číšníka Guida. Právě díky jeho až donkichotskému charakteru se otevírá filmu dosud nevídané pole možností; navíc jsme o jeho charakteristice soustavně zpravováni během první části, tudíž jeho chování v koncentračním táboře se nejeví zdaleka tak nepatřičně. Hned během prvního setkání se svou budoucí manželkou Dorou se představí coby princ, ji pro změnu neodbytně oslovuje jako „princezničku“, v dalším průběhu s ní odjíždí během její první svatby na koni atd. Donkichotské vidění skutečnosti (sám Guido ho ovšem označuje za schopenhauerovské – svět je pro něj jak *vůlí* – často vidíme, jak se snaží hypnotizovat skutečnost, tak především *představou*) se pak ovšem naplno projeví až během pobytu v koncentračním táboře – teprve tam dovede k dokonalosti svou schopnost integrovat všechny prvky reality do jím vytvořeného příběhu. Je tu přece však zásadní rozdíl: kde vidí don Quijote, poblázněný četbou rytířských románů, namísto staré herky ušlechtilého koně, místo hospod středověké hrady, tam je Guido schopen vidět obě skutečnosti – jak tu materiální, tak tu ideální – jistěže je to pro něj alespoň zpočátku možná hra, možná *modus vivendi*, v druhé části se však k němu uchyluje už zcela vědomě, když právě jeho prostřednictvím se snaží chránit svého malého synka před děsivou realitou koncentračního tábora.

Komický princip

Ovšem ani první polovina snímku není zdaleka tak idylická, jak by se mohlo zdát. Milostné námluvy se totiž odehrávají na pozadí fašistické Itálie – ostatně hned v první scéně to komicky dokumentují fašistické pozdravy směrem k řítícímu se autu, o němž se lid domnívá, že se jedná o jakéhosi fašistického představitele. Když pak Guido dorazí do obchodu zaměstnavatele svého přítele, poukazuje se opět na napjatou atmosféru otázkou na politické přesvědčení zaměstnavatele – ten ho patrně kvůli hluku neslyšel, nicméně následně osloví své opodál sedící syny „Adolfe“ a „Benito“. Během první části ještě dojde ke scéně, v níž Guido v převleku za fašistického inspektora hřímá o nadřazené rase, směrem k plíživému nacismu (snad spíše než k fašismu, který nebyl rasově nesnášenlivý; okouzlení nacismem se pak projevuje při svatební debatě o školních úlohách v Německu) je poté podvrtná i scéna ze svatby, na níž dorazí Guido na strýčkově dozelená zbarveném koni (a navíc opatřeném rasistickými urážkami) – když se tu těsně před tím slavnostně podává dort z Etiopie, jenž měl sloužit jako komentář ke koloniálním ambicím soudobé Itálie. Všechny tyto příklady by snad mohly poukázat, jakým způsobem pracuje Benigni s komikou: jako výchozí téma si zpravidla vezme historicky závažné téma či motiv, ten však následně různě (ať už prostřednictvím záměny, parodie aj.) shodí a zesměšní – nejde však o jakýsi triviální humor, ale snad o přece jen něco podstatnějšího – právě skrze absurditu tu je demaskována absurdita (a zároveň brutalita) původního jevu. Tento princip se tak sice lépe projeví až v druhé části, nicméně přítomen je už v té první – ve druhé části se tak jedná o rozpravu Guida a Giosuého, komu zamezí vstup do svého obchodu, když jinde je „židům a psům vstup zakázán“ – u nich to bude „pavoukům a Vizigótům“.

Princip hry

A právě v tento moment začíná ono zcela vědomé vytváření herního narativu, jehož schopnost tvorby jsme označili za donkichotský. Syžet snímku nás přesune z první poloviny, která končí odchodem hlavního páru ze svatby, rovnou do období, v němž už spolu má dvojice syna předškolního věku. Synovu touhu po novém tanku pak posléze Guido plynule zakomponuje do herního narativu v koncentračním táboře – tank se totiž má stát hlavní cenou na konci celé soutěže. Realita koncentračního tábora je pak v rámci komického principu, jak jsme jej nastínili výše, a zároveň nového principu hry – a tady by bylo ono slovo snad na místě – *zlehčována* (ovšem už v rámci filmem ustanovených pravidel; navíc skrze

absurditu jako by o to více vynikala děsivost všech jevů, o zlehčování holokaustu jako takového tak nemůže být ani řeč): Guido si pochvaluje organizaci celé soutěže, syna přesvědčuje, že to „bude zábava“, o vytetovaném čísle pronáší, že se jedná o zápis do soutěže – synově tvrzení, že jsou lidé upalováni v pecích a že se z nich dělají knoflíky, se vysměje – že když si zapíná košili, tak si ji přece nezapomíná svými přáteli z tábora apod.

Šokující kontext

Nakonec tak možná nejvíce šokujícím zjištěním při sledování filmu je skutečnost, že přes diametrálně odlišné poloviny se postavy chovají tak, jako by se toho vlastně příliš nezměnilo; ostatně by se snad dalo říci, že druhá polovina je o něco pochmurnějším zrcadlením poloviny první (což se dobře odráží ve změně hudby, která náhle potemňuje): kde v první šlo o hru námluv s budoucí Guidovou manželkou, ve druhé jde o hru o tank se synem – mnohé motivy se navíc opakují, ať už vnímáme snahy Guida dostat se k Doře (tentokrát však již v kulisách ostatních drátů), již stále oslovuje jako „princezničku“, nebo o hrající Offenbachovu hudbu. U Guida jde pochopitelně o obrannou reakci, ke které se uchyluje, aby ochránil svého syna, nejvýrazněji se však zaslepenost k fatální změně kontextu projevu u nacistického doktora Lessinga – ten Guidovi pokládá hádanky, jako by spolu ještě byli stále v jídelně italského maloměstského hotelu, nikoliv v koncentračním táboře.

Přes tragický konec hlavní postavy se však naplňují vypravěčova slova z prologu – kromě bolesti přináší závěr i spoustu zázraků a štěstí, kdy nejprve nasedává Giosué na americký tank, aby se posléze shledal se svou matkou. A právě v těchto momentech se vyjevují záměry snímku nejuplněji: nechce pojednávat o traumatických událostech traumaticky, nýbrž s jakousi nadějí, tragickým optimismem či snad donkichotským idealismem (schopností zachovat si vždy smysl pro humor – ostatně známe z dějin příklady, že lidé ho ani v těch nejtragičtějších okolnostech mnohdy neztráceli) – proto končí snímek skoro idylickým obrazem (v němž však není smrt otce zcela zamlčena, když zpoza obrazu mluví vyprávěč o jeho oběti) a zvoláním „My jsme to vyhráli!“.

Chvála komiky

V textu jsem se tak snažil poukázat, že hodnocení filmu prizmatem „zlehčování holokaustu“ je do jisté míry nespravedlivé (nepřihlízející ke *kontextu*); taktéž jsem se snažil ukázat, jakým způsobem se tu pracuje s komikou, která může mít společně s principem hry, jak známo, osvobozující účinky. Navíc *Život je krásný*

v tomto náhledu není (a snad ani nechce být) primárně filmem o holokaustu, ale především o životě a možnostech přístupu k němu. Připadá mi tak naprosto samozřejmé (i když Steven Spielberg si to nemyslí a film kritizoval), že vedle snímků, jako jsou třeba *Schindlerův seznam* nebo nejnověji *Saulův syn* (a tomu by snad šlo právě vytýkat, že pro absolutní zaujetí novátorským stylem vlastně částečně zapomíná na život – jakkoliv je to záměr – když k jeho hrdinovi v zásadě nelze zaujmout jakýkoliv vztah; v souvislosti se *Životem* by snad šlo také namítat, že hlavní hrdina se pohybuje po okolí tábora takřka libovolně, ovšem u Saula se tomu tak děje ve snímku, který se snaží fungovat až v hyper-realistickém módu!), tu mohou být jejich částečné žánrové protipóly, jako je právě *Život je krásný*, který pojednává tragédii skrze komiku; ostatně kdybych měl dát – snad ne tolik nepřipadnou – analogii z dějin umění, tak již v antickém Řecku následovalo po trojici tragédií odlehčené satyrské drama. A právě z výše nastíněného důvodu, že mnohdy se prostřednictvím absurdity může vyjevit původní jev v intenzivnější podobě, bych se domníval, že by film byl vhodný i pro pedagogické účely – samozřejmě poté s patričním vysvětlením *skutečné* reality koncentračních táborů, ale to už mimo rozbor uměleckého díla, jehož smysl je v něčem jiném.

Martin ŠPLÍCHAL

Ideál římského politického systému a jeho odraz v neziskové organizaci *Nova Roma*

Na sklonku dvacátého století vznikla nezisková organizace nesoucí název *Nova Roma*, jejímž cílem je šířit povědomí o době starověkého Říma. Její členové se snaží připomínat způsob života v římské říši, její kulturu i historii. Postupně došlo, spolu s rozvojem internetu, k vytvoření nové, virtuální římské říše, která se snaží čím dál více přiblížit k římskému státnímu uspořádání. Zakladatelé této iniciativy, Joseph Bloch a William Bradford, odkazují především na dvě významné instituce, jež výrazně ovlivňovaly chod římské republiky – na římské shromáždění, a především na senát. Ten dohlížel na střídání státních úředníků ve funkcích, na správu financí, na bezpečnost a také spravoval od poloviny 3. století př. n. l. nově vznikající římské provincie. Jeho prostřednictvím byly uzavírány významné mezinárodní smlouvy a díky stále rostoucí moci (především legislativy) rovněž potvrdoval platnost některých zákonů.

Původně se od každého člena organizace *Nova Roma* vyžadovala znalost latiny, používání původních datací, způsob životního stylu hodného občana římské říše, tedy včetně módy, vyznávání náboženství či propagace kulturních hodnot. Spolu s rozmachem informačních technologií přišel i rozkvět této neziskové organizace. Pomocí svých webových stránek¹ oslovuje zájemce po celé Evropě (i mimo ni) a snaží se zakládat virtuální kolonie napříč všemi kontinenty, kterými se snaží své členy spojit v jednotnou římskou říši. Do vysokých úřadů této organizace jsou dosazováni řádní členové, kteří se prokážou znalostí nejen římských dějin a kultury, ale i latinského jazyka. Oficiálním jazykem se oproti původnímu záměru stala angličtina, protože většina příznivců pochází z anglofonních zemí.

Ke konci roku 2015 existovalo po celém světě celkem čtyřicet pět provincií.² Některé z nich mají i svého guvernéra, správce kolonie. Římské kolonie jsou zakládány nejen v Evropě, ale i napříč všemi kontinenty. Existuje tak možnost přihlásit se ke koloniím v Asii, Austrálii, Americe či Evropě. Evropu tvoří celkem deset kolonií, kterými jsou *Britannia* (Velké Británie), *Dacia* (Rumunsko, Moldavsko), *Galie* (Nizozemí, Lucembursko, Francie, část Švýcarska a Belgie), *Germania* (Německo, Rakousko, Lichtenštejnsko, Švýcarsko a Belgie), *Hispania* (Portugalsko, Španělsko), *Italia* (Itálie, Vatikán, Malta), *Marcomania* (Česká republika, Slovensko, Polsko), *Pannonia* (Slovinsko, Maďarsko), *Sarmatia* (Ukraina, Rusko, Bělorusko) a *Thule* (Irsko, Norsko, Švédsko, Dánsko a Finsko). Nejvíce kolonií bychom ovšem našli paradoxně ve Spojených státech amerických. Zde vzniklo dvacet šest kolonií, mezi něž patří například *Alasca et Havaia* (Aljaška, Havaj), *America Hispanica* (Nové Mexiko, Colorado), *America Montana* (Montana, Wyoming), *America Noveboracensis* (New York, New Jersey), *America Oregonensis* (Idaho, Oregon, Washington), *America Texia* (Texas, Oklahoma), *America Transappalachia* či *Lacus Magni* (Wisconsin, Michigan).

V čele každé kolonie může stát guvernéř či místodržící (často se v *Nova Roma* toto označení zaměňuje za funkci konzula). Česká republika spolu se Slovenskou republikou a Polskem spadají pod provincii *Marcomania*, v jejímž čele stojí konsul Tiberius Iulius Nerva, pocházející z Čech.³ Kromě konzulů si členové

volí na svých pravidelných setkáních také praetory, censory, aedily, quaestory a tribuny lidu. Největší novinkou v tomto systému byl rok 2015, kdy byla v *Nova Roma* vyhlášena diktatura.⁴

Povinností každého člena organizace je přísaha věrnosti a také volba vhodného římského jména. Někteří členové si dokonce vymýšlí i podrobný přehled všech svých předků či popisy bitev, kterých se osobně zúčastnili. Důvod je prozaický, v případě voleb mohou voliče zaujmout svým životním příběhem a chrabrostí a přesvědčit je, že právě oni jsou těmi nejlepšími kandidáty, jak pro svou kolonii, tak pro fungování celé organizace *Nova Roma*. Přesto většina kolonií zůstává kvůli nezájmu členů o volby neobsazena a počet obsazených úřadů je celkově velice nízký. Není výjimkou, že některé kontinenty, jako například Afrika či Antarktida, nemají žádného svého zástupce z řad členů. Je to pravděpodobně dáno i tím, že mnoho členů odmítá tento trend postupného rozšiřování internetových provincií s logickým argumentem, že rozdělení jednotlivých provincií neodpovídá přesnému vymezení původního území římské říše. Nicméně i přes tyto námitky se členové organizace *Nova Roma* symbolicky spojují prostřednictvím původních i uměle vytvořených provincií v jednotnou říši s novými hranicemi.

Svou pozornost však *Nova Roma* neupírá jen tímto směrem, byť se to tak může jevit, mnohem větší úspěchy slaví na poli zábavy. Nejznámější akcí je populární literární soutěž *Certamen Petronianum*.⁵ Jediné, co ubírá soutěži na dobovosti, je skutečnost, že navzdory názvu probíhá v anglickém jazyce a nikoliv v latině. Oblíbenou kratochvílí je také organizování řady akcí, které spadají do oblasti vojensko-historické. Převážně se jedná o rekonstrukce bitev, výjimkou však není ani ukáзка způsobu života občanů v antickém Římě.

V současné době rozšiřuje *Nova Roma* členskou základnu především prostřednictvím nových médií, například přes sociální síť Facebook.⁶ Zde má spolek téměř 1 400 fanoušků a počátkem března 2016 na tomto místě i symbolicky oslavil osmnácté výročí svého vzniku. Narůstající počet členů má ovšem podstatný vliv na to, že se kvůli jazykové bariéře upustilo od užívání latiny. Nejen komunikace mezi členy, ale i veškeré texty jsou nyní v angličtině, na překladech do dalších jazyků

¹ Nova Roma [online], 2005 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: http://www.novaroma.org/nr/Main_Page.

² Nova Roma: Provincia (Nova Roma), Nova Roma [online], 2005 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: [http://www.novaroma.org/nr/Provincia_\(Nova_Roma\)](http://www.novaroma.org/nr/Provincia_(Nova_Roma)).

³ Nova Roma: Tiberius Iulius Nerva (Nova Roma), Nova Roma [online], 2005 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: [http://www.novaroma.org/nr/Tiberius_Iulius_Nerva_\(Nova_Roma\)](http://www.novaroma.org/nr/Tiberius_Iulius_Nerva_(Nova_Roma)).

⁴ Nova Roma: Dictatorial edicta MMDCCCLXVIII, Nova Roma [online], 2005 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: http://www.novaroma.org/nr/Dictatorial_edicta_MMDCCCLXVIII.

⁵ Nova Roma: Certamen Petronianum, Nova Roma [online], 2005 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: <http://www.novaroma.org/certamen/rules.htm>.

⁶ Nova Roma, Facebook [online], 2016 [citováno dne: 11. 4. 2016]. Dostupné z: <https://www.facebook.com/novaroma.org/>.

se postupně pracuje. Díky přesunu na sociální sítě dochází k zastaralosti údajů na oficiálních internetových stránkách, přesto se ale členové organizace nemodernizují natolik, aby propadli funkcím, které sociální sítě nabízí. Například volby do zastupitelských úřadů probíhají stále prostřednictvím původní stránky.

Projekt *Nova Roma* vypadá velkolepě, ale zdá se, že o něm ve společnosti nepanuje dostatečné povědomí. Pravděpodobně tím organizace doplácí na svou monumentalitu a globální rozměr. Činnost řady organizací či spolků, které se na historii a její popularizaci zaměřují pořádáním akcí na konkrétním místě, je často viditelnější.

Nicolle ŠŤASTNÁ

Autoři studií

Mgr. Pavla Bechnerová

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(studentka doktorského programu)

pavlast@centrum.cz

PhDr. Eduard Burget, Ph.D.

Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i.
burget@ucl.cas.cz.

prof. Gary B. Cohen, Ph.D.

emeritní profesor dějin University of Minnesota, Twin Cities (USA)
gcohen@umn.edu

Mgr. Marie Matěásková

Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy (studentka doktorského
programu)

mariepultarova@gmail.com

Autoři dalších článků

PhDr. Jitka Bílková

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(studentka doktorského programu)

jitbil@post.cz

Mgr. Pavlína Císařová

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(studentka doktorského programu)

pavlina.cisar@seznam.cz

PhDr. Václav Čada

Gymnázium Karla Čapka, Dobříš
Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(student doktorského programu)

vaclav-cada@atlas.cz

Mgr. Marek Fapšo

Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (student doktorského programu)

fapso.marek@gmail.com

PhDr. Jiří Hnilica, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy / CEFRES (Centre français de recherche en sciences sociales) Praha

jiri.hnilica@pedf.cuni.cz

PhDr. Petr Koura, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

petr.koura@pedf.cuni.cz

Bc. Martin Šplíchal

Ústav české literatury a komparatistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (student navazujícího magisterského programu oboru komparatistika)

MartinSplichal@email.cz

Nicolle Štastná

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (studentka bakalářského programu)

Nicolle.Stastna@email.cz

PhDr. Jan Tilsch, Ph.D.

jan.tilsch@seznam.cz

MARGINALIA HISTORICA

Ročník 7, číslo 1/2016

Vydává Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta,

Katedra dějin a didaktiky dějepisu

Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Tisk: tiskárna Nakladatelství Karolinum

Předsedkyně redakční rady: Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady: Jiří Hnilica

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664